

АЛИШЕР НАВОЙ

**САДДИ
ИСКАНДАРИЙ**

*(Насрга айлантирувчи
ИНОЯТ МАХСУМОВ)*

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1978**

Ҷа
Н 14

70308—2132
И 1—78
352 (06)-78

© Гафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й.

*«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақидаким,
охир-оқибат (тўрт дostonни тугатгунча чарчаб)
ялқовланган табъни рафлат уйқусига мойил қил-
май, сўнгисини ҳам ёзишга азму қарор қилингани.*

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуғлар! Келинг! Ахир, сизларнинг шарофатингиздан одам азиз бўлди. Кимнинг бошига сизнинг соянгиз тушса, мартабаси қуёшдан юксакроққа чиқди. Кимгаки иккингиздан мадад етса, азал, то абад — умрининг охиригача ҳақ унга мададкордир.

Сиз карам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да, мени сўз иқлими сари йўлланг! Сиз бу водийда менга йўл бошловчи Хизр бўлинг, қай томонга қараб юрмайин доим паноҳингизга олинг. Азалдан менга кўп ёрдам кўрсатдингиз, мен сиздан бениҳоя баҳраманд бўлдим. Ёш пайтларимдаёқ сиз қалбимга улуғ муддаоларни солдингиз. Олдимда турган мақсадлар улуғликда тоғ қадар бўлиб, у тоғнинг тошлари тигдай ўткиру сўқмоқлари ўнқир-чўнқир эди. Бу нотекиси йўлда юз турли азият бўлиб, кишининг чўққига кўтарилиши ғоятда мушкул эди. Бу машаққатли йўлда тўрт оромгоҳ — доvon босиб ўтилди, бешинчиси — шубҳасиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида) юз хил ранж-машаққат бўлгани билан, унинг тагида ганч-хазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўлидан келавермасди, албатта, лекин бир, икки-уч киши шу чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, тангри мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишга дурустгина азимат қилиб, ниҳоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим. Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўхшаган юксак мақомга кўтарилгунимча ўткир, серқирра тошлар оёғим остида инакдек эшилиб бораверди. Қадам урмоғим беадор бўлса ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу тўрт баланд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш билан баравар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни эгаллашга бел боғларканман, худди ўт каби қизғин ҳаракат қилдим. У манзилга етгунча қанчалик азоб-уқубат тортган бўлсам-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра олдим. Ниҳоят, тўртинчи манзилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилдим. Зеро йўл азобидан ғоятда толиққанымдан ҳордиқ чиқазишга жуда орзуманда эдим. Бир неча кун деганда чарчоғим босилиб, та-

ну жоним анча тетикланди. Киши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўлади. Хусусан, киши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-ўн кунча дам олиб, май ичиб, ўйин-кулгидан комрон бўлдим, лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг пайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом этдиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга тушишга қанча азимат қилсам ҳам, бари бир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, кўнглим суст кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурликдан ажрагим келмас, бунинг чеклашга қудратим етмас эди.

Қолган ишга киришиш, агар, энди, бундан буён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим ҳеч бўлар эди. Қолбуки, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам, мазкур йўлга бир қадам босишга мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насиҳатга қулоқ солмас, кучим етмасликдан бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушкул иш, менинг бошимга тушган бу мушкул иш ҳеч кимсанинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам, бошимдан ўтгани учун, ҳикоя қилишни ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло менга мададкору бахт-иқбол эса мунисим бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Хамса»ни давом этдиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқ тутдим. Бу ишда панжамга кўп ранж етказмай, беш ганждан (ҳазинадан) тўртини қўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйлайманки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишимга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган ҳазина Фаридуннинг, Фаридунгина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Ва лекин, бешинчи дostonга келганда, аввалгиларда қийналиб-эзилган таълим неча кунлаб ўйин-кулгига оғишта бўлганим, май қадаҳини қўлимдан қўймаганим, оёғим май лойига ботгани туфайли, уни бу лойдан тортиб бўлмади, хаёлим бода таъсиридан тез қутқарилмади. Бундан қутилиш чорасини қанча ўйламайин, бари бир ақл ўша хаёл таъсирида эди. Башарти юз киши бир бўлиб лойдан уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш — ёлғиз бир чумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик зирилламасин, охир-оқибат агар тангрим лутф-марҳамат қилса, оғир иш ҳам енгил кўчи-

шига амминман. Қачон тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршим-даги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмаша, кўзлаган манзилга етиш нақадар мушкул-а? Бу борада ҳақ таоло менга саодат бахт этгани туфайли, шу мушкул ишни бажаришга жасорат этган эдим. Бу галги ишим ҳам ғоятда машаққатли бўлгани учун, фақат тангри олдида нола чекиб ёлбораман. Агарда мададкорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимининг айб-нуқсонлари ҳақидаги узрларимни қабул айласа, оёғимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма беҳуда ишлардан фориг этса, надомат ёшларини тўқардим ва у кўз ёшларда чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра, кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда, эгнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асбобларини сошлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърят оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базм сари яна қадам ташлардим.

Энди илм ва билим тахтига ўтирайн-да, фикру хаёл элчисини ҳар тарафга чоптирайн. Худди ҳукмдорлар каби расм-русмларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёсат кўргизиб, маънолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан мунтазам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшин пасту баланд ҳамма ерни босиб кетсин. Сипоҳлар йиғилгач, базмни тарк қилай-да, жаҳонгирлик юришини бошлайин. Танимга сўзнинг зерҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеърятнинг пок тожи гавҳарини қўйиб, тезда саъий-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шундай ораста тузайки, ўзининг гўзаллиги билан худди нав-ниҳол сарви-ю, янги очилган чаманни эслатсин.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иқлим ҳали қўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иқлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек қўмондонлик қилиб, қўшинни эса халалдан ҳимоя қилган ҳолда, худди Искандар ер юзидаги қуруқлик ва денгизларни кезиб, фатҳ этгани каби, назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилай — забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги достонимни поёнига етказай.

Илоҳи Навоийга мадад бер, қора шомини ҳақиқат чироғи билан ёрит! У қоронғу кечанинг офатларидан, офатлари тугул зулумотларидан асра! Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жанобига ҳадемай етсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб, дунёдан ўтган бўлса ҳам, оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, сўз — борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиш осмонидан бошлаб тулув қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх — Низомийнинг мақтов-мадҳияларидаким, сўз юлдузининг чарх уриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот амир Хисрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёи бепоёни эди.

Сўзнинг соф майини ичишга ният қилган одам учун сўзнинг таъриф — тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарздир. Сўзнинг тавсифини қилишдан мурод эса, унинг тўла маънода қандай мавқе ва камолга эгалигини таърифлаш демакдир-ким, буни васф айлаб адосига етказиш мумкин эмасдир. Юқоридаги таърифнинг ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зеро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочилганки, унинг пойтахти Сурхайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиғи билан оламнинг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса, одамнинг энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзнинг бўлмаса, ичида гавҳари йўқ садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафнинг ичида гавҳар пинҳон турган пайтда унинг хазинаси баҳри уммон бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафнинг қуруқ тошбақа суягидан фарқи қолмайди. Инсон вужудида жоннинг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўликдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир.

Мен сўзни «жоннинг жавҳари» дедим. Энди, жоним билан бу даъвойимнинг исботини қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлик тананинг хожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен, ҳали, сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб бераман. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайғамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бировнинг рўзини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт

ҳам ўз жонини фидо қилади. Агар сўз ўликни тирилтирар экан, лекин шу сўз тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. Ахир, сўз гоҳо масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби, майхонаю бутхоналарни ҳам ғала-ғовурга солади. Сўз — чарки фалакнинг кўксига дурдона бўлгани каби, денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчидир. Сўз — инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайдиган парисифат бир нозаниндир. Сўз — жаҳон-жаҳон дилоролиққа эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас қилиб қўйган.

Ва лекин, халққа офатлардан омонлик тилаган ҳолда, ҳарф ва товушлардан жомалар кийиб, сўз кийимларини шундай безак-зийнатлар билан гўзаллаштириб, маънонинг дурру жавоҳирлари билан кўзни қамаштирадиган даражада жилвагар айлаб, юзига санъаткорлик билан пардозу сочларига дид билан гажак-жингала ва кокиллар ясайин. Унда маънодор сўз ва нукталарни равонлик билан ишлатиб, нозик мазмунли сўзларни бадий юксаклик билан бериб, юзини латофат билан безаб, худди тўлун ойдек беками-кўст жамолга эга қилайин. Сўз — оғиз ичидан хиром айлаб чиқиб, қулоқ ҳужрасига мақом қилганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсу жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли махлуқлар ичига) қандай ўтларни солмайди?! Бу ҳолат ошкора юзага чиқса, тақводору парhezкор шахсларнинг кўнглини жароҳатлайди. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси, ўзининг дарвишлик чакмонини чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ — баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маънодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май қуйқаларини ичиб ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам ўт соладики, алангасидан ҳеч қаёнга қочиб бўлмайди. Боз устига чидолмай, ўз кўксиларига ўзлари мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сўз ўз борлигини кўрсатмасдан илгари, барча нарса йўқлик ичиди гумдон бўлиб ётарди. У пайда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўққиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган файзли, баракали зотгина бор эди. Уша яккаю ягона таигри бўстонидан, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулистонидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди. Эшит ва унутмагинки, ўша нафас — сўз эди. Уша ел эсиб, махфий дам ураркан, йўқлик ичиди у фўрсатгача ҳеч очилмаган юзларча гунча коинот гулшанида очилиб, шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борлиқда ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимирламаган. Бил-

гинки, қандай муаттар гул бўлмасин, барчаси шу насимнинг нафаси билан очилмишдир. Аммо, лекин, у насимга поклик руҳи ва ёки Исо руҳиллоҳнинг нафаси ҳамроҳ эди. Маъно китобларининг кони, фақат ер китобларининг эмас, осмон китобларининг ҳам кони ўша ҳаво шарофатидандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим ўзгариб маъноси янгиланиб туради. Жаҳон гулшанида бу тоза гул худди қуёш гулидек таърифдан ташқаридир. Дунё боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул бутун борлиқнинг димоғига атр пуркаб туради.

Лекин гул танаси бир кил эмас: унда гулбун бўлгани каби, тикон ҳам, барг ҳам, хас ҳам бор. Сўз гавҳаридан машриқ ҳам, мағриб ҳам тўла, лекин улар ўз қиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қилади. Бировнинг сўзи қора чақалик қимматга эга бўлмагани ҳолда, баъзи бировларники хази-на қадар бебаҳо қимматга эгадир.

Сўз хазинасига эга бўлганларнинг нодири яктоби Ганжада парвариш топган зотдир. У хазинагина яратиб қолмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга сочган. Лекин у хазиначининг дунёга сочган хазинасида бир жаҳон ҳақиқат сирлари яширингандир. Унинг хазинасидаги танга юлдузларини сақлайдиган ҳар бир яшил куб (хум) кўк гумбази қадар каттадир. Куб остига қўйилган ғишт тўлун ойдек бўлиб, кубнинг оғзига эса, тилла баркашдан қопқоқ қилинган. Низомий Ганжавийнинг хазиналари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби, унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У, жаҳон аҳлига шундай маънолар хазинасини тўкганки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир. Бу беш хазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беҳиёс маъно дурлари мавжуд. Бу осмонда мавқеи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб очганда, қуёшнинг юзига ажин тушган. Аторид юлдузи унинг хизматко-рига айлангани учун қаламдан тўкилган майда-чуйда чиқиндиларни териб туради. Фалак унинг сўзларига уд ёғочини куйдирганда чиқадиған муаттар ҳидлардан сочган, малоика — фаришталар эса удни мажмар деган идишга солиб, куйдирганлар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш бунга осмондан

зарварақ сочиб турган. Осмоннинг олтинчи кўк қабаотида турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳли унинг номаларини бир кўргандаёқ бошларидаги саллаларига мисвок¹ каби тақиб олганлар. Қуёш ўз кўзидаги нур борлигини унутиб, унинг қовушиндан чиққан тўзондан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст—беҳуш бўлардики, у билан тенгма-тенг май ичадиган қодир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндулик санъаткор, ҳиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-ҳикматнинг билимдони, Хисрав Деҳлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг номалари чучук, маънодор нукталардан ташкил топган, балки қалами найшакардан (шакарқамишдан) иборатдир. Деҳлавийнинг қалам учи қаранфул (қалампир мунчоқ) каби хушбўй ҳамда нозанин сарв дарахтига чирмашиб кетган муаттар сунбул мисолидир. У сунбул қаранфул каби қоғозни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гўё бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўконини эслатади. Бинобарин, дўконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёғочларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторид юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами дoston тузишга майл кўргузган заҳоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдир олади. У Ҳиндистонда туриб ёзган бўлса ҳам, бутун оламни ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айна мажлисда ҳинд ройига (шоҳига) ўхшаш баланд мақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Кед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчалик эмас. Унинг бу мартабага эришувига хисравона фазилати, билимдонликда қуёшдек нурафшонлиги боис. Кимда-ким билимдонлик оламининг шоҳи бўлса ҳам, Деҳлавий хизматида хокироқ бўлиши аниқ. Гарчанд у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташноқ қуёшига ўхшаса, Деҳлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурру гавҳарлар қанчалик порлоқ бўлса, Деҳлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошчи бўлса, бу унинг издошидир; Агар у шоҳ бўлса, Деҳлавий ҳам Хисравдир.

То абад уларнинг маскани жаннатдадир. Уларнинг маъниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

¹ Мисвок — тиш тозалогич.

Булардан бўлак бир қанча шеърят ҳавасмандлари муваффақиятга эришиш умидида бу савдога қўл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир офат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишни тўхтатдилар. Баъзи бировлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириш ниятида қарадилар. Оз-мозгина муваффақиятга эришишлари билан кўнгилларида манманлик иштиёқи уйғонарди-да, инсофу камтарлик каби олижанобликни унутиб қўярдилар; лоф ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка берилардилар. Шу вадан ҳам тақдир уларга муваффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари турар, агар баъзи асарлари юзага чиққан бўлса ҳам, назардан тушгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қоғозларига нимани ёзмасинлар, бошқа биров унга иқтидо қилмади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варақда) бекор қолди.

Шу бебаҳралардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, ҳаққа ёлбориб сиғиниши туфайли, мақсади озгина юзага чиқди. Унинг ёзувларидаги маънолар, нурдай ёрқин ва гоҳо зулматдай ноаниқ бўлса ҳам, баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгина ўз қаторидагиларга нисбатан анча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларнинг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Хамса»чилик боғида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир оққан ариққа яна сув оқди!

VII

Сўз дурларидан тузилган назмда ва калима гавҳарларидан тартиб топган шеърятда шоҳона сўз санъаткорлари бўлмиш Низомий билан Хисрав Деҳлавийларнинг қойим-мақом издошлари, яъни улуг ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақларида ким, оллоҳ у улуг мартабали, муҳтарам зоти бобаракотнинг умрларини узун ва абадий қилғай!

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантирди. У зот сўз

осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир у. Унинг қалами жаҳду-жадаллик билан сўз ўрнига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг ҳангомаси эса оташнафас эди. Уша ўтга назм — шеър шамини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг онгидан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт бериш билан сўз санъатининг ўлган танасини тирилтирар эди. Унинг озод кўнгли хурсандчиликка муштоқ бўлганидан, шеърят жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қултум майи элу халқни маст қилиш у ёқда турсин, майпарастликка ундар эди. Тўла қадаҳгина эмас, унинг майи қатрасидан озги намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аёғи дўстига» деганларидек, маънолар қадаҳини одамларгагина эмас, осмондаги малоикаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфилари ҳам май қуйиб, косагуллик қилар ва ўзлари ҳам ундан ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадаҳини мастоналарча кўтаравериб, охири хирқаларини (дарвишларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Янги ойни жоми ҳилолий қилиб, май билан қанчалик тўла бўлса ҳам ичиб, бўшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қоқиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арш аъзам эли шундай бўлса, бу олам элининг ҳоли не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрнига оби ҳаёт ичилар экан, биров жон бериб, бошқа бировнинг жон топиши ажаблаларликми?

У «жом» ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст-муштағрақ айламишдир. У назм — шаърят эмас, балки жаҳонга офат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга офат соладиган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ-шавққа фарқ қилиб юборгани каби, ундаги чуқур мазмунни фаросат билан тушунмоқ — ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг ғазалларидаги оташин дардларни қандай таърифлайин? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не дейин?! У назмининг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Аммо, лекин, унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг таъб кўзгусида «Хамса» ёзиш иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш

поёнига етди. Хусусан Жомийнинг жилвагар ижодий кўзгусига «Хамса»ни солиштириб кўрсак, бу фикрнинг рад этиб бўлмас исботини кўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ бўлса ортиқ-ку, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар — кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса»сида байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маъно-ю мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йиғиндиси бўлса, бордир, лекин бунда ҳақиқат дурри-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгил десак, буни жон деймиз.

— Жомий ўз ёзган «Тухфатул-аҳрор»ини («Нуронийлар туҳфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон туҳфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилиб қолган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбиҳ донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу дostonга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тоғу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса, қаламидан дур тўкиб Искандар ҳақидаги «Хирадномай Искандарий» («Искандар донишномаси») дostonини ёзмоқда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидаги қуруқлиғу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиққа донг чиқарғусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуғ зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар биров соф кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўқувчи бўлишидан қатъий назар, ўз ҳунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бировнинг нафаси пок ва муборак бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлайди. Ва агар биров фаҳму идрок эгаси бўлса, ундай донога жон фидо қилсанг арзийди. Агар унинг нукталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутмангки, жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй тангрим, Жомийнинг ҳадис-насихатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга қувват бағишла.

Эй тангрим, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳраманд эт, унинг висол майидан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам масту девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жила қилиб чиқса, унинг таъсири тошни порлоқ ёқутга, ва лаълини оташга айлантиради. Ҳидоят булути таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёмғири билан тупроқни лолазорга ва қилқизил гулзорга айлантиради. Кўнгил тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тупроғи у булутнинг нами билан сероб бўлгани ҳақида.

Кимгаки бахту иқбол ёр бўлса, нима иш қилса, унинг фоли қутлуг бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишни мақсад қилса, унга зафар ёр ва давлат мулозим ва мададкор бўлади. Агар шундай одам эшакмунчоқ тиласа, худо унга феруза ато қилади. У иттифоқо тиканга қўл узатса, қўлига ҳали очилмаган гунча тутилади. Агар кўзи ойга тушса, кун бўлади ва агар тупроққа қадам қўйса, у тупроқ олтинга айланади. У қўли билан заҳарли илонни ушласа, у илон гулчеҳра ёрининг сунбул сочи бўлиб қолади. Агар, булут унинг устига ёмғир ёғдирмоқчи бўлса, янглишиб, дур сочиб юборади.

Ва лекин, бу каби ином-эҳсонларга эга бўлган донишманд, бу бахтиёрликларнинг шукронаси учун, халққа жабр-зулм ва ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, бу саодатларга эришдирган зотни ҳеч ёддан чиқазмаслиги, дўстларига жафо қилмагани каби, душманларига ҳам ситам айламаслиги, ситамгина эмас, душмани жабр қилганда ҳам унга кина-адоват қилмаслиги, жафо ўрнига вафою бахиллик қилувчига сахийлик кўрсатмоғи лозим. Бундай одам қанча мол-дунё топса ҳам, уни сарф-харажат қилмай, йиғиб қўйишдан сақланиши керак. Ҳақ бергандан кейин уни асраб қўймай, худо ризолиги учун муҳтожларга сарфлаши лозим. Кўзи фақат ўзини кўрмай, фақирларга ином-эҳсон қилмоқ — тангрига шукур қилиш демакдир. Киши ўз бахт-иқболини худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни тангри бахт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булут ҳеч қачон элга дур тўкмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси тангридир. Агар тангри ёгин бермаса, ёғиш учун ҳавода имконият борми? Гул чоғидаёқ шамол гул япроқларини тўкиб юборади, шундай экан, елни соҳиб карам — саховат эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга нарса юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу, тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишим билан, тангрининг марҳамати туфайли, у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсанг тошни қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзғиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададор бўлди. Бирон вайрона ичига кириб, сояда дам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиғ лутф-марҳаматини кўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қилмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукур қилсам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қилади-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиш унча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тангридан менга қанчадан-қанча иноят ва бениҳоя қарам тегди, улуг мақсадларга эришиб, ғоятда бахтиёр бўлдим. Лекин, менга берилган бу файз-футуҳлар менинг ихтиёрим билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тамаъ қилиб, кўпгина қайғу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин тангрим менга қарам айлаб, улуг муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукур этишдан бошқа не ғамим бор?

Масалан, менга назм ёзиш фазилати туҳфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб ғазал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соғлом фикрли доно одамлар ғазалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушундилар. Фақат ғазал эмас, шеъриятнинг ҳамма вазнида қалам тебратганман, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар билдилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуг-улуг муддаолар туғён урарди. Шеъриятнинг қайси майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнглимга ҳеч қандай малоллик солмас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирмас эди. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳиб-қиронлик қилиш муддаоси туғилиб қолди. Шу андиша кўнглимдан кетмай, охири «Хамса» ёзиш ҳаваси туғилиб қолди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Хамса»ларни, унинг водийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўқис кўздан кечирарканман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, «Хамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширин-

ган экан. Ҳа, «Хамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланар эди. Лекин, тоғининг тошлари шундай ўткир ва серқирра эдики, кўк ҳам унинг тигидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қилар эди. Лола қону, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ заҳрноқ эди. У ерларда халойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Ғорларида эса, дамига тортиб, ҳалок қилувчи аждаҳолар бўлиб, уларнинг дами замон аждаҳоларини эслатар эди. Улар ютиш учун оғизларини очганларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларнинг ўтини аждаҳоларнинг ўз тишлари бўлиб, оғзидан чиққан ўт алангаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар ғарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини урар, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак коптогини худди хубобга (суб юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирар эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўрроқ, наҳангларни эса, ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Энди, ундаги дашту саҳроларга келганда, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюрар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилидан иборат бўлиб, ҳалокатли гаримсарлари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдираар эди. У гаримсарларни қуюндай тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек кезишиб юрар эди. Девларнинг новчалигини кўриб, аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрода уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан алдаб, занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қопланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш — ғоятда машаққатлидир. Ҳар ким бу даштларга боқар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сиғмаслигини ошқору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганч-хазиналар ниҳонсиз эканини кўрган билан, лекин ҳар бир хазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирарканман, ҳар онда бир олам кўз олдидан кетмас эди. Буни ёзиш ҳақида лоф уриб, даъво қилганларим эсимга тушганда, улар беҳуда хаёллар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, ҳижолатимдан ўлиш даражасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга-ўзим: «Буни ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб — юзага чиқариш менинг қўлимдан келмайди», дер

эдим. Бу андишалар доимо кўнглимни беқарор қилиб, куч-сизлик ва ночорлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик ҳаёли кетмай, кўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллати пайдо бўлиб юрган чоғда, қулоғимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй, зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида дostonлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал дostonларинг қани? Сен ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун халққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганлар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлимларини қалам билан забт этишни азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг султонлигини тангри сенга насиб қилиб, тилинг тигини қалам найзасига айлантирмишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлғайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар-бўлмас ҳаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Ёки, сенга ҳақнинг лутф-карами бўлмагани эди, у сенинг қаршингда ёрқин йўл очмагани эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар тангрининг сенга бахт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан, хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, халқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастарин тутуди, сенинг камтарлигингга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва на танангда куч бўлмаса, ўзинг гўё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб-янчилган бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин, агар сен ўша пажмурда — чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят қуёши сен кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам бахт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел, кўнглингдан ваҳималарни ҳайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Ғойибдан бу нидо келгач, мени паришон қилган хавф-хатарлар йўққа чиқди-қўйди. Кўнглим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим наргиси боғдек очилиб, кўнглим гунчаси худди тоғдек кўтарилди, дe-сам бўлади.

Ғойибдан бу куч-қудрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Хам-

са»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Қўнглимдаги шавқ-завқим ўти яна алангаланиб, назмни ёзиш тараддудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга киришиб, муродимни юзага чиқазишга уриндим. Қаламим билан қоғозни безар эканман, кўп ажойботларни тасвирга олдим. Қўнглимда «ёза оламанми — йўқми...» — деган қўрқувлар тугён уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўҳна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган ипак қасқоғининг толаси) ювиб, унинг қора чиркини кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу — марварид томган бўлса керак. Қатра сув нима, кенг дарё бўлиб, довотимни ҳақ таоло шу дарёнинг ҳовзасига айлантирди. Довот эмас, уни ўзга бир олам денг, олам ҳам эмас, улуғ ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъно унга қандай сиғсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар — ботир наҳангки, у маънолар денгизида наҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосасий калом, бу «Хамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилинган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар дostonига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттирдимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир. Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, тангрининг мадади билан у дostonларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсинда тўрт дoston тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориш ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини — тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмай, турли латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт дostonда бўлгани каби, янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам кўнглимга озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳлларининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базмининг соф майларини сипқорган, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар дostonини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшитдим. Ва лекин, у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нутқларидан

бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебаҳо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшитиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча ғамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтож эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шунини олмоқчи — унга харидор эдим. Энди мен шу дostonни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўшишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-эҳсон етиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу дostonни қоғозга ёзишга киришайин. Искандар бутун кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир дoston ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан дostonга киритилса, унинг ҳикмат тўла мақолаларини, ажойиб туйғу ва орзуларини тасвирланса, дoston гўзаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганлар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хисрав Деҳлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа беҳуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақлим, бу гапларимнинг ўринсизлигидан мени огоҳ қилди. Астағфируллоҳ, айтган сўзларимни илоё мағфират қилгин, кечиргин!

Агар ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом бахш этса, мен ўша юқоридаги улуғ зотларнинг издошлари бўлажгимга ишонаман. Ва агар менга улардан мадад етмас экан, бу дostonни ёзишга қандай ҳаддим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши тушунмаслиги мумкин. Аммо, мен биламан, худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У, икки зотнинг (Низомий ва Деҳлавийнинг) нуроний руҳига ва бу учинчи устознинг (Жомийнинг) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «қуръон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизида уларни бир говвосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимнинг исботи учун, отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ножўя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илкимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шунини ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиладиган ишим гоётада огир ва мушкул, буни қалам билан қоғозга тушириш жуда қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, ҳар ким шеърят билан шуғулланган, умуман адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг

руҳидан умидворман, улар ҳақиға дуо қиламан. Уз муддао-йимнинг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ бағишлаган жомни мен ҳам қўлга оламан. Аммо, пийр Жомийга мен дурдқашман, яъни май қуйқасини ичишда ошиноман.

Эй косагул, каёний қадаҳини келтир! У қадаҳ тоғорадан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни сипқарай-да, оғизни ундан олгач, бир йўла учиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик-улфатчилик куйларини куйла. Бир куйлаб, тўхтаб қолма, яна кетма-кет куйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени масту мустағрақ қилиб ташла! Зеро, тонгла сўз ёзишга киришгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкаш ва оҳангжў бўлмасин, аммо лекин, йўлга чиқиш олдида ичкиликдан ўзингни асрагайсан, зеро, эртанги кун олдингда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ғозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз юритмакким; худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини абадий қилгай.

Эҳсон денгизи мавж урса, мавжудот тугул кўк осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкан. Аммо, ернинг кўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан деб билибди. Тангри жаннатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробаринда, ёмон, бадфеъл қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жаннат билан дўзахни тўлдирадилар. Тақдири азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, эл-халқ бу икки ҳолатдан қочиб қутулолмайди. Бундаги тафовут шундан иборатки, бунисида жаннат дарахтлари мавж уриб турса, унисида касхашаклар ёнади. Инсонларнинг феъли ҳар хил бўлганлигидан уларни икки хил сафга бўлиш зарурати туғилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-қанча ғавго ва жанжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар, баъзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса ҳам, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларнинг адаштирувчи қоронғи ке-

часини зиё солиб ёритиш учун тангри уларга элчи сифатида ўз пайғамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Ва лекин пайғамбарлар ичида Муҳаммад шоҳнинг қўшун ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Муҳаммаднинг умматидан чиққан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзийди. Давроннинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларгина эмас, энг қудратли шоҳаншоҳларининг ҳам энг улуғвори бўлмиш Абулғозий шарият қонунларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлигидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улусхон ўғли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саваткорлигини ҳам давомли қилгай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон халқининг поки зотларидан, яратилишда жавоҳир сифат бўлмишдир. Бу ҳозир ўзининг улуғ сифатлари билан жавҳарий зотлигини ҳам, гавҳарий поклигини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон хазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаввар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг боғичалик кенг бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса, у боғдаги шабнамлардир. Уни боғ эмас, юлдузлар билан тўла гўзал, ёрқин кеча-ю, шабнамлар каби порлоқ юлдузистон денг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл денг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган кирм номли қурт денг. Уни шабнам десам, жоннинг жавҳаридир, бу шабнамнинг ҳар қатраси эса, эҳсон денгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қилади. Душманлари эса, ҳалиги денгизлар остида ғарқ бўлиб ётибди. Унинг кирми кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдир, йўқ, чўғ эмас, аждардир. Ҳамма ёқни ёритиб турган нур унинг оғзининг шуъласидир, агар бу айланиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Агар унинг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунинг ҳеч қандай ажабланарлик жойи йўқ, зеро, унинг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшдир.

Агар у, тўққиз фалак билан бир қуёшдек кенг дастурхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам аҳли ундаги но-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топгандек баҳрланади. Унинг денгиз ва конлар сингари сахийлиги фақат одамларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёндыр. Денгиз ичида бўлган дурри ғалтонлар ҳам, кон ичида бўлган лаъли рахшонлар ҳам бунинг дастурхонига чиқади. Шундан кейин денгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган

қўли билан ёқасини ушлайди-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топган гадолардек атрофида уйилиб ётган тош парчалари ичига кўмилади.

Гулининг ҳусни беҳишт боғини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гулининг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унинг сувини ҳаёт зулолидек қилиб яратгани учун, у сувдан ичиб кўкарган ниҳоллар абадий қуримайди. Агар у яна баркамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масиҳо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қилса, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам, уни халқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар оғзини сўзга очар экан, элга сўз ўрнига жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши обиҳаёт ичиб тирилгандек бўлади. Қуёш нуридан бутун коинот ёригандек, унинг нафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам эмас, душманни чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса, нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У елдим (чақмоқ) бало булутидан чиққанда дашти Қипчоқдан то Қримгача кўрииб туради.

Агарда уруш вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўткир найзасига зерҳли кийимлар монелик қилолмайди, у албатта душманнинг юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда кўп турмай, яна бошқасига урилади. Найзасини юрак эмас, агар қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошни ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган бўлгач, бу сувнинг таъсирида тош тешилиши ажабланарликми? Осмондан ёмғир ўрнига тош ёққандек, чақмоқ тушгандек урилади бу найза.

Агар у жангга от билан жавлон қилиб кирар экан, буни кўрган душманнинг ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан хашақдек тўзғитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан, тезкорлик қилиб, оламини фатҳ этади-қўяди. Оламини олиб, душманни даф этаркан, бундан олам аҳлига омонлик этади. Оламини фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб — улашиб беради. Оламга офат солувчи яъжуж қаршисига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби ғов чекади. Агар у сад хом ғиштдан бунёд қилин-

ган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қилади. Искандар бир неча муст-маҳкам тилсим ясаган бўлса, бу ундай тилсимларни очади. Тилсимларни ранж-машаққат чекиб очишдан мақсади эса, унда беркитилган хазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг кўзгуси оламни кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри оламни ёритади. Унинг мушкул — муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкилотларини азал ҳақими (тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуктаси кишига оби ҳаёт бағишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъий — ҳаракат билан қуруқлигу денгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховаткорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга қодир. Шунинг унутмангки, агар, ҳозир жаҳондан Искандар каби улугсифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Ҳусайндан ортиқ ҳеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма ҳўл-қуруқни олган Искандар ҳам шунга мутеъ бўлса арзийди.

Эй тангрим, Искандарсифат Султон Ҳусайннинг мулозимларини ҳам Искандарсифату, унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Искандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойнаи Искандарни келтир. Уша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим гунчасини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангида бир куй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушнуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Ғоятда чиройли базм бўлди, тўлун ойдек тўла қадаҳларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин, фақат шаҳзода Мирзо Ҳусайн Бойқаро қадаҳ тутсагина ич!

X

Тахт соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли кўёши султон Бадиғуззамон баҳодир мадҳида.

У ақл-идрок боғининг сарви овоздаси, замон аҳлининг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё гулистонига ёмғир ёғдирувчи булут, адаб осмонида эса нур сочувчи кўёшдир. У асилликда осмондаги офтобу, адолат бобида худди жаҳон устидаги фалақдир; у саодат баҳористонидаги қомати келишган сарв дарахти,

шараф гулшанининг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирговули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабада-ю, ҳада гулзоридаги руҳпарвар муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиғи у; вафо гулзорининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари у, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзнинг нури бўлмиш султон Ҳусайн ўғли Бадиъуз-замондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенинг руҳингга фидо бўлса арзийди. Сенинг зоти покнинг фариштасифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларникига ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қилиқларни ўзингда мужассамлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши қилиқлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзалликларни ахтареди, ваҳолонки сенда жаҳоний латофатлар яширинган. Вужудингга беркитилган лутф-марҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, улар қанча яширин бўлса, шунча ошқордир. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Агар, сўзингдан элга ҳаёт озиги етади, деб Хизр ичган оби ҳаётни инкор қилсак, уят бўлади. Лекин, у сув битта Хизир умрини узайтирган бўлса, сенинг сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлайди. Сендаги юксак хосият бўлмаганидан, у сув, яъни обиҳаёт ўзини қоронғиликка яширган бўлса, ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлайди, юзинг халойиққа шодлик келтиради. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутедирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенинг ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиладилар. Фақат булар эмас, сифатларингни эшитган фаришталар ҳам сенга соғлом ҳаёт тилаб дуо қиладилар. Сенинг ҳимматингнинг баландлиги олдида фалак пастлик қилади, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса, сенинг хизматкорларингга хизматкор бўлса арзийди. Баланд ҳиммат қўлинг очилар экан, худди осмондан юлдузлар тўкилгандек, қўлингдан тангалар сочилади. Аммо, сенинг даргоҳингдаги хизматкорлар, муҳтож бўлмаганларидан, уларни йиғиб олишга уринмайдилар. Денгизсифат кенг саховатли қўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам, худди булут ерга сел ёғдиргандек беҳисоб — мўл сочади.

Булут ёгинлар билан чарх бўстони яшнатган туну, бўстонда худди қора сунбулга, кун эса, очилиб турган сарие гулга ўхшаб акс этгани, сунбул мушкин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронғи қилиб юборгани, фалак боғи

ўзининг сариф гулларини (юлдузларини) чарақлатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўкилган олтинлардан барча олам нурлангани сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутмангки, ҳар қачон қуёш зар сочувчи, булут эса, гавҳар тўкувчидир.

Эй бахтиёр шаҳзода, айш-ишрат базмингдаги қадаҳ зарнигор бўлиб, унинг ичида гавҳарнигор жавоҳирлар бўлғай! У қадаҳ порлоқ лаълилар билан, йўқ, лаъли билан эмас, оби ҳаёт билан тўла бўлғай! Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлғай!

Эй Соқий — косагул! Шундай май келтиргинки, у тиниқ порлоқ рахшанда бўлсин, унинг кайфи эса файз бахшанда бўлсин! У май билан кўнгил масканини гулшандек алвон-алвон мавжлангир, кўз ҳужрасини эса, унинг ҳарорати билан равшан қил!

Эй муғанний (чалғувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан куйлагинки, бу куйингдан осмон фаришталарининг ҳам дили қувонсин. Куйингнинг савти ҳам шундай авжида бўлсинки, қўшиқларингнинг сўзлари юрагимга жойланиб қолсин.

Эй Навоий! Ёзар экансан, доноларча ёз! Ёзишни бўйинга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳоналар билан ишни пайсалга солишни бас қил, дostonни бошлаб, қаламингдан гўзал — маънодор сўзларни тўкишга кириш!

XI

Бу гавҳарафшонликдин улуг мақсадимиз тарих илми хазинасидан хабардор бўлиш ва бу жавҳарафшонликдин тўлиқ муродимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечирिशдир. Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақида-ким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешдод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз.

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубандаги-чадир:

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб атабди. Агар бу

гадда бир мунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад футур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Ва лекин, бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва муътабардирки, мен буни бошқа тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг исм ва тарихларини эшитинг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Каёнӣй», учинчиси «Ашконий» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда жашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Таҳмурас ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид-орзуси шу билан боғланиб қолди. Таҳмурас оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшед оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У, халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўкди. Заҳҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб — дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр-фармонида турди. У ўз бошига шоҳлик тожини кийиб олиб, диққат билан дунёдаги ҳамма нарсани қовлаб-текшириб ўтди. Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Минучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурот номли дарёни ўша Минучеҳр қаздириб, ҳамма ёққа дов-дахтарлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Навзар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин, дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилган бўлса ҳам, у ўз зулм-

кордиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида джарлик ободончилик бўлмагани каби, фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг баландлиги фалакдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахти қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтқазиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишнинг ўзи бир шоҳликдир.

Эй созанда-ю хонанда, «Ажам» куйини куйла! Шу куйда «Ажам шоҳларини ҳам тилга олиб ўт. Хусусан, улар «Пешдод» сулоласидан эканини ёдласанг, менга ҳам тараҳҳум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши туганди, лекин, биласанми ўзинг, сен тасвирлаганлар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордигингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонангни давом эттир.

XII

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий мақом тахтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этиш.

Бу ҳақда сўз бошлаган кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавкат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билинг-ким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни эгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тамаъ қилди. Ковуснинг лашкарбошиларидан Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвушни дўзах ўтига

тиқдилар. Сўнгра, билимдон Кайхусрав жаҳон аҳлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гудара, Гев, Фаромара ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Луҳросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойтахти бўлиб турди. Кўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди, Вухтунасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг, мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида Луҳросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин, Гаршосб Зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки, ўзи мажусий бўлиб, мажусийлар Зардушт динида эдилар. Кейин, мамлакатда Баҳман ҳукмронлиги қарор топди, У, кишини адаштирувчи Зардуштлик ўтининг алаңгасини ўчирди. У, агар бу борада Зобилистонга футур етказган бўлса ҳам, лекин, Байтулмуқаддасни (Қуддус шарифни) обод қилиб, гуллатиб юборди. У ҳам кетиб, худо унинг мулкани Хумой деган қизига берди. Бахт-саодат ёр бўлиши туфайли, ҳукмронлик бу қизнинг қўл остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламорога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўл остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунини талаб қилди. Унинг Доройй Доро деган ўғли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламини безовчи ҳукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адоват бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байроғини кўтарган Искандар Доронинг асрида ҳукмронлик тахтига ўтирган. Искандарнинг қиссасини баён қилишга киришмайман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Каёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Кўринишда буларни худди кўкка кўтарганга ўхшайди-ю, аммо охирида бу бечоралар ҳам қора тупроққа кўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва каёнийлар қадаҳида бўлсин. Бу давроннинг одати жафокорлик у на Кайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғанний, Паҳлавий куйларини нагма-оҳангга солиб, бир маънолик фиғон чек, менинг ҳозирги назмимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қўшиғинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳондорларни-ку жаҳон паст қилар экан, фақир у камбағалларнинг омадини бериб, қўлини баланд қила олмасмикин? Қилади!

XIII

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида дoston юритаман.

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достонини тубандагича тасвирлайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шуҳрат қозонган шоҳлар тубандагилар бўлиб, ҳамма шоҳлардан улуғ ва доно тангри уларни мамлакатларга ҳукмрон қилмишдир.

Буларнинг биринчиси Ашки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ва адолат билан ҳукмронлик қилгач, жаҳон ери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсани кўрмади. Лекин, жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссалом зуҳур қилиб, дунёга келдилар. Кейин, дунё Баҳроми Шопурга қолди, бу даврда дунё халқлари унинг адолатидан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром ҳукмронликка от сураркан, юсак фалакка ҳам ўз камандини — сиртмоғини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Хурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёда адолат ўрнатди. Бундан сўнг, Нарс ибни Ялош тахтни олиб, бир неча вақт бахт уни ҳам тахт эгаси қилди. Тагин тож-тахт Ферузи Хурмузга қолди, у ўз даврининг тождорларидан ҳам хирожлар олди. Кейин, Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг, Хисров ибни Ялош бўлиб, унинг қавми ва қўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош ғазаб тахтига ўтирди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг, Ардавон ибни Ашкон кўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин, жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёнинг ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг, Гударз Тийрий улуғ бўлди, у ҳам дунёдан қайғу билан завол топди. Энг кейин, олам юзини Ардавон эгаллади, бунинг ҳам кўк фалак довондан ошириб юборди. Хуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қололмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Косагул, лаъл ранг қадаҳни келтир, уни даврада айлан-тиришни тўхтатма! Ахир, фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичирадиган бўлгач, бу дунёнинг бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муганний, мен ҳозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Уша нағманг билан бир қадаҳ кўтарай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси бугун тупроқ тагидадирлар, борлари ҳам янаги кун ўша дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасни шодлик билан ўтказиш ганиматдир.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулжида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидаги мамлакатларни олдилар.

Озарбайжоннинг санъат деҳқони сўз ипига шундай тугун солган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдики, уларнинг қўшинлари ҳам фалакдаги юлдузлар қадар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқликда бўлиб, йигирма тўққиз нафар эдилар. Улардан биринчиси Ардашер ибн Бобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур бини Ардашер бўлдики, бу одам тадбиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўғли Ҳурмуз унинг ўрнига қойим-мақом бўлди. Кейин тахт-тож Баҳром Ҳурмузга тегди. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром ибн Баҳром ҳукмдор бўлишга жаҳд қилди, дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашди. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром ибн Баҳром деган ўғли дунёни эгаллашга киришди. Унинг сўнгидан, баланд мақом фалак Нарсийни юқорига сурди ва яна охирда унинг асов отини ҳам йўқликка бурди. Кейин Ҳурмуз Нарсий ғалаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Ҳурмуз зўравонлик қилиб, ўз қўшинлари билан оламга шўр-ғавғо солди. Сўнгра, Ардашер бин Ҳурмуз ҳоким бўлиб, тангрининг мададидан баҳра олди. Кейин, Шопури Шопур уруш қилиб, дунё унинг қўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур қўшин тузиб ҳамма ёқни тўла-тўқис қўлга олди. Сўнг, Феруз бин Язд-

жирд шоҳликни эгаллаб, жаҳонда адлу инсофни одат тусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб, адолат билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу тупроқ ичида базм тузди-ю, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин, Жомосб ҳам мамлакатга эга бўлиб, инсофи билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Пуширвон Қубод тахт олиб, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёда адолат ва инсоф ўрнатди. Сўнгра, Ҳурмуз ибни Ануширвон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнг, Парвез Ҳурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса, Шеруя адоват қўзғаб, азиз элни хор ва ғамгин қилди. Ундан сўнг, Ардашер «қаҳрамон» бўлиб олиб, замон кишиларини қаҳри билан қийнади. Кейин, яна бошқа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига раҳм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин, Кисрий Арслон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар қилди. Яна бошқа Кисрий деган ҳукмдор бўлиб, унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалаккача кўтарилди. Яна, дунёга Турон азиз-шоҳ бўлди, бу, насл-насабда Парвезнинг қизи эди. Ундан сўнг, жаҳонни Парвез Баҳром олди, унинг бир қўлида тиг бўлса, иккинчи қўлида май жоми эди. Бунинг кетидан, Озарм тожпараст бўлди, у, Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг, Фарруҳ жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билимини адолат ўрнатишга бағишлади. Сўнгра Язиджирд мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳриёр (улуғ подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб, шодлик, сурур топган бўлса, кейин, бу сурурнинг ўрнини гурурлик эгаллади. Натижада у, жаҳон мулкини ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қилар-қилмас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди. Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутилиб кетишди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи туганган сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач, аламни майдан олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб, руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла! Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас бўлса ҳам дилни хушламоқ ёқимлидир.

Навоий, бу дунёнинг иши шунақа, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг — мардлик қилган бўласан, уни тарк қилсанг, у ҳам сени тарк қилади...

XV

*Искандар дostonининг ибтидосиким, ҳақ поёнига
етказгай ва тарихининг бошланишиким, тангри
туғалланиш рақамин сургай ва Искандар насаби
ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у их-
тилофларни бартараф этиб, аҳли таҳқиқ тарафи-
дин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирлаш ҳам-
да подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва
Искандарнинг ўткинчи дунё тахтини мақом эт-
гани.*

Румий тарзда безанган гўзал, юзини очиб, шу тахлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига гулгула солган тўрт гуруҳ, яъни Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола (пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар, соснийлар)нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўн ой даврон сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди. Булар беш юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида у замон халқи буларнинг мустамлакасига айланди. У ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларнинг шунча давр ичида қилган ишлари яздонпараст (худопараст)ларнинг шоҳи Искандарнинг оз вақт ичида дунёда қилган ишига барабар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг, тангри бундай улуг зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотнинг васфини энди бошдан-оёқ тафсилоти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шуларнинг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнийлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслдан бўлмиш Дорога қолди. Тожу тахт билан мағрурланган у жаҳондор Дорога дунёнинг кўпгина шоҳлари бож берар эдилар. Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Унинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлининг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳнинг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақуснинг дostonини тубандагича баён қилади:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида тангридан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу диливи

ўртаб, фарзанд орзуси хаёлидан нари кетмас эди. У тунларнинг бирида, овдан кўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, йўл устида, фалакнинг зулми билан емирилиб, вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронанинг ташқариси худди хасталар кўнгли каби синиқ, ичи эса, мотамзадалар кўнглидек бузуқ эди. Бахтиёр шоҳни бу вайронага чопқир оти беихтиёр суриб кираркан, бир ҳомиладор хотиннинг туғиб ётганини кўрди, аммо бу хотиннинг жисмидан жон чиққандек эди. Унинг олдида зор ва забун бўлиб ётган чақалоқ йиғлагандек ун чекар эди. Ҳа, онанинг куни битган, ўғлининг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Чақалоқ йиғлаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фиғон чекаётгандек эди. Буларнинг аянчли аҳволини кўраркан, Файлақуснинг кўнглига гўё мажусийларнинг ўти тушиб ёнгандек бўлди. У ўз орқасидан етиб келган маҳрамларига буюриб, ўликни дафн эттирди-да, ўзи эъзоз-икром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Унга Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Ўлими олдидан эса, уни ўз ўрнига валиаҳд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчилар бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганлар, Искандарни Дорога нисбатан берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога берган эмиш. Аммо, орада ўтган бир иш сабабли, буларнинг муросалари бузилиб, Доро у қизни отасиникига жўнатиб юборган эмиш. Бироқ, тўй бўлган кечаси булут садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-куни тўлиб, у садаф ўз қорнидаги дурни юзага чиқазиб, ундан жаҳон шараф топган эмиш.

Яна, бундан бошқа, «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё, дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушгану, иккинчиси, яъжужларга қарши сад-девор қурган эмиш. Лекин, дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида, «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатдан мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилма-хил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донадан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

— У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган, — дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд Жомий ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди, тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хонадонини худди келиндек безади. Файлақус бугун хайр-аҳсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-русумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантирди. Уни кеча-кундуз демай парваришлаб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан-кунга парвариш топди. Уни кошона-саройга эмас, ўз кўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асади. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисини қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстирди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машҳур Нақумоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Нақумоҳис ўзининг ўткир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту — унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан офатларни даф этадиган бу ҳақимнинг ақл-идрокидан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот эгасининг топилиши амри-маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни, илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зеро, Нақумоҳис ҳақим Искандар туғилганда, осмоннинг бутун ҳолатини, юлдузларнинг бахт ва офат мақомларини кўздан кечирган, уларнинг турғунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у туғилган куннинг толейини ёзган эди. Юлдуз рақамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толейномада у гўдакнинг қадами покиза ва қутлуғ, бахт-саодатли ва соф виждонли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Бугина эмас, унинг шони шавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча

шоҳлар унинг қулига айланиши ва Искандарнинг амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик ноғорасини фалак гумбазида чалажаги, осмон жисмларининг табиатини билишга бел боғлаб, коинотга тааллуқли мушкулликларни ҳал қилажаги ҳам баён қилинган эди. Унинг нозик таъби илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсимлар — мўъжизалар кашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнанинг йўлига сад-ғов чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни забт этиб олгач, бир неча йиллаб денгизлараро сафар қилиши бегумон эди. Худо унга қуруқликни ҳам, денгизни ҳам насиб қилган бўлиб, денгиз ва қуруқликда нимаки бор бўлса, уларни ҳам бирин-кетин фатҳ этиши маълум эди.

Юқоридаги ҳолатларни Нақумоҳис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш саҳтига муяссар бўлганидан қувонди. Ниҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси ишни таълим бериб, ўқитса, у эшитган заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизнинг ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим — камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказадиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди. Унинг ўқи душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмоннинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиги қаттиқ тошларни ёрар, ер қатламларини эса ўзига ғилоф қилиб кирар эди; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар гурзисини қояга урса, шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совурарди. Агар маърака майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатгудек бўлса, аждаҳоларни чирик арқон каби узиб ташларди.

Диловарликдан бўлак ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмига етказдики, бирон кимсанинг бу даражага етиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиш арафасида эди. Қадди хамлигидан танасининг тууроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойиқ йигит эди. Шундай қилиб, тангрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниб даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тожу тахтини топширди. Ўғлига тахтни тақдим этиши билан, ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дарахт икки та шох берган эди, у шохнинг биридан тобут, иккинчисидан тахт ясадилар. Дарахтнинг бир шохини маскан қилган қушчага иккинчи шохи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарк этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ўзини қўлга олиб, дунёни тарк этиш ниятидан қайтди, васиятга бўйсунди. Отаси шундай васият қилганди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киргизма. Ҳарамимга ҳеч қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёга хайру хуш қилсам, сен менинг ўрнимга қойим-мақом бўлсангу, менинг номус-орим, шон-шухратим елларга учмаса, деган умидда сени излаб топган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини хурсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувига хас-хашаклар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қилгач, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб тахтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирайда, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини куйла! Зеро, сўз тахтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборақбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақл олдига унинг зеби-зийнатларидан лоф урма! Давроннинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо, иктиёри ўзида бўлмаган жаҳондор — хўжасидан афзалроқ.

XVI

Ҳиммат Ҳумойининг баланд парвозлиги таърифидаким, икки қанотининг сояси қуёш анқосининг заррин қанотига Қоф тоғининг зулматидек уя солади ва унинг жуссасининг азаматлиги тавсифидаким, офтоб олам тобнинг бутун кумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси тушса, шоҳлар унинг гадоси бўлур ва ҳар шоҳнинг бошидин сояси кўтарилса, гадо унинг қошида шоҳ кўринур.

Агар биров баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбағал эмасдир. Кимнингки ҳиммати бўлмаса, уни камбағал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг ҳурмати ҳам бўлмайди. Лекин, афсуски, ўткинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ўшани ҳурмат қилишни одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилат инсон вужудининг кимёси бўлиб, савоат аҳллари бу фазилат туфайли обрў-эътибор топадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик ҳунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан, бойлик эл ҳурматига сабабчидир, унга эҳтиром билан қараш ажабланарлик эмас. Аммо, бировнинг давлати бўлсаю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасиздир. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг хазинаси бор, аммо бечора уни асрайман, деб кеча-кундузи азоб тартади. Агар бахил одам бир пулни бир жойга тугса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар, бордию, бугунми-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрнига, беихтиёр у тугунга яна бир тугун қўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёнига яна бирини қўшиб тугиш мақсадида очади. Танга тугунларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танга қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар, мабодо, тугунларни очгудек бўлса, ҳар бир ечилган тугун унинг кўнглига бир ғашлик солади.

Айиқ ўйнатиш билан нон топувчи жатқа¹ ўз нонини итга ташлаши мумкинми? Маймун эса, топганини тўйгунича еб, қолганини уясига тўплайди. Агар дарахт устида юз минг ёнғоқ бўлса, қарға ўғирлаганининг ҳаммасини ерга кўмади. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани ҳолда, яна унинг ҳамма ёғини махфий хоначаларга айлантиради.

¹ Ҳайвон ўйнатувчи.

Улар разилликни шу даражага етказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам яшириб қўядилар. Гўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Гўнг қўнғизи эса, пасткашлик билан тезак ташийвериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишига кўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Бахил одам танга сарфлашни ўзига айб деб билганидек, саховатли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бировнинг чўнтаги бўшаб қолади, чўнтакни бўшаб қолиши эса нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай куйга солганки, эҳсон қилиб турсалар ҳам чўнтаклари дирамга (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида хазинаси бор бўлса ҳам, фалокат ва бахтсизлик унинг йўлдошидир. Мол-дунёга ғарқ нон емас хасисларнинг камбағаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкину, ақллилар олдида фарқи ҳам кўп. Камбағал ҳар қанча йўқсул бўлса ҳам, унинг бировдан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю хазинаси бўла туриб, ўзи бахил бўлса, халойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қундузнинг териси ўзининг ўлимига сабабчи бўлгани каби, халойиқ унга қасд қилади. Садаф сара дурни йиққани учун у дурни олиш чоғида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзига кўринмайди, ҳатто, бир тангасигача эҳсон қилаверади. Ёғлиқ кулча еб гурурланмагани каби, умочга куни қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчиклаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли — марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эҳсон қилишларига қарамай, уларга баъзан халқдан машаққатлар ҳам етади. Сахийларда эҳсон қиларли нарса бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий хазина бор, уларга шунинг ўзи кифоя. Саховаткор одамга гоҳо халқдан юзларча азият етса ҳам, ҳаётида баъзи бир қийинчилик ва ўзгаришлар бўлса ҳам, ҳар ҳолда ҳиммати бошқалардан буюк бўлгани туфайли, жаҳондаги бошқа одамларга нисбатан меҳнат-машаққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерган бўлса ҳам уни отиб, ҳалок қилишга урунмайди. Зеро, бир кишининг ҳунари осмонга мушак отиш бўлгани билан, у, булут момигини ёндиролмайди. Бола қанча хиралик қилиб пуфламасин, барибир, юлдуз шамъини ўчиролмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойга чанг сола оладими? Ҳиммат киши-

ни баланд кўтариб, муҳтожликдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қилади-ю, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тилиниб юрган гадойлик деб билма, уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби, олиҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиладилар. Агар, кимгаки ҳақ огоҳлик фазилатини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикоятчи-ким, Искандар уни мазаллат (тубанлик) чоҳидин чиқариб, салтанат тахтига ўтқазмоқчи бўлди, лекин у тожни рад этди ва минбаъд тожни тарк қилиш хаёлидан воз кечмади.

Эшитишимча, машҳур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлиш ниятига етиб, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юртига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хоотири жам бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Мағриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Ниҳоят, уруш ўти бартараф қилинган, Мағриб шоҳининг жанг пайтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўрнатишга бел боғлаб, халққа:

— Бу юртнинг султонлари ичида ҳукмдорлик қонун-қоидаларидан хабардор одам қолганми? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини топширай, уни элга мустақил шоҳ қилай, токи мамлакатингиз бегоналар қўлига ўтиб кетмасин,— деди. Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жонларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

— Доим бутун жаҳоннинг ҳукмдори ва ҳамиша дунё халқларининг раҳбари бўлгайсен! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағишлайдиган кишини сўраяпсан. Яхши-

ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқни ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик одамлардан ҳанузгача вафо кўрмагани туфайли, қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташлаган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб — нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва улфатчилик қилмайди, чунки халқ ғалаговурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлворишса, гоҳо очилиб сўзлашади. Элга ғоят фойдали насихатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўл ювишга чақиради. Сўзда шундай ғояларни олға суриш билан элни йўқлик дунёси сари тарғиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

— Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг ҳузуримга келтиринг,— деди.

Бу фармонни бажариш учун одамлар ҳар томонга югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқалари йиртиқ бўлганидек кўкраклари ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарк этган бу одам икки қўлида иккита бош чаноғини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан олиймақом жой кўрсатди. Сўнгра, ундан:

— Бу сўнгаклар ҳақида гапир, яна нималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қил!— деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

— Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгакларга неча бор назар солганман. Лекин қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники?!— деган муаммо дилимда қолди. Бу икки матоъ ўлганда-ку бир, тирикликда нечун низо қиладилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

— Эй, бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улуғ фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай,— деди. Шунда у гадо айтди:

— Ҳиммат—менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо, сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демоқчисан шекилли? Жаҳондорликка рағбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга муяссар бўлишни тилайди. Унинг бири, интиқоси ва чек—чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир;

иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, путур етмайдиган, қарилик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойликдир; тўртинчиси, ҳеч бир ғами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қаршисида йўқлиққа чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуйи солиб, деди:

— Эй қутлуғ ниятли, муборак фикрли донишманд! Сенинг бу жумбогингдан кўп ишқаллар ечилди. Тақдири азал, на иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, барибир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олий ҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи ғариб ва ҳақир кўринур.

XVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» деб сўрагани ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқул эканлиги, шунингдек — фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириш мумкинлиги тўғрисида Арастунинг жавоби.

Арастудан Искандар:

— Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни ҳам лол қолдирган донишманд! Мақсаднинг манзилига қайси йўл билан бориш яхшию ва қайси ишнинг натижаси мақтовга лойиқ? — деб сўради.

Арасту:

— Халқдан ўзни йироқ тутиб, фано йўлида хоки-туробга айланган афзал,— деди.

— Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру-саховат қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли, бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

— Молу давлат эгалари хайр-эҳсон қилсалар, бу ишдан икки ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлганми-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиладилар.

Агар, қилинган иш ўринсиз бўлган бўлса, киши қанча эҳсон қилгани билан, фойдасиздир. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса, мақбул деб билсак бўлади. Кимки меъёрни билмаса, бу йўлдан огоҳ кишилар биладиларки, нима иш қилган бўлса, ҳаммасидан айрилади. Биров шоҳ ҳузурига отланган бўлса, у, аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан эҳтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон шоҳ базмида ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин, кимки бор-йўгини худо йўлига бериб, худодан бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қилмаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қилсагина қилган иши дунёда боқий қолади. Инсонга бундан улугроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдимиде, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфуруш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф оғзидек хомуш бўлдию-қолди.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик тахтидан эса оёқ торгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб, Искандар қадами билан тахт поясини баланд ва тож қадрини азиз — аржуманд қилгани. Унинг адолатпарварлик қуёши билан зулм шомни кўршапалакларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани.

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нукта суради:

Файлақус тожу тахтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонликда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тож ила тахт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки тахтга ўлтиргандан кейин зулм ва офат ишларига шерик бўлиши муқаррар. Боз устига нима қилса ҳам фалақдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни ташлай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йиғиб, кенгаш тузмоқчи бўлди. Катта-кичик; ҳамма йиғилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

— Эй Рум мамлакатининг фуқаролари! Ҳозир менинг ҳузуримда жамоат жам. Хоҳ юқори мартабалик ва хоҳ паст даражали бўлманг, барибир, ҳаммангиз мен каби тангрига

бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай дили ғамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни оллоҳ лутф иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Шу кунгача у бу ишга муносиб, бу юкни кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқариб келишни юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам тахт кўрки, забардаст ва бахт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин, мен гоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан зиёд хатарликдир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби нотавонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин? Филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ниятим йўқ, — бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!» — деган таклифингиздан ранжурман, агар буни рад этадиган бўлсам, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз ожизлигимни, бу андеша хусусидаги кўнги озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муносиб шоҳ топинг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ақтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақлзаковати қуёшдек мунаввар; агар бедов отга минса дунени забт этадиган; адолат бобида наврўз фаслидек; сиёсат бобида эса, жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлсин, машаққатли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда халққа кўмак берадиган адолатпеша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тождор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмғирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам боғидек гуллатиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзғитиб, худди санамларнинг зулфидек паришон ва пароканда қилиб ташласин; душман қанақанги фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсин. Бордию, девонбегиси фуқарога ситама қилса, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофирлар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўғриларни тутиб уларнинг нопок қўлини қирқсин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқазилсин! Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидаги «л» билан «м» ни йўқлик белгисига айлантирсин! Адолат қилишнинг йўл-йўригини топиб, элни душманга қарши бекам-кўст қуроллантирсин. Тангри буюрганларининг изидан бориб, чин гапиручи — ҳақиқатни айтувчи қисмларнинг қўлини баланд ва бақувват қилсин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осойишталик бағишласин!

Ерқин фикрли шоҳ сўзини тугатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар:

— Эй, адолатга муҳтож элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди туғилиб турган бир пайтда, нима учун бу каби зулмни раво кўрдинг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг бағрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингга жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра, жонимиз танимиздан жудо бўлгани авло. Сенинг сўзларинг гарчи жон бағишловчи бўлса ҳам, аммо, ҳозиргиси барчани ёпласига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарк этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўрнингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто коинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен билмаган биронта илм йўқ, буни фақат Рум халқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрингнинг ёрқинлиги фалак шамъи бўлмиш қуёшга, кўнглингнинг равшанлиги эса, малоикаларнинг чироғига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қуёш каби кўркам, муштарий юлдузидек порлоқ инсонсан. Гулдан атир, офтобдан нур таралгани каби, сенинг таваққурингдан адолат зуҳур этади. Вужудингга донишмандлик яширинган, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табиатингда бор бўлгач, балки, рум султонлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошқору ниҳон айланишидан келгусида жаҳон сенга муте бўлажак маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг; ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани киритишни раво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанни тарк этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, гариб ва саргардон бўлсак, бу кулфатлар учун худонинг сўроғига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!..

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларидан ёш оқизиб, фарёду фиғон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига пушаймон қилди, халқнинг аҳволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Узига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти-ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам

фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этдики, энди уни ўзгартиришнинг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келишига қарамай, у ноилож эл—улус илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдиргач, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни ола солиб унинг азиз бошига кийдирди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккинчи қўлини эса доно Балинос ушлади. Шу ҳолда бу икки аллома унга йўлбошчилик қилиб, уни қўлтиқлаб, тахт устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан тахт яна бир поя баланд кўтарилди. Қуёш эса, Искандарнинг боши устига бахт соясини сола бошлади. Юқоридаги икки йўлбошчи — Арасту билан Балинос эмас, йўқ, гўё булар ўрнида Хизр ила Илёс эди. Халойиққа шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бениҳоя шодликдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шоҳнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга — тиллалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувониб кетдилар.

Қуёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак ўз шодлигидан уни бекитиб, ўрнига янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар, бахтиёрлигидан хурсанд бўлган ҳолда, тахтдан тушиб, ўз хонадонига кирди. У гул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, доларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қуёшдек ёритди. Бу пайтда подшоҳи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан суҳбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаётган қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу суҳбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Мақсадига эришган шоҳ қандай нозик ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, суҳбатдаги донолар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Уйин-кулги пайти бўлишига қарамай, суҳбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шоҳнинг димоғини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпараст шоҳ ўзини хас ва тупроқдек паст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун тангрига ёлборди. Қуёш

яна ёғду сочиб, оламни ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан ғойиб бўлдилар. Искандар яна ўз тахтига чиқиб, умум халқни қабул қилажаги ҳақида фармон берди. Қуёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йиғилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

— Оллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз аҳволини бир-бир баён қилсин. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг тахтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир қўрқув юзлансин. На мени шоҳ деб изтироб тортсин ва на ўз мақсадини охиригача баён қилишда шошсин. Қанча дарди, ғами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўяй!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баён этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У эртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқнинг дардига даво қилди. Бировнинг қонини ноҳақ тўккан одамнинг бўйнини уздирди, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорнинг қўлини кестирди. Ғам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга муҳтож бечораларга раҳм-шафқат қилди. Қўл остидаги бечораларни эзиб-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан баравар қилиб, пастлатиб ташлади. Жафо чеккан бечоралар олдидан жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай сеvimлидир! Искандар куннинг ярмигача халқнинг арз-додини тинглаб, адолат пойдеворини кўнгилигидек қилиб ўрнатди. Отасининг замонида халойиққа зарари теккан нимаики қонун-қоида бўлса, халққа етказиш мақсадида уларнинг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қоидаларни ҳам таг-томири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ноҳақ сиёсатни бекор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик солиқдан озод этди. Амалдорларнинг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг мартабаларини баланд қилди. Бозордаги нарх-навони суриштириб, олиб-сотарлар, юлғичларнинг жазосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошини темирдан ясаттирди ва муҳрлади. Узунлик ўлчови бўлмиш қарини (метрни) ҳам темирдан қилдирди. Натижада халқ кам газ-олишдан халос бўлди. Коппонни ҳам Искандар ихтиро этди,

Ўлчаш вақтида чиқадиган низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб ғалла ўлчайдиган идишларни тўғрилади. Адолат билагига қувват бағишлаб, олтин тарози ҳам ўрнатди. Йўловчиларни хавф-хатардан қўриқлаш учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шундай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирарамади, булдуруқларга қарчиғайлар ошино тутинди, улар гўё жўжаю, буниси она товуқдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим куннинг ярмигача арз-дод сўрар, адолат ўрнатар; куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшилиқлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй, соқий! Адолат жомини тўлдириб келтир! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш меъёрини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулоғимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй, Навой! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртача меъёрда сақлагинки, токи адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муяссар бўл.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатдир. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XXIII

Искандарнинг кенг миқёсда олиб борган ишларини қисқача баён қилмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёсда тушунтирмоқ, шунингдек, Доронинг элчиси Румга байзо (олтин туҳум) тилаб келиб, байзо ўрнига Искандардан пўлат найза зарбидай ўткир жавоб олгани ва у найзанинг алангали учқуни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг ҳарорати билан у яна Искандарга кунжуд, гўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эгри узун таёқ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон ниманинг рамзи эканини таъбирлаб, кунжудни қушларга едиргани.

Тарих илмининг кўп ранжини чеккан сўзамол донишманд ҳикояни шундай давом эттиради:

У ёш подшоҳ ўз мамлакатини адолат билан ораста қилиш бобида донишманд Арасту қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлни маҳкам ушлади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан оламни олиш мумкин» деган гоё ўрнашиб қолди. У бу ҳақда ҳаддан ташқари кўп ўйлаб, андеша арқонини узун ташлаб қўйди. Унга адолату шижоат ёр бўлганидек, ўткир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбави устига байроқ тиккани сингари у юриш қилиб, бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўҳна дунёда ҳеч ким қилолмаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарсаларни қўлга киритдики, бунинг олдида бошқа жаҳондорларнинг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қилса, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мен ёзсам кишилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тугатолмайдилар. Унинг ҳамма қилган ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиш ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилган ишларини қисқартиниб баён қилганим дурустга ўхшайди. Агар шунинг уддасидан чиқсам, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссаси кўп фикр юритишни талаб қилгани каби, тарихига ҳам унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик ғаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлгон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийси бўлмиш Искандар Рум тахтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларни йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ерни тозалади. Ундан сўнг, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиш нияти билан қўшин тортди. Бошлаб, Мағриб заминга (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оққан қоннинг зўри билан (Ҳабашистон) Зангибордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин, Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳарини фатҳ этди. У ернинг халқларини мутеъ қилгач, Қрим билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра, Зардуштни дафъ этиш учун ғулув қилиб, уларнинг ўтига тиг билан сув урди. Ажам Ироқи томон юруш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан баҳраманд бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари баҳра олди. Сўнгра, Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Суҳайл юлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси

томон чиққанида бу ернинг тошлари қип-қизил ҳақиққа айланди. Тупроғини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланоқ унинг эшиклари очилиб кетди. У ердан қуруқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форени олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувончга тўлган шоҳ бахт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Мамлакатларни босиб олишни ўзига касб қилиб олгани туфайли, жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўлга киритди. Қуёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда, Дашти Қипчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлиқ сочди. Бу ўлкадан отининг жиловини бургач, Сақсину Сақлоб вилоятларининг жиловини қўлга олишга шошилди. Ос ва Рус томон юрганда, у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан каҳрабодек сарғайиб кетди. Йўли Чарқасу Гуржа сари тушганда, барча гуржию чарқас бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эҳсонига ғарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фархор мамлакатини ўз манзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар бир тиконни кесиб ташлади. Мовароуннаҳрни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқанддек шаҳарни тиклади. Чигил билан Яғмодан худди чаманда ғарбдан шарққа эсган шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин тахтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра, Ҳиндистон сари босқун асаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдан бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга кошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўтаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Хуросоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этди. Сипоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оламдаги бутун мамлакатларни фатҳ этиб, хотири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб равона бўлди. Бир мунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишрат қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламни сайр этишга бел боғлаб, мамлакатларда хайрли ишлар бунёд этди.

Искандарнинг ғаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўп. Масалан, яъжужлар қаршисига девор ўрнатди, дунёнинг ҳамма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёнигина эмас, тўққиз қабат осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунлигини ўлчатиб, мамлакатлараро «йиғоч» (ёғоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йиғочлигини аниқлади. Танобчиларнинг қулочлаб ўлчасига қараганда бир йиғоч ўн икки

минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаббуси билан ҳар бир «йиғоч» йўлга маълум белги қўйилди. Ҳар бир бекат — манзилда карвонсаройлар қурдирди, у ерларда мусофирлар ҳузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончиликни йўлга қўйгач, наҳанг сингари, денгиз саёҳатини орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув устига суриб, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли асбоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичида кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангри-нинг эҳсону марҳамати билан, очиқ денгиздаги оролларда мавжуд шаҳарларнинг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккинчисига қараб илгарилар эди. Сув ичида ҳам бунинг олмаган ери қолмадию, барибир бу ишлар билан у қаноатланмади. Ниҳоят сув мавжи сингари тиниб-тинчимасдан, денгизнинг ўртасига қараб йўл олди. Муҳит денгизининг қоқ ўртасига бориб етганда, осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра, Искандарда сув тубида нималар борлигини кўриш ва билиш орзуси туғилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар бир қанча азоб ва хавф-хатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитилди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чийратма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда, шишани денгиз тубига чўктирилди ва денгиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, денгиз тагида номаълум бўлмиш бутун ғаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин, яна кемага чиқиб олди. (Лекин, юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узрлиман.) Ва яна тагин соҳил томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёнинг қоронғулик жойларидан ёруғлик ахтарди-ю, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқликда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, денгиз ичида Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилган эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида бирон жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартабасини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар муяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга киритди. Агар бирон кимса бунинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир дoston ёзиши керак, ва лекин унинг барча ишларини тасвирлаб সিғдириш учун бу дафтарда ўрин йўқ. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан, унинг қиссасини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гўё

ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сиғдирдим ва ҳар бир уйга бир мамлакатни беркитдим.

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди худо тавфиқ берса, дostonнинг умумий ишига қўл уриб, уни назмга солайин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлаги шоҳаншоҳ Доро иши бўлиб, дунёда бундай иш бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Аслини олганда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақуснинг қўл остида эди-ю, аммо, у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинсунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи пуштма—пушт билан дунё тахтига эгалик қилиб келар эди. Доронинг ишларида Лухраспнинг тартиблари, қўшинида Гуштаспнинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманнинг мамлакати ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳаншоҳ Хисрав наслдан ва ундан аввал ўтган Кайхисраву Кайқубод авлодидандир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоиси бўлиб, бутун шоҳлар ўз тожу тахтларининг ихтиёрига асосан унга топширганлар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир тахту тож эгаси унга маълум миқдорда совға тортиқ қилар ва ё хирож тўлар эди. Ушандай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай можаросиз Дорога хирож бериб турар эди. Кимнинг қанча хирож тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соққа) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан охиратга юриш қилиб, Искандар унинг ўрнига ўлтиргач, мамлакатда нимаики бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилиёқ, Зангибор (Хабашистон) шоҳи билан уруш қилди. Бу пайтда унинг тиғи чақинидан чиққан шуъладан занжийлар куйиб, худди кўмирдек қорайиб кетдилар. Аскарларидан кўп кишининг қони тўкилган эди, занжи халқининг рухсори унинг селидан қора доғлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лозазордек бўялди. Икки-уч йил ичида бахтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади. Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер—сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшинларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қулонга ташланган эркак шердай ҳужум қилар эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошди, байроғи эса, осмони фалакка кўтарилди. Тиғидан чиққан чақин жаҳонни куйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга ҳеч нарса банд этмас, на дунёни ўзига кенглик қилади, деб бил-

мас ва на жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичида ўзининг Дорога мутеълиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва ҳирож тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига ҳавф ҳам солмаган эди. Агар, биров азалдан баланд мартабали бўлса, унинг ҳиммати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана энди, Доро унга душман бўлади. Ваҳолонки, Искандар у билан муросою мадора қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлақати ва салтанати буюклигига қараб иш тутмаган. Дарҳақиқат, икки эркак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёшроғи шижоатли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг ҳунари кўплигини ким ўйлаб ўтиради. Икки аждар бир-бири билан олишиб қолса, у ерда хазина кўп-камлигининг булар учун тафовути борми? Денгизда ҳаддан ташқари катта балиқ бўлгани билан, унинг зарар етқизишидан наҳанг хавфсирамайди-ку. Искандарга фалак мададкор бўлгани туфайли, у доим шод-бепарво эди.

Ниҳоят, Доро қошидан элчи келиб, унинг остонасига қадам ранжида қилиб, хизматкорлардан ичкари киришга руҳсат сўради. Шаҳриёр — Искандар унинг ўз ҳузурига киритилишига ижозат берди. Элчи шаҳриёр шоҳни кўриши биланоқ таъзим бажо келтирди. Кейин дуо билан сўз бошлаб, унга муносабат тилакларни изҳор этгач, жаҳондор элчига ўтиришни буюрди. Шундан сўнг, у кўзини ерга тикиб, индамай қолди. Искандар ҳол-аҳвол сўрамаса элчида сўзлашга ҳам журъат йўқ эди. Искандарнинг салобати уни лол, лолгина эмас, карахт ва беҳол қилиб қўйган эди. Доно шоҳ унинг бу ҳолини кўраркан, ўзининг шавкат ва салобати уни довдиратиб қўйганини фаҳмлаб, унга кўз солмай, ўз одамлари билан сўзлашиб турди. Ниҳоят, элчи ўзини босиб олгач, шоҳ унга шоҳона нигоҳ айлаб, тубандагича савол берди:

— Даври даврон суриб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакатни бошқариш ишларидан хурсандми?

Элчи сажда қилгач, ўрнидан туриб жавоб берди. Искандар яна амирона хитоб айлади:

— Бу келишдан мурудингни айт, Доро нима деган бўлса, ўша ҳабардан сўйла!

Йўл юриб келган элчи яна ер ўпиб айтдики:

— Эй шаҳаншоҳи олий мақом. Унчалик маъқул гаплар билан келмаган бўлсам ҳам, айт, деганинг учун фармонингни бажармай иложим йўқ. Сендан илгарироқ ўтган ва Рум мамлақатини келиндек безатиб юборган шоҳ Файлақус Дорога ҳар

Йили ғарб олтинидан ясалған мингта соққа — тухум юбориб туриш мажбуриятини олған әди. Мана, ҳозир уч йилдирки, мурод-мақсадига етган отанг жаннатда ором олиб ёғибдию аммо дўстликнинг ривожига сабабчи бўладиган уч йиллик хирож эса шу пайтгача Доронинг кирим-чиқим дафтарига кирмаган ва тушиши лозим бўлган хазинага бориб тушмаган. Менинг келишимдан мурод шуки, иложи бўлса, олий мартабали шоҳ, лутф айлаб, шу хирожни ҳисоб-китоб қилиб берсалар, олиб кетсам, ё бўлмаса, нима десалар, жавобини элтсам!

Бу гап Искандарнинг қаҳрини келтирди, неки қаҳр, илондек заҳрини келтирди. Юзи ўтдек қизариб, худди жаҳонга олов сочиб, куйдиргудек бир ҳолга келди. Лекин, бир лаҳза бошини қуйи солиб, ўйлаб, ҳалиги ўтга ақл ва ҳикмат сувини сешиб ўчирди. Баркамол ақлнинг кучи билан, ўзини ниҳоятда оғирликка олиб, юрагига ғазаб тўдаси солган аччиқ фикрларни рад қилди. Сўнгра бошини кўтариб, оғзини сўзга очаркан, худди жавоҳир сочгандек, элчига тубандагича жавоб берди:

— Дорога мендан салом айтинг, саломдан сўнг, мана бу хабарни билдирингки, шоҳликка унчалик ишонч йўқ, унинг охири йўқликдан бошқа нарса эмас. Бугун-эрталик умр учун ранж ва машаққат чекиб, хазина устига хазина йиққани билан, у ҳадсиз-ҳисобсиз хазиналар унга бениҳоя ғам-кулфат етқизади, холос. Шу кунгача йиққан хазиналаридан аввал фойда топсин, қачонки фойда топган тақдирдагина яна йиғишни давом этдирсин-да. Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни яна давом эттириш ақлли одамнинг иши эмас-ку. Зеро, хирож олишдан унга фойда бўлмагани каби, ундан бизга алам етади: илтимос шуки, ўзига ҳам, бизга ҳам зарар етадиган ишни қилмасин. Биздан тухум сўраб, ўзини ортиқча машаққатга солмасин. Чунки тухум берадиган қуш (Файлақус) аллақачон учиб кетган. Агар кўнглига шу насиҳатимиз кор қилса, биз учун ҳам дўстликни бузишнинг фойдаси йўқ. Ва агар пандимиз кўнглига оғир ботса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Бошидан бу беҳуда савдони чиқазиб ташласин, хаёлидан хирож ҳақидаги таманнога ўрин бермасин. Билимдон ва хушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуг ишдир. Шу пайтгача у кучсизлар билан урушиб келди; мендайларга эса ҳали иши тушмаган әди. Унга ҳар йили хирож бериб турадиган бечораларга биттадан эски тож сотибди. Тож бериб тахт олувчидан хирож талаб қилмайдилар. Денгиз ичида даҳшатли наҳанг борлигини била туриб, у сувда юз минглаб дурри пок бўлганда ҳам, ундан хирож талаб қилмоқ, «сувда гавҳар кўп», деб бож олишга уринмоқ қандай бўлуркин? Бундай орзу

ва таманнога берилган кўпгина хомтамаълар ўзларини балиқларга ем қилдилар. Ақл билан иш кўриш—хурсандлик келтиргани каби, ноўрин тамаъгирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Бундай ўринсиз даъволар билан орамизга хусумат солмасин. Мол-давлати ва салтанати қанчалик зўр бўлгани билан иш можарога айлангудек бўлса, улар асқотади, деб гумои қилмасин. Ва ёки, ер кўтара олмайдиган лашкари билан мағрурланмасинки, менинг тигим олдида улар мадад бера олмайдилар. Унинг аскарлари кўпу, меники озроқ бўлгани билан, озга ҳам, кўпга ҳам зафар берувчи оллоҳнинг ўзидир. Ҳар кимга бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонлик аскардан наф йўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бечора элчи нима дейишини билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У, шу кетганича, ғоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Искандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, турқи ўзгариб, шундай деди:

— Кимки шу каби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиламан. Ёки, бу сўзларни айтган чоғида, у, ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Ва ёхуд, ҳали эс-хуши кирмаган ёш бола эканмиким, сўзларида ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги каби саволларни бергач, буни эшитган элчи аҳволни шундай шарҳлади:

— Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча у ғафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки Искандар бағоят ақлли ва хушёр одам бўлгани каби, сўзлари мазмундор ва ўзи олийжаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган, забардаст ва диловарсифат одам экан. Искандарнинг сифатларини баён қилиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма гап унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканким, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажал тиги олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун дунёга, дунёгагина эмас, бутун коинотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зиндонга ташлатди ва деди:

— У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулозимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодлари аждодларимнинг хизматкори бўлганлиги туфайли, ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг гапларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуг денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомила қилишда на мендан қўрқмабди ва на элдан уялмабди. Бу сифат унинг ғоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзимнинг ким эканлигимни кўрсатиб қўйишим лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайким, уни эслаганда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтқаза биладиган бир нотиқни чақириб, унга ўткир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўткир олмосдек сўзларни айтди. Бундан ташқари унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушунтирди. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай топшириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтирди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етдию, аммо унинг қизил тили бошига офат келтирди.

Сарой хизматкорлари Искандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изҳор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига топширдилар. Искандарга элчининг кўзи тушиши билан, айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукуҳи элчининг жисмидан тоб-тоқатни олиб, улугворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўпиб, унинг ҳақиға дуо қилиш билан, элчилик расм-русумини адо этди.

Шоҳ дедики:

— Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлингга нима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз кўтариб келган элчи сажда қилгач, шундай деди:

— Жонингга тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингда оғиз очишга менда мажол йўқ. Ва лекин, Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шунини арз қиламан, холос. Йўқ десанг-чи, қаёндан келган бўлсам, ўша ёққа кетаман.

Искандарнинг хаёлига: «Балки бирон қаттиқ — номуносиб

гапни кўтариб келгандир», — деган фикр келиб, эшитажанини билдирди. Элчи сўзга лаб очди:

— Ҳазратимиз билан дунёдаги барча мамлакатларни яшнатиб юборган жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедик, хирож деган нарсани қадимий расм-русумлар бўлиб, бизнинг уни олишга эҳтиёжimiz бўлмаса ҳам, лекин, ўзимизга муте бўлган шоҳларга ҳар қандай ҳукм қилсак, бўйинсунишга мажбур бўлганликларини туфайли хирож беришлари бизнинг қудратимизга тан бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ демакдир. Отанг ҳаётлигида бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдан сўнг, у нима қилган бўлса, шуни қилишинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банд бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал, бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон кишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг, хирожни олиб келиш учун одам юборсак, ҳақдингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўз даражасини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам, ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомилани эшитиб, тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану ақл оз экан. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирма. Энди кам-кўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд остонамизни ўпгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутф — иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг, ёки шу амримиздан бўйин товласанг, ва ёки жаҳлу ғуруринг туғён қилиб, бу сўзларимизни рад этишни зарур деб топсанг, бу, энди, нодонлигингнинг белгиси, ҳали ёш эканингнинг нишонасидан бошқа нарсани эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарсани юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотиқ шундай дея учи эгри узун таёқ-чавгон билан ёғочдан ясалган тўпни-гўйни ўртага қўйди ва яна сўзида давом этди). Модомики ҳали гўдаклигинг димогингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўп ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун катта-конт ишдир, аммо, мамлакатни идора қилиш эса, ўзгача ишдир. Ва агар кўнглингдаги ихтилоф ва ноаҳилчиликларга чек қўйиб, ожизлигингни очиқдан-очиқ эътироф қилмасангу, низо чиқариш учун қатъий бел боғлаган бўлсанг, (сенинг ундай андешага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳлдан туш, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнинг сон-саногини мана шу кунжутча бил, — деб элчи ирғиб ўрнидан туриб, беҳисоб

кунжут тўла катта идишни ўртага келтириб, оғзидан қопқоғини олиб, палос устига ағдарди.

— Шоҳ Дородан ҳар ким қўрқмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилсин,— дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичидан кулиб ўтирар эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддият билан тугатгач, Искандар аста, вазминлик билан гап бошлади:

— Давроннинг шоҳи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга берилиб кетиб ғалати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали кишиларни хизматкорим, деб ҳитоб қилибди. Бир қанча кишиларни оллоҳ ўз лутф—марҳамати билан халқлар тепасига шоҳ қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб ҳитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйинча улар ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиладилар, бинобарин, «бандам» дейиш, тангрига ярашади. Дарёдил шоҳнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ хатодир. Бу тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан баравар. Доро бу фикри билан кофирлик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишанига боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан тухмат қилса, куфр ва гуноҳ байроғини кўтарган бўлади. Ваҳолонки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат таллашиб, можоро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири каттаю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!»— демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунғур (шунқор) олдида не жони бор? Яна бири буким, шоҳ менга аҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар жусту жў қилиб, ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шоҳнинг ер юзига ўхшаган думалоқ коптокни менга тақдим этиши эса, тангрининг менга оламни беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазishi—ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демакдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушхабарлар етди, мен у бахтиёр шоҳдан бениҳоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарларининг кўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъно бераман. Яъни, менинг

аскарларим қуш бўлиб, гўё бу кунжутлар у қушларим учун овқатдир.

(Искандарнинг фармони билан, шу онда у кунжутларнинг ҳисобича товуқларни ҳайдаб келдилар. Товуқлар у донларни шундай териб едиларки, чумолиларнинг ташиб кетиши учун ҳам бир дона қолмади.)

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб ер билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпараст шоҳ элчига қараб:

— Энди Доро сари равон бўл, эшитган жавобларингни унга еткур, мендан ниманики сўраган ва қандай жавоб олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер,— деди.

Элчи Искандар сўзининг аламига чидамаган ҳолда, оёғи билан келган бўлса, боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганларининг ҳаммасини изҳор қиларкан, шоҳнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилди. Фитна қўшинига аҳли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдон бўлди.

Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўқирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созандаю хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини таран-нум эт. Ашулангда эса «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро, икки шоҳ кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси қўзғалди. Фитна қуюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам май машғулотидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мухолафат-келишмовчилик каломининг сўз ўйини «мух» ҳасад билан «улфат» тутинади, «мухл» (андиша)га «офат» етади, акси қилинса одамларни садоқатга, тарк қилинса саодатга етказди. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни хароб қилади.

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳануз тугамайди. Жаҳонда

неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкасблар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошқа кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таасуфки, икки ўртада низо чиқади. Туну кун жанжаллашиб бири иккинчисини йўқ қилишни истайди. Гўё, бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгайди. Ким биров билан касбдош бўлса, шу тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлғиз санъат аҳли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шоҳнинг юз минг кишиси бўлса-ю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни ноибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шоҳга яқин бўлишни истайди. Амирлик мансабида бўлган кишилар эса, ноибликка эришармиканман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туманбоши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимни қушбегилиги мансабида бўлса, туман бошлиғи бўлишни орзу қилади. Юқоридан энг паст мартабагача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун курашадилар. Қайси табақадаки бир гуруҳ одам бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири бошқасидан олдин ўтишга, юқорироқ мартабага эришишга ҳаракат қилади. Пастдагилар юқоридагиларга таасуф қилиб эргашishi натижасида орада кин ва низо келиб чиқади. Кишилар қанчаки шоҳга яқинроқ бўлса, уларнинг адовати янада кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг жаҳли қанча қаттиқ қўзғалса ҳам, лекин хусуматлари энгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни шунчалик кўп ва ёмонки, бу зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи кабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз қилавер. Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳиллигидан жуда кўп зарарлар юзага келади. Бу адоватлар натижасида, кўп одамлар азобга қоладилар, кўпгина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ тошиш даражасига борса, иккинчиси ёмғир селининг оқиндилари билан тўлиб қолади. Лекин бу можаро олий мартабали султонлар ўртасига тушса борми — буни гўё жаҳон ичига тушган тўфон деявер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш, бу — довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлининг сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда ҳатто дашт ва тоғ устида бўлган қавмлар ҳам қилич денгизининг сувига ғарқ бўлади-

лар, жаҳондаги мамлакатлардан осойишталик йўқолади, бу мамлакат халқлари тинчлик-омонликдан маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу — бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари халқни ўз офатига чўмилтиради. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, ғам ва андуҳнинг селидир. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва алам етади.

Икки шоҳ уруш ва адоватга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшинга бўлиниб, бир-бирига қарши ўткир тиг кўтариб, бир-бирини шу тиг билан ҳалок қилишга киришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлсаю, иккинчи тарафда унинг ўғли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан ғазабланиб, у ғазаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўғлини ҳалок этиши учун жон берганидек, ўғли ҳам ўз отасига душманлик тигини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесишга шошиладилар. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналик йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ўт ораси қандай бўлажагини бир тасаввур қилинг. Урушнинг аччиқ шамоли шу хилда эсиб, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, халойиқ кўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора халқ ур-йиқит орасида ўзини йўқотиб қўяди. Уруш балоси халқ бошига қиргинлик, ватангадолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноаҳлчилик — муросасизлик бўлаверса, халқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек кўнгилсизликлар тушиб, халойиқ бу кўргиликлар остида топталаверади. Ва агар халқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қилсалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккинчи томон шикастланиб — енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олийжаноб кишининг бир-бири билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қилса, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳрибончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир.

XXV

Икки жаҳондор келишмовчилигидан жаҳон аҳли хирмонига бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани.

Эшитишимча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган эканлар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзиб ўтирмайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин қилиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тигдан ўтказди. У зулм денгизини мавжлантириб, қаҳру ғазабини авжга чиқазди.

Ато ўғлига йиғлабон: «ҳой-ҳой!»...

Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қилар, ажал эса, омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлакатига бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бировга банди бўлиб, биров эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зеро, золим буларнинг ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад — жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тиғини қинидан суғуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиғ сол, мени ўлдиргач, унинг бўйинини чопарсан!» — деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тиғини кўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» — деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўсти учун қайғуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

— Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, халойиққа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон халқининг нима гуноҳи бор? — деди. Икки шохнинг хусумати жаҳонни бузиб турганда, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз халойиққа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро халқ ичида яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулоғига етиб, кўнгли юмшади-да озор беришдан қўл силкиб, икки дўстнинг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адоватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ хароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳлчилиги хосияти ҳамда ўз ҳазин жонларини бир-бирларига нисор қилишлари туфайли, жаҳон аҳлининг бошидан душманлик тиғи кўтарилди.

Агар, киши дўстликни ҳавас қилса, то абад унга ушбу масал кифоядир.

XXVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳлчилик ҳамма миллат учун номувofiқ, жанжал ва низони эса ҳеч бир қулоқ эшитгиси келмайди. Ноаҳлчилик ва урушга қарши ҳамма учун мақбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронғиликда ёруғлик кўрсатгани ва ноаҳлчиликдан қутулиш йўлини айтгани.

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

— Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми? Низони кимки эшитса, ақл уни ман этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо, шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, у қоидага асосан, айна замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса!— деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган донишманд шундай жавоб берди:

— Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бировнинг ножўя бир иши бўлиб, уни қилиши зарур бўлиб қолади. Аммо, бу ишдан эл-юртга каттакон зарари етадиган, тағи қалтис жанжал чиқадиган бўлса, биров шу ишни ман этиш имкониятига эга бўлсаю, бундан ўзини четга олса, у кечирарли эмас. Аммо, шунингдек, бу қайтаргани билан у

кўнмаса, яъни, шу ишни албатта қиламан, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қаттиқ бел боғлаганлиги маълум бўлгач, янада қатъийроқ ман қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатланиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда, бу билан низо қилмоқ зарурати туғилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан ғалаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можаро чиқазиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ва агар унга кучи етмаслигини ҳис қилса, бундай вақтда насиҳат билан кифояланиб қўя қолгани яхшироқдир. У насиҳат ҳам ётиги билан бўлса дуруст. Токи, эшитувчининг бундан жаҳли чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳли чиқадиган бўлса, насиҳат қилувчи учун ҳам хавф-хатар бор.

Низонинг бу хил даражаларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишнинггина қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эришмоғи лозим. Агар бировга ақл йўлбошчилик қиладиган бўлса, бу ишларда ночор бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўз сўрашдан тўхтади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан ошифта бўлиб, аскар йиғиш учун олам аҳлига ғавго солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қарши юриш қилгани ва Искандар ҳам ул дарёйи офат қаршисига бало селидек тўғоноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ зеру забар (остин-устин) қилиб турганда Доронинг давлат байроғи ўзга қуюм офатидан сарнигун бўлиб, Искандарнинг ойпарча туги қуёш байроғидан юқори кўтарилгани.

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариқа жило беради:

Элчи Доронинг олдига бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан-оёқ айтиб берди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонбардорлик билан арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитди-ю, ғазаб алангасидан

жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақиндек қаёнга уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳо айланувчи фалакнинг бетига тулургиси келди. Унинг ғазаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Барибир, бундай гаплар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон бериб, Рум, Зангибор ва Фарангдан бошқа, дунёнинг ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг ғалаговури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Ақсойи Чин мамлакатларию то Машриқ замингача ҳамма ўлкаларда аскарга ярарлик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг ғарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроллантириб, дунёнинг жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йиғиб келтирди. Бутун тоғу чўлларни, ғалати ҳол рўй бериб, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбошилар, амалдорлар, бераҳмлиқ сиёсати билан элу халқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Ер юзига сигмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Ададда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қумларидан ҳам кўп эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адоват ўти янада алангаланиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиладиган бўлсам, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади»,— деб мағрурланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма халқларнинг шоҳлари беҳисоб туҳфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари бўйинларига итоат ҳалқасини осиб, тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир тахт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша тахтга чиқиб ўтирди. У шундай тахт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни бундан аввал кўрмаган эди. Ниҳоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг ҳузуримга келиб, ер ўпиб, салом қилиш билан, ўз ҳурматларини билдирсинлар!»— деб буюрди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, кўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли, эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккама-якка бошлаб олиб кирар эди. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган ўрнининг этагини ўшар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупроғига тошинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим кун давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншоҳни зиёрат қилиш шарафига эга бўлди. Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқъа ҳам, Дашт элининг хоқими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорларининг сон-саногини йўқ эди. Уларнинг Доро оёғини ўпиш, унинг илтифотига муяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуг мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблағларни юз минг ҳисобдан юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, барибир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машғулотни, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, халойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай халқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақиртирди. Бошида шоҳлик тожи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўпиб ўтирдилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтирдилар; саркардалар эса, буларнинг хизматига тайёр бўлиб оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улугларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубандаги сўзларни айтди:

— Бунча қўшинни йиғиб, халойиқ фароғатини бузишимиз боиси шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга рихлат қиларкан, ундан бир сувдек ўнг-терсига қарамай юрадиган, ўт каби саркаш, мажнунваш бир фарзанд қолган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тожини кийганига уч йил бўлишига қарамай, казинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солиш учун одам юборсак, шундай беҳуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомила қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг, унга яна элчи юбориб, кўп панд-насиҳатлар қилдим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у

менинг насиҳатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдики, оқибат натижада ғазабим қўзғалиб кетди. Унинг ноўрин гапларини эшитгач, таъзирини бериб қўйишим зарур экан, деган фикрга келдим. Уша гўл-нодоннинг ноҳўя муомиласи туфайли, ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йиғдирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондону ва лашкарбошилар Дорога ер ўпиб, сажда қилгач, ўринларидан туриб:

— Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳаншоҳимизнинг отланишларига ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Ҳали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга иноят қилсангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўюрмиз, — дедилар.

Шунда Доро:

— Қўшин йиғилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнамиз. Бир тарафдан Зангибор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни қутқариш чорасини ҳам кўрмоғимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсак ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул, — деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қаза амрига рози бўлмасликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ нимаики деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзғалиб, кўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тарадудига киришиб кетдилар.

Буларнинг қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганининг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ер юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган ва бу ҳолатдан ғафлатда эмас, ишида муҳмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дам-бадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ораста қилган эдики, уларнинг қаршисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларнинг ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршисига қўйилган сомондек созуриб юборишга қодир эдию, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шиори мурсою мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йиғиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуролланган у доно, худди денгиз томон момақалдироқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўкириб ҳамла қилаётган шердай, душманга

қарши юзма-юз бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан муросаю мадора деган тушунча томом кўтарилди. Искандарнинг ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бениҳоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил масофа қолганда, икки томон ҳам аста ҳушёрлик билан ҳаракат қила бошлади. Юриш расм-русумларида ҳеч қандай нуқсон йўқ, лашкарлар кўчишда-қўнишда интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Қўшин туширилган жойнинг атрофини қовлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун, ҳандақ қилинарди. Қуёш ботиб, кўкни қоронғулик босгач, лашкарларни қўриқлаш учун икки тарафдан посбонлар пайдо бўларди. Кеча посбонлари қанчалик ҳушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зийрак-бедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа, ўша онда кўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу икки шоҳ ўз қўшинларини душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик йўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштлик эди. Бу икки шоҳнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тонг ели ҳам йўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланиб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жумладан, Хайбар қўрғонидек ҳандақ ясади, йўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истеҳком қурди. Ҳаммаси тиғ билан тўла қурулланган, ҳар қайси бир лашкарнинг савлатидек басавлат бўлган юзларча баҳодирсифат қўмондонларини кўриб, унинг кўнгли анча тинчиди. Саркардаларни қўшиндан ажратиб, ўзи билан бирга олиб бориб, ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай кўриндики, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзининга эмас, дунёда бўлмиш тоғу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам халқ ҳаракатидан эзилиб, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилиб, ернигина эмас, фалакни ҳам буларнинг тўзон ва ғубори Сосиб, лежувард осмон ҳам кўзга кўринмай кетибди. Тўзон билан тутуннинг қоришиб кетганидан, ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани кўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-ҳушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

«Икки қўшин жанг қилиш учун бир-бирига қўл чўзган, вақтда бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса кўп бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эзди.

Агар, бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршисида юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кесишдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолдим. Энди, бу жанг майдонидан қайтигнинг ҳеч иложи йўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси nasib бўлмайди — деган хаёл билан боши қотиб турганда, бир тош устида икки какликнинг бир-бири билан ниҳоятда қаттиқ ва чап-дастлик билан урушаётганликларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта-бақувват, иккинчиси эса, кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунча кучсиз; буниси қанча бақувват бўлса, униси шунчалик зўр эди. Искандар икки какликдаги бақувватлик ва кучсизликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклик олишувини ўзи билан душманининг жанги деб фол очди. Бу фолда ўзини ҳалиги кичик-кучсиз каклик деб, кучлигини эса, Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қилар, ҳаяжонидан бечоранинг жони азобланар эди. Шу топда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни сайд қилиш учун тезда пастга қараб инди ва бирдан катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гўё катта каклик бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида мағлуб бўлгач, иккинчи каклик ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хушдиду, бу фолдан ниҳоятда кўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай хулосага келдики, душман енгиледи, аммо, Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душмanning кўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу ғалаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига, худди жонсиз баданга руқ киргандек бўлиб кирди. Искандар у тоғдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда, қуёш ҳам ўз байроғини тоғ орқасига тортган эди. Осмон чироғи кўкдан ғойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронғулик босди. Икки қўшин ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жангтоҳда кеча посбонлари қўшинни назорат қила бошладилар. Посбонлар қўшинни шундай хушёрлик билан қўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарар эдилар.

Қўшиннинг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан писиб келадиган тун ўғриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар. Қўшин атрофини ўраб турган қўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебраниш имкониятига эга эмас эди. Улар

халқни ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарасидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу пайтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўплаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тараддудидида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодир ичида тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошкору ва махфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилар, ўз тарафининг ғалаба қилиши лозимлигини ўйлаб, байроғининг зафар ели билан хилпирашини орзу қиларди. У ҳеч жиҳатдан Искандарни назар-писанд қилмас, қазо ўз бошига нима солиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича пўнғиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзни битчиб-тўқишарди. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қилса, ҳар биримиз бежавф-хатар уни эзиб ташлаймиз» — деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» — дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилар эди ва ҳоказо.

Ва лекин Искандар томондагиларнинг ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгил мумкин эмас», — дер эдилар.

Ҳамманинг кўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб ғалаба қозонишнигина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшилиқдан хабар бериш, эл бошидан хавфу хатарни йўқотиб, уларга ўз осойишта тирикчилигини давом эттириш умидини бағишлаш ниятида эдилар. Искандарнинг халқни ҳеч тинмай қирол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийим-бошларини муҳайё қилар эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо, эртанги куннинг ваҳимаси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби хаёлда экан, тонг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қилди. Саҳар ўзининг заррин байроғини кўтаргач, унинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг ғавғоси Миррих қулоғига бориб етди. Полвонлар ҳайбатли наъра тортдилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди». Қиличбозлар фалак жангчисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулғанди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга миниб аскарларини сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, қўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни қўшин эмас,

«қонхўр дарё» де, фалак денгизини эса, ундан бир намуна де. Шоҳ қушинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздики, бир боши шарқда бўлса, бир боши ғарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан еттита тузилди.

Қўшиннинг боронғори (ўнг қаноти) Самарқанддан то Хитойгача бўлган шарқ мамлакатларининг халқларидан иборат бўлиб, бунинг ичида юз минг ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш за жанг қаҳрамонларидан ташкил топган эди. Хитой халқини Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, гўзалликда улар жаннат боғини эслатардилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбафтдан ёпинчиқ ёпилган, довулғон деган ўқ ўтмас қалпоққа жуда чиройли чин жигаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ипаклигидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузибдики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинасидир. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алангаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай дағдаға қилардики, ундан жаҳонга гўлгула тушарди. Буларнинг қўшин хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг ғазабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шерпайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларнинг хони Мунгу уруш пайтида қиёмат кўпориш билан оламни қаро қилар эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан манғит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирмашиб кетган эди. Буларнинг ҳаммасини кўкраги кумушдек ярқирарди; бошларида эса, черкасча довулғон. Уларнинг қаторида Мовароуннаҳр халқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралиғидаги ўнта шаҳарнинг аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларнинг ҳар бири шерга ҳамла қиладиган, филдек зўр кишилар эди, мерганликда ўқ билан чумолининг кўзини ҳам беҳато урардилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавжуд эмас, зеро уни кейин Искандар бино қилган эди.

Жувонғор (қўшиннинг сўл қаноти) нинг бир тарафида Мағриб халқи, иккинчи тарафида эса, Буртос ва Барбари халқлари саф тортган. Буларнинг найза-қалқонлари сариғ ранга бўялган бўлиб, отларининг гажим — ёпиқларию, ҳатто зирғли кийим остидан киядиган пахталик хафтонларигача сариғ мағодан тикилган. Араб саҳройиларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чопқир араби отларини миниб олганлар. Буларнинг байроқларию найзаларидан тортиб, то бедов отлари устидаги баргуствон (ўқ ўтмас ёпиқ) ларигача ҳаммаси қора эди. Булардан Мағриб аҳлига Талиъ деган киши бош-

чилик қилса, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қилар эди. Мадина шаҳарларининг бошлиғи Ардашер қилич билан қуролланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг қўл остидаги барча белгилару кийимлари ҳам, туглари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам — ҳаммаси бинафша рангида эди. Қутайф, Баҳрайн ва Бағдод шаҳарларининг халқларига Густаҳам қўмондонлик қилар, бунинг қўл остидаги ҳамма нарса кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган эди. Жувонғор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари, буларга мадад берадиган кучлар ҳам йўқ эмас эди.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми)га етти қабат осмон ҳам ҳайратда эди. Бу қисмнинг устки-ички либосидан тортиб, ҳамма нарсаси оқ матодан ва оқ тусда эди. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Дашти Қипчоқ ва Хоразм юртининг халқларидан ташкил топган эдилар.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «ғўл» қисмига улуг Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тоғ-тоғ қўшин ўраб олган эди. Шу хилда етти гул қўшин тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас эди. Бу гулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шоҳона зеб-зийнатлар билан безанган эди. Булар яшил кийим кийинган бўлиб, байроғи бошидаги пўпаги ҳам яшил рангда эди. Бу сабза рангдан бутун олам майсаворга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил тусга киргандек эди. Мана шу қўшиннинг марказида, худди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимнинг ҳақи ва ҳуқуқи йўқдай, дунё шоҳи Доро мағрур турар эди. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл олди.

Тоғнинг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар эди.

У боронғорнинг ҳаммасини қонхўр фаранг аскарларидан тузди. Улар душманнинг кўплигини билмас, билса ҳам кўзига зарра илмасди. Қўмондонлар ичида Шайбол деган саркарда худди мардоналикда Рустам Золнинг ўзи эди. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фаранг бахмалларидан тайёрланган, бироқ пўпаги ҳам етти рангли фаранг зарбафтидан эди. Юз минг кишидан иборат бўлган бу ғазабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиги ҳам ўтмасланар эди.

Жувонғорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидек саркаш ва шафқатсиз эдилар. Уларнинг

совути батамом қалайланган, қўлларидаги найзалари эса, устундай эди. Бироқ, отларининг устидаги ёпиғи бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулгалари худди тўппи сингарию, унинг устидаги жиғалари сариқ қушнинг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тўнги бойқувшдай уйғоқ, дўстга бахтиёру меҳрибон, душманга нисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг чамаси бўлиб, жанг майдонининг жувонғорида саф тортган эдилар.

Ҳировулга ҳабаш халқи тайинлаган бўлиб, уларнинг қиё-фалари ҳам ўзгача эди. Булар кийган жавшанни занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Ички кийимлари ҳам жавшанларига ўхшаган қора тунда худди қуёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жиғалари худди шаҳпар (узун пат)дай, гўё қуёшга санчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқимлардан бўлиб, яхшигина эговлангани туфайли ярқираб эди. Юз минг порлоқ қуроли бу азаматлар ўз душманлари қаршисида худди ажал кўзгусидек ярқираб эдилар. Ғўл қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу ғўл жанггоҳнинг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси худди шер каби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидаги гажим-ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совут устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири худди булутдай ўкирик бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшиннинг марказида саодатли шоҳ Искандар худди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва ғалаба шабадасидан хушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шохи ўз қўшинларини, худди мўм дарахтидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у, душман қўшинининг қаршиси-га борди, Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан, худди юзларча маст эркак дез бирдан ҳайқирганидек, жанг бошлашга занг урилди. Шу онда, гўё фалак жаллоди дунёни қилич билан чопиб, иккига бўлиб ташлагандек, унинг ҳар бирининг юзини тупроқ қоплагандек бўлди. Душманнинг ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқлай олмас, жанг қий-чувида ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай ғала-ғовур бошланган эдики, гўё аждаб икки томонни ҳам бирдан ўз дамига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳамма ёқда чалинаётган карнай-сурнай, ноғора садолари қиёмат куни бошланганини эслатар, шамолларда жилваланаёт-

ган байроқлар осмони-фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Ҳавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзга кўринмасди. Кўп одамлар душмани қуршаб олиш ҳунарига эга бўлганлари туфайли ернинг курра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ернинг ярим палласи эса, лашкарнинг оёғи остида янчилавериб, гардга айланиб, фалакка йўл олган эди. Бу гард дарёсига гарқ бўлган киши ҳаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзонлари орасидаги беҳисоб тигларнинг ҳаракати худди лой дарёсида оққан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру-кўк орасига ниқоб тортган қора булутга ўхшар эди. Қурулларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқираб, отларнинг кишнашидан эса, момақалдироқ садоси эшитиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидаги ўткир тигдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, худди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замин у осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, маълум масофага яқинлашганларидан сўнг, тоғ бир жойда барқарор тургандек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шундай бир қаттиқ сурон солдиларки, худди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эл қўзғолди, демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун халойиқ бир-бирига қоришиб кетди. Фалак бевасининг табиати қисирлик бўлмаганда, бу ғавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У ғала-ғовур бир лаҳзагина жимлик билан алмашиб, халқнинг оғзи бир озгина ғавғодан тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва халойиқ кўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳамма ёқни қоплаган лашкарлар тамошабинларга аллақандай тусда кўринар эди.

Худди шу пайтда Искандар сафидан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан кириб, ўртада жанговар ҳунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлади. У учқун оти устига ўқ ва тиг ўтмас ёпинчиқ ташлаган, ўзи худди арғувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийган бу жангчи худди сув юзидаги кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўнг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпоғига гулсавсар рангли жиға қадаган бўлиб, жиға гулсавсар гунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб, гап бошлар экан, аввал Искандар ҳақиқа дуо қилиб: «Шоҳимиз ўз душмани устидан ғалаба қозониб, муродига етсин» — деди.

Сўнгра, ҳар томонга юзланиб айтдики: — «Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг қули эдим. Лекин, унга қуллик қилиб, рўшинолик кўрмадим. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яраша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, аҳволимни арз қилсам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга ижозат сўрасам, қаҳр-ғазаби келиб, ётқизиб таёқлади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, бахтим мени Искандарпараст қилди. Даргоҳига паноҳ тортиб келганимда, бу шоҳ менга шунчалик лутф-карамлар кўрсатдики, бу тарбияга бош эгдим. Лекин, иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятлиман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим — икки иш учун кураш ва жанг қилмоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хижолатдан ўзимни қутқариш бўлса; иккинчиси, қатлкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни бирин-кетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-якка жангда синаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан, бу кутган одамлардан, қотилваш бир киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у худди тутундек аччиқ, ўт каби саркаш эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалган бўлиб, худди нилдек кўк темирга ғарқ бўлган эди; бало булутидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сачрар эди. Фалак чархининг ғалаён билан тўхтовсиз айланиши шиддатидан унинг димоғида андак ғурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам худди ўтқир тигдай бўлиб, қўлидаги найзаси ҳам ҳодадек йўғон эди. Унинг асли номи халқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расми-одатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақиға дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориққа югурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бирларига чирмашиб, бир-бирларини майдоннинг у четидан бу четига сура бошладилар. Икки ўртада уч юз олтмиш олти хил ҳарб-зарб бўлишига қарамай, найзаларининг учи қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чапдастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай итқитдики, юксак фалак: «Дастингга офарин!» — «Найзангга офарин!» — деб юборди. Шу онда Барбарий отдан сапчиб тушиб, Ҳарроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда

уни шөхнийг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг, яна шерпайкар, касмбанд паҳлавон Барбарий ер ўлиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда, бир фил тутувчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушни ўзига ҳунар қилиб олган бўлиб, кураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиқлар ичида кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли-насабда Ҳарроннинг қардоши эди. У мастларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Бориқ ҳам унга қарши адоват ўти билан алангаланган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олиншиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг иқболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбарий фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб йиқиб, хор ва забун ҳолда шоҳ ҳузурига келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл топгани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошларини отди. Барбарий югуриб, яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан курашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Уч алангасидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбарийни ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ, ботирнинг бир ҳамласи билан йиқилди. Шу зайлда ҳар бири кураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбарийнинг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бошқа ҳеч ким бу билан курашиш учун жанг майдонига тушмай қўйди. Аммо, Бориқ эса, майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан курашга мубориз тилаб, наъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро ғазабидан шундай изтиробга келган эдики, «Унга қарши бирон кимса чиқсин!» — деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Ниҳоят, Биров майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб сура кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зўр, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиғи қоплон терисидан бўлиб, ўзи ҳам халқ бошига офат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил дубулғасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалпоғи даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора доғга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дағал, соқоли хурмо пўстлоғи-

ни эслатарди. Икки кўзи иккита олмадек, кўз давраси худди қон тўла косага ўшар эди. Унинг ватани Мағрибнинг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ернинг одамлари шу сингари тузилган, шу зайдла баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир султон оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг аҳволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русмини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни қўлига гирифтор бўлди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш; то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Бориқ зафарларидан халқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландики, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ, бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, униси майдоннинг нариги четигача кетидан суриб борар, гоҳ униси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб солар эди. Буларнинг ур-йиқитидан осмонга шундай гард-тўзон кўтарилдики, буни кўрган одам қуюндан фарқ қилмас эди. Жангари Бориқ ўзини эҳтиётлик билан асрар, Мағриб паҳлавони уни енгиш чорасини тополмас эди. Лекин Бориқ борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидақа паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгган Барбарий, мағриблик майдонга тушган заҳотиёқ юрәги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Бориқнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг белидан тутиб, азот кўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг жиловини тутганча, овини бўшатмай, ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ганимини отга босганча тўппа-тўғри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон халқи ҳайратланиб, кўздан ниҳон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибидан бу раҳмсизликни кўриб, Искандар ғамга ботди. «Энди унинг ҳоли не кечаркин?» — деб Барбарийнинг мушкул аҳволига ачинди.

Ҳайриятки, мағриблик ҳуррамлик билан сахро сари кетганча қайтиб Доро ҳузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга сиғмасди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган ҳунари унинг бузуқ кўнглини обод қилган эди. Гарчи, Барбарийни мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асирини унинг ҳузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин, зўр душманнинг

даф этилганидан Доро мамнун эди. Шу пайтда қуёш дороси пастлаб, Мағриб замин тарафга қараб, ботиб кетди. Айни пайтда, Машриқ Қуёши каби, осмонда ой жилваланиб, худди Искандардек халққа нур соча бошлади. Икки томоннинг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшиннинг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларнинг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, хушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, ҳордиқ чиқариш зарурати билан чолғу ва май тилади. Валекин, ич-ичидан шиша каби қон ютар, тонгла даврон қандай ҳунар кўрсатажагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига хос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирар, сўл ёнидан эса, ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан ғалаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донғи кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидоийлик билан курашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда эди.

Яздонпараст шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, оллоҳга сиғиниб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тон қуёши ўз чироғи билан олемни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ноғорачилар ҳаракатга тушдилар, яна уруш ноғоралари гумбурай бошлади. Тагин найзабозлар шитоб билан югура кетдилар, тагин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиг кўтарганлар жангга ташландилар, қиличлар ҳамма ёқни чопа кетди. Тагин бедариг жанг бошланиб, тагин қиёмат-қойим бўлди. Искандар хилватда ибодат қилиб, бу офатнинг чорасини кўришни чорасоз тангридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, оғзи бекик бир хатни секин узатди. У, номани хилватда Искандарга бераркан: «Буни ўқиб, воқеа нималигини агла!» — деди. У, хатни очиб қараркан, тангри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро ноибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки, Доро, урушдан зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб-гўрга тикишга аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан,

бу иккиси ҳам қурулланиб, Доронинг ўзини қатл этишга қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиг билан қатл этишга қасд қилгани туфайли, ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишга қарор қилдик. Келинг, унинг дарахтини илдизидан қўпорайлик, бутун халқ Доронинг зулм-бедодидан қутилсин. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсак армонимиз ҳам қолмайди». Вировдан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёрларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уринибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадию, лекин: «Бу, макру фириб эмасми-кан?» — деб гумонсирадида, у хатга ҳеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст, агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Борди-ю, ёлғон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб эгаларининг қўлига бориб тегиши қийин» — деган фикрга келди.

Шундан сўнг, тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинлари саф тортди, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин, ҳали жанг бошланмасдан сал бурунроқ икки қотил, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, уни қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Бунинг бири унинг қорнига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўккан бўлса, иккинчиси унинг бошини тиг билан чоғиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралангач, худди катта бир дарахт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думалаб, Қайқубод ёққан машғалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йиғилган бир қанча одамларнинг гала-ғовурига сабаб бўлди. Бу аҳвол қўшин орасида ҳам бесаронжомлик қўзғатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкардан низо чиқади. Искандар ҳушёрлик ва фаҳм-фаросат билан бу аҳволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўпланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бош уриб шоҳ бошига тушган фожиани айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораркан, унга дўстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдик, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ аҳволда ётибди. Доронинг боши томон ўтираркан, унинг

фожеъ аҳволини кўриб, кўнгли бузилиб, йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз кучоғига олиб, кўзларидан Доро юзларига ёшлар тўқди, гўё унинг беҳуш юзига бир озгина гулоб сепгандек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот кимлигини фаҳм этиб, бежавф хатар тилга кириб гапира кетди:

— Марҳабо, эй навқирон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Ҳеч қандай отадан сен каби ўғил туғилмас, душман узрини ҳеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қанчадан-қанча ғулу ва можаро кўтаришимга қарамай, сенга ҳавасим келарди. Сен шундай кишисанки, жаҳонда тенгинг йўқ; султонликда ҳам Дородан қолишмайдиган одамсан. Сенинг қилган ишларинг бошқа бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда тангрининг қудратисан. Қачон бўлса ҳам рухсорингни кўрсам, сўзларингни қулоғим билан эшитсам, деб орзу қилур эдим. Ажал ноумид қилиб турган пайтда бўлса ҳам, тангри мени шу муродимга етказди. (Ҳа, Доро қандай умид қилган бўлса, шунга етишди-ю, лекин бу ўз ҳаётидан умидини узган пайтга тўғри келди.) Жуда ҳам қалтис фурсатда менга меҳмон бўлибсан. Ҳозир мен сени жонимдан ўзга нарса билан сийлай олмайман. Бу чоғда сенга қандай йўсинда мезбонлик қилай? Агар қабул қилсанг, жонимни нисор айлай. Йўқ, янглишдим, ахир, менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қилгаймен? Шундай соатда менинг бошимга етиб келишдан муддаоинг недир? Уни ҳам айт, эшитайин. Агар шиоринг дўстлик бўлса, икки дунёда тангри ёринг бўлгай. Ва агар қатл этиш учун қошимга келган, бошимни кесиш нияти билан бу ерга қадам қўйган бўлсанг, мурувват қилиб, бир нафас бошимни кесмай тур, икки-учта сўзим бор, шуни айтиб олгунча омонлик бергил!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитаркан, мотамзада кишилардек фиғон чекиб, ёқаларини йиртиб, бошидан тожларини олиб, зор-зор йиғлаб шундай деди:

— Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина Сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хонадонингизни ганимлардан тозалаб, жаҳонда душманингизни қўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши уруш очдингиз» — дейишга тилим бормади. Сизни ҳозир шундай беилтифотлик билан кўрганим учун ниҳоятда уятлиман. Қўшин тортиб, Сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузга-

гимга иқрорман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўғри, менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин, уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга, гарчи жазо бермаган бўлсам-да, аммо, бу ишга розилик билдирганим йўқ. Ҳозир бу ҳодиса юз бергач, ёруғ олам кўзимга қаронгу бўлди. Шунга амин бўлсинлар-ким, ҳақ мадақдорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳаншоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечиришларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

— Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга кўзим мунтазирдир,— деди.

— Мени у муродингиз билан сирдош қилинг,— деди Искандар,— қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни юклатиринг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳок шоҳи Доро шундай деди:

— Менинг бу уч сўзим — учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тугган эдим.

Биринчиси шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, мени қатл этиш учун қўл чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирасан ва шу билан менинг руҳимни шод этасан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тuzалмаса ҳам, аммо, бу чора сенинг келажагинг учун фойдалидир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир, улар Каёний авлодларидирлар. Шунга имоним комилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адоват келадиган одам йўқдир. Карам — яхшилик қилсанг, уларнинг ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлиб, нимаики хизмат буюрсанг, бажону дил адо этадилар. Қадим хонадоннинг уругини қуришиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учинчиси шуки, менинг Равшанак деган қизим бор. У бугундан бошлаб менинг менсизимдир. Унда Каёний султонларининг нишонаси мавжуд. У, Каёнийлар тожининг меросхўридир. У, салтанат денгизининг пок дурри, шараф осмонининг порлоқ юлдузидир. Ўз хонадонингни у шам билан ёритгин, у билан ўйнаб-қулиб, ўзингни овутигин. Меҳрмуҳаббат билан уни ўз уйингга киритиб, ақд-никоҳ билан бағринга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошлиғи, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Ҳарамимда сен менинг бир фарзандиму, ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанак ҳам сендан баҳра олиб, бир фарзанд кўрса, у ота

тарафдан Искандар табиату, она тарафдан Каёний зот бўл-
ғусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўрнатиш ишига бел боғ-
ласа, иккаламизнинг насл-насабимиз учун дуруст бўларди.
Мана шу васиятларимни қабул қилиш билан ярали кўн-
гимни шодлантир. Зеро, эмди менинг видолашиш чоғим етиб
келди!..

Искандар кўзидан ёш тўкиб, фиғон чеккан ҳолда:

— Эй, дунё тахтининг шоҳаншоҳи! Итоат юзасидан сиз-
нинг ҳузурингизга келган эдим, нимаики ҳукм қилган бўл-
сангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, оллоҳ тав-
фиқ бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айла-
гай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қил-
ганини эшитгач, Доро кўзини мангуга юмди. Ажал шони
ҳамма ёқни ўз зулмати билан қоронғилатган бўлса, ажаблан-
манг. Зеро, Баҳмон авлодларининг қуёши ботди; Луҳросб-
нинг қонулари йўққа чиқди; Гуштосбнинг расм-русмлари
барбод бўлди; Кайхисрав ёритган чироғлар хираланди; Сиё-
вуш ўтидан бағрида доғ қолди. Ковуснинг номи ҳам унут бўл-
ди; балки Кайқубоднинг шуҳрати ҳам сўнди; Минучеҳр-
нинг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридуннинг жонига даҳшат
тушди; Дорони жондан жудо қилган бу дунё Искандарни До-
ро мартабали жаҳондорга айлантирди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга солиб,
унинг устини Кайёний таомили билан ўраб, жанг майдонидан
олиб чиқиб кетдилар ва Искандар у ерни Доронинг ғубо-
рию ва қонидан тозалатди. Шундан сўнг у, ўт-ўланларидан
беҳишт ҳиди келадиган жаннатдек бир жойни топиб, ўз қў-
шинларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам
баланд бир боргоҳ қурдирди. Шу чодирга кириб, тахтга чиқ-
қач, «Уруш ва ўлдириш тўхтатилсин!»— деб элга омонлик
ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтир, уни ичиш билан жон топгандек
бўлмайин, ғам билан ўлимдан омон қолмайин. Аммо, давр
Дорога кутилмаганда заҳар берган экан, Искандарга умри
боқий оби-ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нағмасини созла. Лекин бу куйингга йи-
гини жўр эт. Мен ўз дардимга фиғон тортиб йиғлайин, бир
нафас худди шишадек қон йиғлайин.

Эй Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расми одати
нақ жафокашликнинг ўзгинаси-ку! Узинг вафодор бўлгину,
аммо дунёдан вафо кутма! Агар, бу дунёда наво истасанг,
бенаволиғ йўлини тут!

XXVIII

Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап борадиган бўлса, тақдири азалийдан намоён бўлгани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пайғамбарлар, хоҳ авлиё гуруҳи бўлсин, хоҳ оддий халқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар бири ўз ерида тартибга солинган ва бундан кейин ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхшироқ бўлибгина қолмай, балки заруратга айланиши шак-шубҳасиздир.

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларининг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда, ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мартаба эгасига улуғвор илтифот кўрсатиб, кичигига кичикча саховат айласа; кимки ўрта даражадаги амалга эга бўлса, унга нисбатан: «Ҳар бир ишнинг яхшиси — ўртача ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал қилса, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклардек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига кўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонун-қоидаларга риоя қилган шоҳнинг эл-юрти тез орада гуллаб-яшнаб кетади. Ўз ишида бахт-саодатга, яхши натижаларга эришади ва салтанатини идора қилишда ҳамма мақсадларига етади. Қайси шоҳки бу тузукларга риоя этмаса, бундан ортиқ яна қандай қоида бўлиши мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан, на ўйнашни, на теришни билмаса, на олишнию ва на беришни билмаса; масалан, пиёдани шоҳнинг ёнига қўйсаю филни руҳнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой жойлаштирса, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, барибир ўйин эмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди, ит тугагига сомон солиб, от охурига суяк ташлаб қўйгандек ишдир. Агар биров бўрига қўзини едирса, у, ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Биров, қорин тўйғазиб шер роҳатлансин, деб унга бирон жониворни қурбон қилса, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арслоннинг қорнини тўйғазиш ташвишини қилса, фурсат топиб, арслон унинг қорнини ёради. Този итнинг бошига тож кийдириш муносиб эмас. Нутуқчи деган кичкина қушнинг бошига тумоқни кийгизишдан не эҳтиёж бор? Тезпарвоз шунқорнинг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам

оз. Эшак олдида заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Нодон одамларнинг табиатига зарбафт кийим ҳам ёқмайди. Кимки илоннинг бошини янча, ўз йўлини балоодан тозаллаган ва агар уни қўйиғига солса, ўзини ўлдириш учун ажал сиртмоғи тайёрлаган бўлади. Илонни қўйинингга солишни ҳавас қилма, бу ахир тасбеҳ эмас, илон-ху. Агар бўрибосар бўлса ҳам, итнинг жойи эшик тағидадир, мушукка эса уйнинг тўри макон бўлди; ахир ит дашт йиртқичларига кун бермаса, мушук уй зараркунандаларини овлайди. Одам қанча саъй-ҳаракат қилгани билан, бу махлуқларнинг бири қилган ишни иккинчисига қилдиrolмайди. Ановисини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, бунисини ҳам ўзига муносиб парвариш қилмоқ лозим. Агар аҳамият бериб қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тағин бир ажиб ҳолат бор, шоҳлар були ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса, жавоҳиршунослардек, фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-атворига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълни кўраркан, чўғ деб гумон айламанаса, чўғни кўрганда гавҳар деб ўйламанаса; ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ сопол кўзадан фарқ қилса. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро, дунёдаги одамларнинг ҳаммаси аслида бир хилга ўхшайди. Ҳамма ҳам кўринишда одамга ўхшагани билан, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қилади. Ахир, юлдузларнинг бири хосиятсизлик табиатига мойил бўлса-да, иккинчиси бахт-саодат нуруни тарқатмайди-ми? Агар, мисол учун, бир онадан эгизак бола туғилса, шунинг ҳам бири яхшию, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (I) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири — «минг»ни билдирса, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноғи шаклан садафни эслатади. Лекин бунинг бирида дурдона бўлса, иккинчисида бир нечта чирган суякдан ўзга нарса бўлмайди. Муз сумалаги кўринишда шамдан фарқли-ку, аммо, бирининг бошоғи ўт бўлса, иккинчисиники сувдир. Шакар майда тузга ўхшаса ҳам, барибир, бири туз-у бири қанддир. Бахт қуши ҳисобланган ҳумо худди ўлимтикхўр каркасга ўхшагани билан, иккаласининг орасида гоят катта тафовут бор.

Бинобарин, шоҳда фаросат нури бўлмоғи, буларнинг бир-биридан фарқ қилишда зийраклик кўрсатмоғи лозимдир. У бронзадан олтинни, қизил лагандан қуёшни фарқ қилиши шарт. Ва агар бундай синчковлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўп марта синаб кўрмоғи даркор. Агарда унинг қўл остида донишманд, илм-ҳикматда мамлакатнинг

оройлиги бўлмиш одамлар бўлса, шундай шароит туғдирмоқ лозимки, уларнинг кўнгли мутлақо ранжимасин. Подшоҳдан айрим кишиларгина қарам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоғи керак. Агар шоҳдан ўз халқи хурсанд бўлмаса, душман қасд қилган пайтда, ақлли иш қилмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қарши тиг кўтариб нима қилади? Ахир, ўз халқи бошдан-оёқ унга ғаним-ку. Ўзининг эл-улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар бир неча йиллардан бери халқ бу шоҳнинг сиёсатига муросасоз бўлса ҳам, хонаси келганда, улар албатта ўз душманликларини ошкор қиладилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятим, ўз тadbиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига ғавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли, уруш пайтида шоҳга қарши кўзғолди ва душман аро ёлғиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмроннинг бўйини қасд тиги билан чопди.

Ақли-идроки ўткир бир подшоҳнинг лақаби Кўрагон эди. Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ташқари кўп ўлкалари ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатларигача, Қошғардан то Сипоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистонга айланган эди. У, беадад мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёнинг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тadbиркорлик бошига жаҳонгирлик ҳавасини солиб, Табризу Румга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақда ўз қўшинига фармон берди. Ғайб олими тангри Кўрагонга кўп ҳунар билан баробар, бир ажойиб айб ҳам берган эди. У хазиналарни йиғиб, тўплайверар эдию, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, гоят хасис эди. Бу ишидан у ўз кўнглида хурсанд бўлгани билан, аскар ва сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар. Абу Саид ўлкаларга қўшин тортиб борганда, у ернинг шоҳи ҳам лашкар йиғиб, мамлакатга шикаст етмасин, деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озур-

да бўлганлари туфайли, бошларига қийинчилик, азоб-уқубат тушган пайтда, шоҳнинг буйруғини ҳар тарафлама бузиб, душман ғалабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйруғидан бўйин товлаб, қочиш билан қаноатланмай, балки душман қўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемехрлик кўрсатиб, дунёнинг энг катта шоҳи душман қўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табиатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қасд айлаб, қиличларини унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қўшинидан ажраб қолган шоҳ бир киши ҳисобланади, айтинг, бир кишининг қўлидан нима келиши мумкин? Гулистондан узилган гул охири қурийдди. Бадандан ажратилган юрак эса, бир парча этдир. Шоҳ ўз қўшини билангина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва қўшин худди ошиқ-маъшуқлардек бир-бири билан иттифоқ бўлмоғи, ҳар бир ишни келишиб қилмоғи даркордир.

Жаҳонни олмоқлик осон иш эмас, ва лекин, иттифоқу аҳличилик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб покиза иш юзидан ниқоб очгандан кейин нега унинг висолдан баҳра топмайди, деб Искандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмон салобатли шоҳ яна қатла сўрадики:

— Эй Афлотун шукуҳли Ҳаким! Киши ўз феъл-хўйи туфайли зиён кўради ёки фойда топади. Ўз феъли-атворига ақл-идрок билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши қийин эмас. Масалан, тамаъ кишини хор қилади; қаноат эса, одамга шараф бағишлайди. Шоҳлик иши ҳам айнан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқаришинигина ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарк этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга уринадилар. Бунинг натижасида обрўларига путур етиб, қарамоғидаги одамларга

Ўзи қарам бўлиб қолмайдими? — деди. Дон ҳақим ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик маъноли гапларни баён қилди:

— Билим денгизига шўнғиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳақамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг таъби яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун, қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ, бажарилиши машаққатли бўлган ишга кишининг нафси осонликча мойил бўлмайди. Нафс кишини ўз йўлига солган тақдирдагина кўпгина фойдадан бебахра қолади.

Иккинчидан, кимдаким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳарқандай ҳолатда ўша туғма хислатнинг таъсирида бўлади. У, бир ишнинг яхшилик томонини кўриб турган ҳолда, «ёмон» деёлмайдию, аммо, лекин, табиати уни ёқтирмайди. Шу ишни қилса, бахтиёр бўлажасига кўзи етса ҳам, уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, биров юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолсаю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта, фойдали бир иш чиқаса олади. Котиблик иши жуда нозик ишдир. Масалан, биров котибликка ишқибоз бўлсаю, ўз қўли билан Қуръонни кўчириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик бахтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони борича саъй-ҳаракат қилгани билан, қаламзан бўлиб, бунинг орқасидан нон еёлмайди.

Манг, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин, худопараст одамлар айтадиларки, хоҳ ақли масжид ва хоҳ бутпараст бўлсин, тақдирида нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан, ҳеч ким тақдирни тағйир қилиб-ўзгартириш имкониятига эга эмас. Кимки, бир ишни «савобли» деб билсаю, аммо, уни юзага чиқариш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби, у ишнинг юзага чиқишига тангрининг хоҳиши йўқлигидадир. Биров бир ишни тадбир билан юзага чиқаса билган экан, у ҳам тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наздида бу тушунча ҳеч шубҳасиз тўғридир.

Эй, покзод одам, агар сен инсоф эгаси бўлсанг, кундан кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳақим Арасту шу каби ҳикматли фикрларни баён қиларкан, Искандар бу нукталардан хазина топгандек бўлди ва бу суҳбат хазинасидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қуёш ва булутдек саҳоват билан зар ва дур ёғдириб, қўшин ва фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Ҳинд ройи терс жавоб бериб, Чин ҳоқони чин сўз айтмагани.

Бу зафарномани ёзган одам ҳангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманлари бунинг даргоҳига сиғиндилар. Бир неча доропараст, унинг ҳукмига бўйин эгувчи шоҳлар, Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барчаси Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг, узоқ мамлакатлардан келган халқлар, худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг султонлари, шунингдек Хоразм, Ҳинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша кунидек қочиб чорасини кўрдилар ва тўхтовсиз ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга галаба йўлдош бўлгач, худди ариллаб турган шердай шавкат касб этди ва буюк тахт устига чиқиб ўтириб, Доро васияттини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога, шоҳлар урфодатига муносиб йўсинда аза очди. Уни шоҳона таомлар билан дафн этиб, таъзиясини эъзозу тамкин билан адо қилгач, унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор йиғлади. Зеро, Искандар бошига беҳад улуғ иш тушган эди, ахир иш қанча улуғ бўлса, ишчи шунча қайғулик бўлади-да. Доронинг дафн ва таъзия маросимдан бўшагач, уни ҳалок қилган икки қотилни келтириб, сўроқ қилди ва сўнгра икки устунни ерга кўмдириб, дор ясатиб, у икки хоинни ўша дорга оёгини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин, бу қотилларни ўқбўрон қилишга фармон бериб, халққа ўқбўрон қилдирди. Кимки ўз шоҳига хиёнат қилса, у бахтиқаронинг жазоси шундай бўлғай. Ва, Искандарнинг буйруғи билан, уларнинг баданларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кулни кўкка совурдилар.

Яна, афв-умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро авлодларидан қаенда, хоҳ хафа, хоҳ хурсанд, ким бўлса ҳаммасини озод деб эълон қилди ва уларнинг кўнглидан ваҳму хавфни йў-

қотди. Доро уларга иқта қилиб, қанча ер-сув берган бўлса, Искандар ҳам мураса юзасидан у ерларга тегмади. Яна тагин, одамлар ичида ишончли, йигин кўрган ва хурматга сазовор бўлган кишилардан бирини Равшанакка хат бериб юбориш учун тайинлади. Равшанакка ёзилган номада азанинг қора мусибатлари ҳақида қайғуриб, тубандагича фойдали панд-насиҳатлар ҳам битиб юбсрган эди:

«Кўп бекфойда йиғи-сиғи қилма. Тангри ҳукмига хурсандлик билдирмоқ — саодат гулидан баҳраманд бўлмоқ демақдир. Жаҳон боғидан гулбун йўқолган бўлса, янги, тоза гул гунчалар яшнаб очилгай. Агар фалак садаф кўксини чок қилган бўлса, ундан чиққан дурри пок шараф тожини безатгай».

Сўнгра, фармон қилиб, бу фармонда у ердаги одамларнинг ҳаммасига инъом-эҳсон беришни ваъда этди. Шунингдек, худди қуёш гулруҳини фалак айвонига чиқазилган каби, сарв озодини, сарв эмас, ҳури паризодини ўзининг хонадонига келтиришларини буюрди. Ундан кейин, Доро васиятларининг ижросига киришиб жаҳонгирлик ишларини бошлаб юборди.

Доро хазинасида йиғиб қўйилган ошкора ва махфий мол-дунёнинг барчасини аниқлади ва жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб келаётган, Фаридун замонидан тортиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига ҳукмронлик қилган Қайқубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб, бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига мерос бўлиб қолаётган, авлоддан авлодга ўтиб келаётган жаҳоннинг мол-дунё ва хазиналари эди. Буларнинг биттаси даврида қанча бойлик ортиб, хазиналар тўлса, иккинчисига келганда бу бойлик яна икки баробар ошиб, то дунё шоҳи Доро жаҳон тахтига ўтириб, даврон сурган пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг уч юзу ўн тўрт йил жаҳон халқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунча давр ичида жамлаган беҳисоб хазиналарининг ҳаммасини ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишимга қараганда, Доронинг хазиналар билан тўла бир юз саксонга қалъаси бор экан. Бу махфий қалъаларнинг ҳаммаси жавоҳирот хазиналарию, олтин-кумуш дафиналари билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам хазина калитини келтириб берса, иккинчи биттаси қалъа очғичини топширар эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва хазиналарни топиш ҳақида кўпгина суҳбатлар ўтказди. Бирига мурувваг қилса, иккинчисини умидвор этди. Қайси қалъадан биронта одам келиб қолса, бу ишни шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб топширар эди. Лекин, уларнинг ҳаммаси аниқлангунча: бор хазиналарни яхшилаб текши-

риб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнинг маҳкамасида жам бўлиш хазиналар ҳақидаги фармон дафтарини топтириб, хоҳ лаълу-ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар конининг бўлсин, ҳамма хазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнинг қайси бири давлат дафтарида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қилажаги ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса, жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар хазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёруғ юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотири жам бўлгач, хазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнинг ҳаммасини ўрдага ташиб келтирилсин!»— деб фармон берди. Шундан сўнг, ҳамма хазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай, хазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармонига итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошладилар. Шу ташилганча, икки йилгача хазиналарни шоҳ қасрига бетўхтов ташидилар. Лекин, буларни ёзиб турган ҳисобчиларнинг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган мол-дунё, ҳали жаъми хазинанинг ярмини ҳам ташкил қилмас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош хазиначи қолган бойликларнинг ҳаммасини таҳминан аниқлаб, ҳозирча хазина эшикларини бекитиб, қулфласин ва қачон буюрсак, шу замонда саройга келтириб топширсин»— деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёнинг ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра, Доро мартабали, Жамғид шукуҳли шоҳ: «Доро қўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик оғаларининг давлат девони — маҳкамасидан шу пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинсин ва бу ҳақдаги фикрларни баён қилиш ҳам унутилмасин»— деб фармон берди. Шу асосда, нимаики бўлса, кўпми-озми, ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўринди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни, ҳарбийларга тўланадиган маошнинг ярмиси давлат девонидан берилган бўлса, ярмиси халқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бениҳоя ранж-машаққат солиб келмоқда»— дедилар.

Доро сипоҳларининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саховатли Искандар лутф-марҳамат қилиб: «Агар Доро иккидан бирни бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз буни икки баравар оширамиз. Уларнинг

ҳаммасини хазинадан берамиз», деди ва эл-улусни қўшин маошининг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Бундан ташқари, тўрт юз минг киши чокарлик — хизматкорлик юзасидан мояна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаровонлаштириш чорасини кўрди. Яна, бундан бошқа, икки юз минг моянахўрнинг маошини икки баробар кўпайтирди. Яна олти юз минг аскарни, маошдан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буюриб, ўз тахт-салтанатининг шухратини осмони фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларнинг мояналарини икки баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларнинг ярмини камайтирди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларию фуқаросини хазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдики: «Мен ганж — хазина иштиёқманди эмасман. Мен учун халқ ва лашкар хазинадир. Агар бойлик денгиз ва кондан кўпу, хазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам, уларнинг нафи тегмайдиган бўлса, у хазинада кўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсанг тош яхшироқдир. Зеро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганж — хазинадан эл жонига кўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дунёси бўлса, шу мол-дунё туфайли ҳамма унга душмандир. Халқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир хазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкиндир».

Ҳа, дарҳақиқат, халқ Искандарнинг давлати бўлиб, бу сармояни у ўзининг саховати ва лутф-марҳамати соясида қўлга киритди. Эрон элини ўзидан рози қилган Искандар, жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкамлаб олди. Аввал илм-ҳикмат аҳлларида бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладики, уларнинг ҳар бири гапирганда қилни қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тиғини тортганларида, уларга ўн мингларча қуроли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қилсалар, ҳар қандай душманни таслим қилиб, ўз йўлларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёғ суртилган қилични эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф ҳисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин — Хитой юртига юборди; бирига Байтулҳарамга йўлланма берган бўлса, бўлагини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди; биттаси Миср билан

Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра, буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунга эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик бағишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, ажойиб фикрлар тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойил-мақом бўлмиш тангрининг оти билан бошланди.

У тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ; шундай азимки, интиҳоси йўқ. У оллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳоншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутун замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётдаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани, тангри ўз иродаси билан шоҳликдан маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар гадо ҳам жонидан тўйгудек ҳолда бўлса, унинг шу ҳолга тушуви га Дородек улуғ шоҳ сабаб бўлса, бу ишни ким чеклайди? У нимани ирода айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдиргани авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткур-гач, гап-сўзни тубандагича давом эттирди:

«Менким — отим Искандару, етти иқлимни олмоқ тилагимдир. Сенинг отинг Хоқони Чин ва ёки Турон замин лашкар-бошимни, шуни билки, оламдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонун бировнинг тадбиридан эмас, балки тангрининг тақдиридан. У, агар хоҳласа — гадо-ларга подшоҳлик беради ва хоҳласа шоҳларни гадога айла-тиради. Шоҳлар бунга тан беришлари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартдир. Дунёда нимаики юзага келса, тангрининг амридан деб билмасликка, унга бўйин эгмасликка кимнинг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш — унинг борлигига имон келтирмасликдир. Унинг ошқору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад йўлида бахтга эриштирди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёримда эмас эди. Бошлаб, мени бахт-иқбол қўллаб, ақл ва илми менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлгач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққанним туфайли, шоҳлик қилишга ҳеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-карамли тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли ҳақ-таоло мени ўз ихтиёримга қўймади. Эл-улус ҳам афғону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Ғойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча, шу ишга киришиб кетдим. Аввал,

тангрининг амри туфайли, Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, ҳабаш элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин, уруш ногораларию сурнайларни чалиб Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра, суръатни қўлдан бермай, юриш қилган эдим, ҳақ менга фаранг диёрини олишни ҳам насиб этди. Ана ундан кейин, саъй-ҳаракатим янада ошқоро бўлиб, шоҳаншоҳ Доро ҳам қўлимга асир тушди. Устма-уст ёр бўлаётган бахт мени сарафроз айлаб, ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Талеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўн, балки юз баробар бўлса ҳам ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларнинг чангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир, бутун Эронга қарашли мамлакатлару, уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига тан бериб, унинг буйруғига мутеъ бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллуқ бажо келтирдилар. Мен уларга шундай беҳисоб иноятлар қилдимки, эл уни қанча тасаввур қилмасин, барибир, ундан кўпдир. Бинобарин, сенга ҳам бахт ёвару, толеинг ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюрсанг, осмондек баланд даргоҳимга сизинсанг, дейман. Не амр қилсам, каломимни қабул айлаб, итоатимга бош эгиб, оёғимни ўпсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эҳсон юзасидан марҳамат қилай; имконият борича сен билан келишай ва дўстлашай. Бошқа шоҳларга қараганда мартабангни баланд айлай ва иноят тариқи билан иззат-ҳурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Бошингга фалак офат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқдош бўлай. Ва агар, ўртада бир монелик бўлса, бу тарафга келишни фойдасиз деб билсанг, ёки бу томонларга ўтишнинг иложини қилолмасанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қиладиган бўлса ва ёки менинг остонамга келишинг учун монеъликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда, ининг, ўғлинг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, халқингдан биронта одамни жўнатгинки, у доно, соҳиб ақл, сенинг ўрнингга муносиб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совғалар билан келиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллуқ қилсин; қандай узрларинг бўлса, айтсин; мақсад ва муддаоинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қилаётган бўлсам, вафо ҳам қилайин. Бордию, аксинча, бўйсунмиш ўрнига худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг,

бевафо фалак бошингга нима кунларни солса, ўзингдан кўр. У пайтда, мендан муросою мадора умидини кутма. Нимаики қилсам гина қилма, мен маъзурман. Мақсадим шулар эди, ҳаммасини хатга ёздим. Қолган сўзни элчи баён қилар, васалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши керак бўлган гапларни қолдириб, керак бўлмаганларини мактубдан ўчирди. Ва агар бирон ноўрин гап-сўз хат ичида кетган бўлса, у ҳақда изоҳ беришни донишманд элчиларга топширди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишни тайинлади. Шундан сўнг, ишни битиришда, гапни гапиришда паст-баландни фарқ қиладиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равона бўлдилар. Ҳар жонибга йўл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилларига етдилар. Дунёнинг ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шаҳриёрлар бу ишдан хабар тошгач, дилларида умид ёки қўрқув бўлишидан қатъи назар, хат келтирган элчиларни иззат-ҳурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш — совғалар ёки хирож — солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни кўриш бахтига муяссар бўлмоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортди. Шу уч киши баъзи ножўя важларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким бундай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиш Маллу ибн Мабок, ҳеч қандай риюя, андиша қилмай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам, менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зеро, тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам қутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустақкам: унинг тоғлари баланд, қалъалари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳржодуни ишга солиб, юмронқозиқни йиртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар

оламнинг халқини йиғиб келтирганда ҳам унинг устига шундай офат елини эсдираманки, бу елнинг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга совурилган сомондай тўзғиб, тум-тарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуки, агар Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоғлик жой бўлиб, баланд тоғнинг устида бир қўрғоним борки, бу, қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва бронза қотишмасидан яхлит қилиб қўйилган тилсимдир. Бу шаҳар ичида маҳфий ер ости йўли бўлиб, ногаҳон, шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўрғонгача бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйнаб ётганини кўради. Қачонки бу йўлнинг бир оғзини беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпилиб қолади. Агар, бирон киши шу қўрғон ичига кириб қолса, у ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўша одам ҳаракат қилиб шу сирни очса, ўз душманидан ўт билан елни ўғирлай олади. Бу ер гармселнинг макони бўлиб, агар шу ел эмаса, одамлар қуйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ер қўзғалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтайин, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?

Барча зарурат тақдир ҳукми билан бўладию, аммо, Кашмирни эмас, ўзга иқлимни ҳавас қилсанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баён қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм этса, фармонини бажаришга тайёрман. Лекин, дунё ҳомийси бўлмиш Доро сенинг томонингга қўшин тортиб борганида, юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юришда бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йиллик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса, бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бориб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузоғига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманнинг чангини чиқазиб юборгач, биз дашт-биебонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшинларимизнинг ҳаммаси барбод бўлгани каби, фалакдан талай зулму бедодликларни ҳам кўрдик. Урушга қатнашган элим олдида хижолатга қолганим устига, асирга тушган аскарларнинг ҳаммаси кулга айланиб кетди; озод юрган одамлар бандига айланди; шаҳзодалар жиловдор бўлиб қолди. Мен неча эйлаб биебон кезиб, ўз мамлакатим пойтахтига

етиб келгунимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-тарош бўлиб, бу ерга ўн ҳиссадан бири ҳам етиб келолмади. Шунча мол-жонимнинг ғойиб бўлганини кўриб, мамлакатим халқи оғир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Халқнинг аслида қора рангли дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман» демайман. Йўқ, бошимга шунча шикаст тушганини айтяпман. Сенинг ҳукминг бошим ва жоним устига ва лекин зулм-ситама билан ҳалоқимни кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлик ва хотиржамлик барқарор бўлса-ю, исталган нарсани қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан, сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар, менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикрингни ўзгартмасанг, ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку ахир. Искандар ҳукмдор бўлса ҳам худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик ҳурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хатга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чин шоҳи эса яна бошқача хитоб қилиб, дебдики: «Искандарнинг юборган мактуби заҳардан аччиғу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган пайтда мактубини андиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, эл-юртим ўзига тўқ ҳаёт кечиради. Менинг ундан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошқа шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзиши ўринсиздир. Ёзган хатида ҳикмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва донишманд» дебди. Унинг фикри шунчалик пок экан, юқоридаги сўзлари ақлга тескари эмасми? Боши осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!»— деган гапни айтолмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам, орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қачон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккинчи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у, бир нарсанинг маъносидан беҳабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошиб ёзибди, ammo, мен унга жавоб қилишда шошмашошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дағалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен қўполлик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Бордию, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, ораусида муътадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа иложим йўқдир. «Унинг устига босиб бораман»,— деб

зайтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиламан, деса ўша ерга боғиб, саф тузишга тайёрман. Лекин, бошимга черик тортиб келса-чи, эшик очиб, шаҳримга киришга йўл қўймайман. Қўшнимнинг оёқ зарбидан чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиламан».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиш учта элчи уларнинг гапини олчб, Искандарнинг ҳузурига келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлаб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз ҳузурига дарҳол келган шоҳларга жуда кўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю созлар билан улар кўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашди. Бу шодлик базмларида ўзи ўйин-кулги билан банд бўлгани ҳолда, кўнглида ўша тарафларга юруш қилмоқ фикри туғилган эди. Лекин қиш яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиш фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, кўнглида қишлаш фикри орзуси туғилиб, Аррон Қорабоғи томонга қараб йўл олди.

Эй соқий. Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, қадаҳ ичига шишани тескари қил. Бир дамгина мен энди Ҳиндистону, Кашмиру Чинга юриш қиламан, деб шишага ўхшаб юзингни буриштирмай тур.

Эй чолғучи ва қўшиқчи! Ҳиндча куй куйла, унга Кашмирийлар сеҳрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда, сен жарангдор чиний идишни жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Ўсон бағишловчи бодани симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Ҳоқон қолади. Бу мазмун май қадахининг даврасида ёзилмишдир. Бунга қараганда, эндиги сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли гап оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки, Хизр билан Исо-Масиҳода бўлса керак...

XXXII

Изғирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оҳидан нишона ва совуқ шиддати ўртанган шайдоиларнинг салқин нафасидан афсона айтадиган, мрамар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуғладан ва балки май шуғласидан равшан бўладиган фалаксимон оқ уйда бир қуёш юзлик баҳори нозпарвард гулрўйдан мажлис гулшан бўлгани.

Қиш чилласи базмини гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи

бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жилваланиб турсаю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак каботи турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа; уни бир дилкаш йигит дам-бадам алангалатсаю, буни бир маҳваш нозанин кетма-кет айлантираверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димоғларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўғи гавҳар кони бўлсаю, шунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; ва лекин базм юз киши сиғади-ган оқ уй ичида бўлсаю, оқ уйнинг ташқариси тун мушқи билан қоп-қора тусга кирса; ўша қоронғулиқ устига оппоқ блут таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; Оқ уйнинг эшик ва туйнуклари тамоман беркитилгану, ичида катта ноғора тарақлаб турса; созанда-хонандалар куйи авжига чиқсаю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирсалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўх гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю кўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бировларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пинҳоний муҳаббати ғам солиб, хаёлини ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс — хушини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса; ичган бодаси унинг ақлини талон-тарож қилгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш яна май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган қадаҳдаги май аччиғи устига, қадаҳдек аччиғ-аччиғ йиғлаб кўз ёши тўкиб ўтирса; у нозанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебаҳра қолса, боқай деса, юраги дов бермаса; шундай пайтда ўша шўх жон ўжарлик билан унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз ила май қадаҳини тутаверса, вой унинг ҳолига!.. У, ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйсаю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкийди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳаргиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Майпараст ошиқ бирон ерда маст бўлиб, йиқилиб, ўзидан кетсаю, сахар чоғи маҳваш ёри уйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун, яна май тутиб журъакашлик айласа; шаъмлار ёқиб, яна базмни бошлаб шўҳлик билан ҳар хил қилиқлар қилса. Худди мастлардек хуммор-хуммор боқиб, лаъли лабини-нинг майдан мастни яна майпараст этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйса; қўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиққан порлоқ қуёшга ўхшаб жилваланиб турса, кеча-кундузнинг давраси шундай қиш фаслида бундай баҳор бўлганини ҳеч эслай олмаса керак! Шундай шакл билан ошиғининг бошига келиб, ноз-истиғно билан унинг ёнига ўтириб, қулоғидан тортиб уйғотса; кўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масиҳо «куф-

суф» қилгандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган одамнинг бугун бошқатдан тирилтирса, ошиққа у илтифот билан руҳ бағишлаб, Масихдек ҳаётбахш ёри қўлидан бу бечора оби ҳаёт ичса; Масих нафасидан жон топиб, совиған вужудига ҳаёт суви югурса, бир қултум майдан, бир ҳаёт сувидан ичиб, шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар ичида бунинг гапи достон бўлиб кетса. Буни «маст» дема, ҳолдан тойған мажнун де, жинни бўлганда ҳам жуда паришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати ва мастлиги ортгани каби, у паризоднинг қилиқларини кўрган сари жиннилиги тугён уриб борса. Девонага айлантирувчи ишқ, уни бирдан ўз сирини очиб қўйишидан ваҳимага солиб, ўрнидан тургизса-да, уйдан ташқарига чиқиб, худди телбалардек ҳар томонга юргизса, жаҳонни қор ичига қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бир бошқа дунёга ўхшатса, совуқ тигидан шундай изғирин эссаки, бу изғирин қаерга текса, худди пичоқдек кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласаки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг кўзи бир коса муздек акс этсаю, ундан сочилган нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб кўмкўк фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғидагина кўзга намоён бўлса; қуёш шуъласи ниҳоятда нурсизланиб, табиатида ҳарорати ҳам йўқолса; одамлар совуқ елнинг заҳридан юз-кўзларини ўраб олиб, нафасларининг тафтидан лабларида муз сумалаги ҳосил бўлса, қуш ўзини худди девоналардек ўтга ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё тутуннинг остида шуъла тузоқдек акс этиб, унинг учқунлари донга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда ботгунча юз марта тўнгиб, фалак денгизининг нилгун кўки ҳам муздек қотса; оқ булут ҳам фалак чархи бўшлиғида безовталаниб, зеро ундан бир парча муз синиб тушгандай акс этса; қишнинг жанговар хони бўлмиш бўрон қўшини билан наъра тортиб, чаман кишварига қарши ур-йиқит солса; ҳеч қандай дарахтни қўймай синдириб, бошдан-оёқ яланғочлаб, шох-шаббалар ўзларини куйдиришни, битта қўймай ёндириб ташлашни илтижо қилгандек бўлса; қирғовул бу ўт учқунларини кўргач, дон гумон қилиб, совуқ елидан ларзон бўлиб ётган шамшод ва сарв дарахтлари атрофида айланса, халқ ундан тўзғидан пар ва туклар ичига кўмилиб, жаҳон худди қоқум ҳайвонидек оқ тусга беланса, одамлар қулоқларини икки кифтлари ичига олиб, қўлларини ёса, қўйинларига тикиб юрса; кишиларнинг ҳаёти беомон совуқдан хавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир ип узугидек ночор ҳис этишса; ҳавонинг совуқ заҳридан одамларнинг юраклари тўхтаб, томирлари урмай қолса; қуёш теграсини юлдузлар ўрагандек, ўтнинг атрофини маҳвашлар қуршаб

олса; элни тонг изгириғни сомондек сарғайтириб, уларнинг юзи оловда худди қахрабодек акс этса; шамол ўзини қовузга томон урганда, гўё симобни асл кумушга айлантирғандек, сувни мавжлантирса; балиқлар қиш наҳангига емиш бўлиб, хут киргач, у, қиш наҳангини ютса; ниҳоят, қаҳратон қиш январь — Баҳман лашкарларидек ўз базмини бошлаб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай, олам аҳлини исёну ғалаёнга келтирса; совуқ шиддатидан кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам киши назарига жуда ҳам ғалати кўриниб, ҳодисалар қуюни жаҳонни таниб бўлмас ажиб бир тусга киритса!

Қиш қўшини юқоридаги манзараларни кўрган халиги паришонхол опикни эзиб ташламоқчи бўлса; кейин, у, уйдан ноўрин чиққанини ҳис қилиб, яна қайтиб киришдан бошқа чораси йўқлиғини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини хидласа; у, дўзахдан қочиб, беҳиштга дохил бўлгандек бўлса; унга ҳурзод жонон яна кавсар сувини тутиб, у сув бунинг жонига яна ўт солса; бир пиёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийнинг оёққинаси тагига бош қўйса-да, ўз фиғони билан чархи-фалакни безовта қилса!

Лекин, базм қанчалик жаннаторо бўлгани билан, агар киши ёрсиз бўлса унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятим, қиш кунининг узун қоронғу кечасида Лайли зулфиниғ муаттар ҳидини шамол карвони орқали келтириб, унинг димоғига ер урди ва бахт машшотаси (безакчиси) мурод ипини Мажнун қўлига тутқазди.

Эшитишимча, боши гангиб қолган бечора Мажнун ою йиллаб дашт-қўлларда сарсон-саргардон кезарди. У, қиш демай-ёз демай юрар, югурар-елар эди. Ёз бўлса, дашт дўзахни эслатар даражада қизиб, қуёш ҳамма ёқни оташдек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ пайтларда ҳам сояга ўтишни эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзга чиқмас эди. Бордию, қиш қавоси замҳарир-қақшатғич совуқни келтириб, бу совуқ шиддатидан одамларнинг қизил юзи сарғайиб, вужуди жунжиб қолса ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай, деб гулхан атрофига бормас эди. Яъни,

унинг бутун хаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёида бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан хабар топса, ғам-андухга тўлган юрагидан нола чекиб, тонг насими гул томонга қараб хирмон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурар эди.

Қишнинг бағоят совуқ бир кунда у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо насими унинг димоғига ёр исини етказди. Бу, қоп-қоронғу тун пайтида бўлиб, унинг қаршисида совуқ бўрон эсар эди. Димоғига гўзал нигорининг иси киргани туфайли, Мажнун, кўзини юмганча ўша томонга қараб югурди. Ёр уйининг олдига етган пайтда, кўзи юмуқ бўлгани сабабли, бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, беихтиёр чопганча уйга кирди.

Бировнинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўлмаса керак. Кўзини очиб қараса, уйда худди қоронғу кечада ҳамма ёқни ёритиб турган Суҳайл юлдузидек, Лайли турган экан. Шунда, шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни ҳолдан кетказиб, Лайли қаршисида бошни тупроққа қўйди-да, икки кўзини икки дунёдан абадий юмди. Бунинг келганини ногаҳон биров фаҳмамасин, деб Лайли уни бир ҳужрага олиб кириб беркитди.

Агар, киши ўз ҳаётини тарк этган ҳолда, шу каби мурод-мақсадига етишса-ю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшаш ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамларнинг бунга ҳеч қандай алоқаси йўқдир.

Ёраб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгин. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини кўришни насиб этгин!

XXXVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан қиш фаслида совуқнинг қаттиқлигидан ва ёгингарчиликнинг кўплигидан одамлар қийналадилар, шунга қарамай, нечун халқнинг табиати унга толиб ва роғибдир? — деб сўрагани. Ҳақининг бу саволга жавоб бериб, ҳикмат булутидан дурлар ёғдиргани.

Саҳовати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй, Ма-сиқо нафасли ҳақим. Қиш фаслида кўп қийинчиликлар бўла-

ди, ундан инсонларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изгирин бўлиб, элни дардга гирифтор қилса, иккинчиси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқдир. Қишнинг узун, замҳарир-қашқатғич совуқ тунини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони қўшилиб, ҳамма ёқни чопқин — тўс-тўполон қилганини айтмайсизми? Қиш чоғи фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, кишиларнинг табиатини бўшаштириб, тинкасини қуритади. Шунга қарамай, нима учун халқнинг ёзга қараганда қишга рағбати зўр бўлади? Бунинг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега бундан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майн ҳаво ёққани ҳолда, ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат аланглатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво муътадил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилик даврлари ҳам кишиларнинг айш-фароғат чоғи ҳисобланади. Дам олиб-роҳатланиш, кўпчилик учун, ёзга қараганда қишда қулайроқдир. Агар, кундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, халқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг ноқулайлиги уён-буёнга юриш ва ҳаракат қилишга монеъ бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланишнинг пайидан бўлиб қолади. Қиш кечаси ниҳоятда узун кечаларида ёр-дўстлар билан суҳбат қуришдан яхши нарса йўқ. Аммо, кўп авом одамлар вақтни ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бировлар уйқу элтгунча май ичишни ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Уз вақтида ётиб ухлаш — баданнинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уйқидан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, косиб одамлар, тирикчилик учун, бир бурчакка кириб шуғуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўрнига, вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиладиган одамлар ҳам, камолот топиш умиди бўлса, қилаётган ишини охирига етказолмай қийналиб юрган пайтларида, узун кечада чироғ дудини кўп ҳидламаслик учун, туннинг икки бошида чироғни ёндириб, ўртасида ётиб, миясига ором берса дуруст бўлади...

Доноларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билимдонларнинг шоҳи унга офаринлар ўқиди.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, ўхшаши йўқ Самарқанднинг тархини (режасини) тузиб, Кашмирга юз туггани ва Кашмирийлар сеҳрини даф этиш учун Мусо каби ақл ишлагиб, сеҳрли тарзда турган қалгаларни мўъжиза билан бузиб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узиб, тилсимлик қўрғонга азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шахрига киргани.

Бу можарони шарҳ этган тарихчи дostonни шундай сўзлар билан бошлайди; Шоҳ қишни ўтказиш учун йўлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қорабоғ деган жойини ўзига оромгоҳ қилди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, туну кун шу ҳақда тадбир излар эди. Илм-ҳикмат аҳллари билан мажлис тузиб, бу бобда уларнинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса, тақдир инъикоси ўртасида фарқ йўқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса, қўшинни қандай тузиш ва уни қуроллантириш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига тангридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб, овга жўнар эди. У ов қилиб, ҳордиқ чиқазганида, кўпинча Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни сайр этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қуёшни ҳамал (март — баҳор) жилва қилиб турган фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машғул бўлди. Қуёш шоҳи шараф топиб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф тортди. Ана шу пайтда хуршид юзли шоҳ ҳам ўз тахтига чиқиб, ҳалиги майсалар сингари, қўшинини даштга томон чорлади ва кўҳна фалакнинг қутлуғ соатини мўлжаллаб, бахтсаодат билан қишлоқдан жўнади. Йўлга чиққач, Сипоҳонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хуросон томон йўл олди. Бу ерга етгунча бўлган бутун Эрон замини хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хуросон об-ҳавоси унга ёқиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зеро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлимларга қараганда баланд эди. Хуросоннинг бутун атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса, аниқлади. Хуросон ўлкасида кўпгина анҳор ва чашмалар бор эди, бу-

ларнинг ҳаммаси унинг кўнгили кўзгусида бўлган чанг-ғуборни ювиб юборди. Бундан бошқа яна тўртта денгиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оққан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жаннат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшнаб, бир гўзал гулистонга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатда обод бўлмаган қора тупроқни қўймаган эди. Яна бири ҳам тиниқликда дунёни ёритадиган қуёшга ўхшаш бўлганидан отини Нимрўз қўйганлар. Бу кишварнинг ҳар бир камбағали Ҳотамдан бой, бир аскарни Рустамдан зўрдир. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариғи бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқдир, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жаннатдаги ҳурлар ичадиган «шаро-би антаҳур» (покиза шароб)дир. Бу анҳор Балх ерини обод этган бўлиб, сувидан ичган душманнинг ҳасаддан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Ҳушангшоҳ бунёд қилиб, сўнгра, ўзи бу дунёдан жўнаб қолди. Тахтигоҳига эса, Иброҳим Адҳам қойим-мақом бўлдик, унинг босган йўли улуг осмончалик кенг эди. Энг охириги Мурғоб номли дарё бўлиб, бунинг шаънига жаннатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи-алам кўтарилиб, енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар вагина» деб атаганлар. Мана шу дарёнинг сувидан Мохон ва Марв шаҳарлари ободлашган, унинг бўйларидан сарв дарахтлари, қирғовул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиладиган Тахмурисини тахти шу жойларда бўлиб, бу ернинг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнгра Санжаршоҳ бу ерни оромгоҳ қилдики, ҳеч бир қуш бунга ўхшаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна, бу Хуросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишонаю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон йўли»ни эслатарди. Дарёдаги қум-шағаллар ёруғ юлдузлардек ярқираб, улар латофат ва гўзалликда худди дурри-покнинг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахшлик хосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан нажот топар эди. Дарёнинг қирғоқларида кўм-кўк гул дарахтлари, худди Хизр пайгамбардек, абадий яшил рангта бурканиб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг, ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо эди. Ва лекин, бу оби кавсарга ўхшаган қаҳрдан жаҳон кишилари сув ичишни орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви

қум ва даштларга ёйилиб, бора-боргунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хуросонни бошдан-оёқ текшириб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табиати уларни ёқтириб: — «Бу ер жаннат гулшани экан-ку» — деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жаннат мисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар кил от қўйиб кўрдилар, лекин шоҳ эса Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо, авом халқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толе юлдузи қуёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганлари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимни ташкил қиладилар. Осмоннинг ўртасида қуёш порлоқ нур сочгани каби, Хуросон дунёнинг қоқ марказига жойлашгандир. Хуросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлса, Хуросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қуёш доим бўлиб, қуёш нуридан коинот ёриб тургай. Ҳирот ҳам қуёш сингари завол топиб ботмасин, фалак бунинг халқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хуросон ўлкасида бу шаҳарни бино айлағач, яна манзил-баманзил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам Фирдавс монанд кишварни кўрдик, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жаннатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жаннатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароуннаҳр эди. Бу икки дарё оралиғидаги ер бўлгани учун Мовароуннаҳр дейилади. Шу ораликдаги масофа эса, юз ёгочни ташкил қилар эди. Мовароуннаҳр деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, ғарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу ораликда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас наҳридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу наҳрлардан кўп ариқлар ажралиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиларди.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жаннат наҳри десак, ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса, қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқарди. Шу жиҳатдан, у сувдан на бир шаҳар ободу ва на бирон одам ерларни суғориб гуллатишдан шод бўларди. Узи латофатда Бағдод шаҳридан ўтадиган Фурот дарёси билан рақобат қилардию, аммо, худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кў-

риниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам боғига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил наҳридан, Нил эмас, жаннатдаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, тангридан, шу жойда Нил дарёси бўйидаги Мисрдек бир шаҳар бино қилишни тилади. Сўнгра, илм-ҳикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шағаллари лаъли, ёқут ва инжу-марварид доналари кабию, яшил ўт-ўланлари кўм-кўк осмоннинг ўзи эди. Шу тепаликдан пастга қараб қўйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуйига шундай оқардики, кўз югуртирган киши тепаликни ошиқнинг бошию, сувини унинг кўз ёшиси деб тасаввур қиларди.

Искандар, мана, Кўҳак тепалиги ёнида шаҳар бино қилдики, бунга то абад йўқлик ғубори қўнмасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди Фирдавсмонанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди. У даштларнинг пастбаланд, яхши-ёмон йўлларини салтанати кашмирга соя солгунча босиб ўтди. Буюк ҳимматию ва доим бедор бахтидек, бора-боргунча бир қанча ерларни фатҳ этиб, ўз қўл остига киритди.

Искандар Кашмир чегарасига оёқ қўйганда, осмонга туташиб кетган бир тоғ кўринди. У тоғ шундай баланд эдики, гўё чўққиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, кўкартириб юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унинг тошлари бошдан охиригача силлиқ қилиб йўнилгандек ярқироқ. Бу тоғнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб, унга юриб етаман, деб овоза бўлмаган яхшироқ. Бутун ер юзини ўраб олган афсонавий Қоф тоғига ўхшаш бу буюк тоғ орасида осмондан ергача келадиган йўл бўлиб, икки томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки тоғ оралиғидаги йўлнинг эни тахминан юз — қари (метр) эди. Кашмир халқи шу икки тоғни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истеҳком қилиб олган эдилар. Бу қалъанинг баландлиги ҳам, қалинлиги ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсанг тош қотишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйилган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурилган. Дарвозанинг икки ёни ярим белигача тошдан ишланган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида уруш чоғи душманни даф этиш учун истеҳком ясалган бўлиб, уни ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугарнинг сеҳрли қўрғони

деб ўйлар эди. Қалъанинг ичида зўр тадбиркор, ҳийлагар, сеҳрсоз устадан икки мингтаси доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истеҳкомда туришдан мақсади, қалъага минг қари нардан бирон кимса яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар биров у томонга тўсатдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан тўхтар, жони хатарга тушар эди. Одамгина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас эди. Искандарнинг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Ва орқаларига қайтиб, нимайки кўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бозар қилмай, тезда Арасту билан у ерга етиб борди. Кейин ҳақиқатни яқиндан азмойиш қилиб билгач, дедики: «Бу макор ва жодугар кашмирийларнинг ҳийла тузоғидир. Биз шундай чора кўрайликки, бу истеҳкому қалъаси бошдан-оёқ остин-устин бўлиб кетсин».

Шундан сўнг Искандар, атрофни айланиб кўриб, орқароққа — бехавотир жойга қўшинни туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб, ором олди.

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг энг яқин дўстлари ва ҳамсуҳбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашмидус, Шаминос, Килинмун, Волис, Фарфурнус, Суқрот ва Хурмус.

Лашкарбоши Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақириб, маслаҳат мажлиси очиб:

— Бу, кашмирларнинг сеҳридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сеҳрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин? — деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақиқига яхши тилак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишланмасинлар, бунга юз баробар найранги бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалакдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни албатта, бузамиз — баланд қалъани ер билан яксон қиламиз. Бир нечагина сеҳргар жўғиларнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикматини бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўғиларнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ

эмасми? Кашмирийларнинг сеҳргарлари қанча кўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчуқнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча кўп бўлса, овчилар учун шунча хурсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи куни душмани ғалаба қозонғусидир. Шу орада биз илм-фанни ишга солиб, уларнинг сеҳрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсин айтди ва :

— Барча нарсани йиғиштириб, ҳаммангиз шу ишга машғул бўлингиз,— деди. Улар шоҳни дуо қилдилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса, билимларини ишга солишга киришдилар. Улар бошлаб юлдузларнинг ҳолатини кўздан кечириб, уларнинг табиати ўзларининг бу ишларига қанчалик мос келишини қиёс қилиб кўрдилар. Кейин, бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан катта коптокка ўхшаш бир қуроқ ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин, бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пилик киргиздилар. Душманнинг бешига ўхшаган, йўқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу коптокнинг пиликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларнинг ўша бир бутун тошдан иборат бўлган қўрғони томон отиб, кашмирлар устига осмондан балодек туширадиган бўлдилар. Бу тўпнинг пилиги ҳавода ёнса, ичидаги портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжалланган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнишидан ундан тўрт нарса: баҳайбат садо, ўт-аланга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўпнинг портлаган садосидан у сеҳргарларнинг асбоблари бузилади; ўт алангасидан қалъанинг дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларнинг юзи қораяди; ҳиди кимнинг димоғига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсидан чиқариб юборади. Бу ажойиб тўпни ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улғу бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Искандар ҳузурига келиб, махфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилдилар. Шоҳ бу ажойиб қуроқдан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб деди :

— Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, буни ишга

солмай, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳнинг кўнглидаги бу истакни билгач:

— Ҳукм қил, — деди олимлар.

Шундан сўнг шоҳ ва халқ ҳаракатга келиб, ғала-ғовур бошланиб кетди. Искандар отига миниб, қалъага қараб юрди, халқ ҳам седдек у томонга оқди. Искандар олдида оламнинг билимдон олимлари; жиловиди эса, дунё шоҳлари борар эдилар. Қўшиннинг охирига етгач, тездан чақмоқ отадиган асбобни тайёрладилар. Кейин, ҳалиги бебаҳо қуролни келтириб, отадиган ёйга ўрнатдилар. Ниҳоят, пиликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб теккач, тўп осмонга учиб, тездан душманнинг бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қол-қора дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қилди — емирди; ўт ҳамма ёқни куйдириб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларнинг юзини қорайтирди; ҳид — уларнинг миясида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочибдан бошқа чора тополмадилар. Улар пойтахт томон қочиб, ҳолдан тойган, дуддан юзлари қорайган ҳолда, тўппа-тўғри Кашмир шоҳи бўлмиш бахти қаро Маллунинг олдига бордилар. Қалъага келишда сабзранг бўлган бу икки мингта жодугар пойтахтга занжийлардек қоп-қора бўлиб қайтдилар; йўқ-йўқ, қалъага кўкқарга бўлиб бориб, зағча бўлиб қайтдилар; тўти бўлиб келиб, олақаргага айланиб бордилар. «Минг қаргага бир кесак» дейилгандек, бояги тўп отилганда, буларнинг ҳаммаси бирма-бир қочгандилар. Бўлган ҳодисани баён қилмагуяларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги ғаройиб тўпни арз қилганларидан кейингина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳмлаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг, унинг кучли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳамлада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйруғидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушунди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, халқ ҳам ваҳимага тушган, паришонҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиб тараддудини қилди. Қочганда ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини очтириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёққан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда кўп бўлган лаъл-ёқутлару олтин-кумуш, дурри-гавҳарлар-

ни у ерга ташитди, бу хазиначалар тилло-кумуш идишларда бўлгани сабабли, халқ унинг ичида нима борлигидан беҳабар эди. Хазиначида нимаики қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай, ҳаммасини қўрғонга келтириб, хотиржам бўлгач, нобарор иқболдан қочиб, юқоридаги қора тоғ устига, худди қарға устига чивин қўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамшид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги қўрғонга яна тўп оттириб, истеҳкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам қўрғонга юриш қилажагини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришга рухсат бермадилар:

— Бугун боришни манъ қилишимизнинг боиси шулким, — дедилар улар, — тўпдан чиққан тутун билан бадбўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар эҳтимол.

Дунёнинг қаҳрамони бўлмиш Искандар бу сўзни эшитгач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қароргоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Базмга олимларни чорлаб, уларга кўп мукофотлар берди ва таҳсинлар ўқиди, уларнинг ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳраманд қилди ва иззат-ҳурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳақими Искандарнинг тилсимига ўхшаган тўп каби қуёшни мағриб уфқига отган пайтда, қадаҳ билан димоғларини чоғлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилдилар. Роса баданлари қизиб, кайфлари чоғ бўлгач, ётиб ором олишга киришдилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаш ва ҳорғинлик кетгач, қуёш ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нурын соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуг қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Аскарлар ҳам катта-кичик демай, барчаси унинг ортидан эргашди. Истеҳкомнинг оғзига етгунча, аскарлар неча кун чувалашиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Кашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида калит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар халқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги маъмурда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қилар эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шарманда қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсак, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёзди:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотир-
жам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, оллоҳга ибодат қил-
сангиз бас. Тезда ўзим етиб борурман». Элчи бу хатни олиб
боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдир-
ган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир боғ барпо қилинган
бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чироғдек жилваланар эди.
Қасрнинг аркини осмон барабар кўтартирган, бу гулшаннинг
отини «Жаннат осо» қўйган эди. Шоҳнинг манзили шу боғда
бўлди; аскарлар эса, шаҳар ичига жойланди. Бу воқеа катта-
кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаннат осо»га қараб
йўл олди. Маллунинг яқин амалдорлари Искандардан бу
илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт тоғандек бўлдилар. Оддий
фуқаро Искандарга яқин келолмагани ҳолда, узоқдан баланд
товуш билан дуо ва илтижолар қилдилар. Шоҳ уларнинг
ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини
кўтарди ва аскарларига халқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан
ҳеч нарса тамаъ қилмаслик ҳақида фармон берди. Кимки
бировдан бир қарич ип тамаъ қилса, ўша ип билан бўғизидан
осилажагини, лекин, шу ерлик халқ ўз ихтиёри билан «омон-
лик моли» берса, ундан баъзи бировлар фойдаланиши мум-
кинлигини билдирди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлик
моли» беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан
қувондилар. Шундай қилиб, бировдан бировга алам етмади;
кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар
хурсандчилик учун қадаҳ тўла май ичар ва Кашмир юртини
тавоф—тамоша қиларди. У ҳаддан ташқари ғаройиб нарса-
ларни кўрдик, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз уза-
йиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чуқур
дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкни ташлаб, қалъага қочганида, бир хазина-
чиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб
олиб, қалъага етмай қочиб қолган эдики, ўша туҳфалар
Искандарнинг nasibаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил
лаъл каби май билан тўла, ҳар қанча ичган билан камаймай-
диган, ўзи энгашмаса биров ичолмайдиган порлоқ жом эди.
У жом ихтиро қилинганда гардишига таърифи ёзилган экан.
Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илм-ҳикматдан баҳраманд бўлмиш
Жамшид бутун дунёни ўз қўлига олганда, бир қанча фан
олимларини йиғиб, ишлатиб, иккита жом тилсим қилдирган
экан. Унинг бирига «Жоми гети намой» (ойнаи жаҳон), иккин-
чисига «Жоми ишратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўй-
ган эканлар.

Жаҳонни акс эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўлдан келганча иккинчисини таърифлайман. Буни ихтиро қилган олимлар, тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи кимёвий моддадан гайёрлаган бўлиб, ундаги бағоят гўзал, хурсандчилик бағишловчи май қанча ичилса ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лимо-лим тураверади. У жом, майни ўзига жазб этиб — тортиб олгани каби, ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар, бордию, бир кун келиб, у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошлади. Ҳикмат аҳли жомни ҳеч қўлдан қўймай, томошо қилар эдилар. Шоҳ бу ишрат жомига берилиб кетиб, Жоми ойнаи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Ёқут рангли жомни келтир! У, элнинг кўнглида шодлик кайфини оширсин. Қанча ичилгани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмасин.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз куйлагинки, у куй кишиларни кашмирийлардек сеҳрласин. Бордию, куйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшанга ўхшаш жом топсанг, майдан ўзга нима ичсанг, ҳаром бўлсин! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атаган бўлардинг.

XXXVII

Икки дўст ҳикояткиж, бири саъй-ҳаракат билан мамлакат султони даражасига етди ва иккинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ердек хокисор бўлди, негаки, гарддек ҳаракат этмади, тупроқдан бош кўтариб олий мақомга етмади.

Хуросонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўлганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Ҳаёт ҳодисалари буларнинг ишларига шикаст етказиб, тирикчилик бобида қўллари ғоят қисқа бўлиб қолди. Бири уй-жойи ва диёридан умид узолмай, ҳеч ерга кетмади; иккинчиси сафарга қараб жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганининг бошига кўп муҳтожликлар

солгани туфайли, эл-улусдан кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада» деганларидек, камбағал одам элга кам кўрингани маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Фируза тсши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўп бўлгани сабабли ўнтаси бир пул турмайди.

Мусофирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиққан ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди. У сафарда бағоят ажиб нарсаларни кўрар, насиба уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг йўли Юнон томонга тушдию, гўё ўлик — оби ҳаётга йўлиқиб, жон топгандек бўлди. У ернинг тупроқлари ажойиб — ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вақт у ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан аҳллари билан суҳбаглашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида, бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга ҳавасланса, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У, ҳақиқатан қобилиятли бўлгани туфайли, кўп билимларни эгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машҳур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўпгина билимларни қўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай сайр-саёҳатни давом эттирди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда ҳинд шоҳининг кўзи ожиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачиғидай фарзанд этаман, кўзим нуруни унга пайванд қиламан» — деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ғанимат имкониятни фаҳмлаб, шоҳнинг ҳузурига бориб, бир-икки кунда, амаллаб унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни куёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига етиб ўлгач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан ўз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртоғига шоҳлик муяссар бўлганини у ҳам эшитди ва ажиб бир аҳволда, фалак тепкиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Уртоғи қайси мамлакатнинг шоҳи ва кишварпаноҳи бўлса, ўша ерга етиб борди. Дўстига бунинг келгани ғоят маъқул бўлиб, иноят айлаб, уни ўзига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афтодаҳол ва муҳтож, ўз халқи олдида муттасил хор бўлиб юрган бу одам, сайр-сафар хосиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши ғоятда яхшиланиб кетди.

Биринчисининг сайр-сафари бениҳоят мукамал бўлгани туфайли, у подшоҳлик мартабасига лойиқ ва мувофиқ эди.

Кимки, ўз мамлакатидан сайр-саёҳатга чиқиб, сафар ваҳматларини чекса, оқибат тангри уни ёрлақай.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: — «Модомики сафар қилмоқ машаққатли иш экан, ҳикмат ахллари нечун бунга рухсат этурлар?» — деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби.

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган шоҳ яна сўрадики:

— Эй, ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи Ҳаким! Бир жойда истиқомат қилганда осайишталигу, сафарга чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳолда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул топади?

Доно ҳаким ўйлаб туриб шундай жавоб берди:

— Эй, ҳикмат амрида фикри тоза шоҳ! Сайр-саёҳатда элга малол етса-да, унга рухсат берилишининг боиси ва сирасрорлари шундаки, сафарнинг манфаати бениҳоядир. Ҳар бир машаққат сўнгида роҳат, фароғат машаққатсиз бўлмайди. Таом ўт рангини тўла тортмаса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳатдан кишилар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тобланиши нағижасида ортиқча нарсалардан тозаланади. Сафарда дўзах машаққати борки, унинг ўтига ҳар ким дош беролмайди. Худди шунга ўхшаб, инсон вужудининг олтини ҳам ҳар нарсадан покланган ва тоза эмас. Ўтнинг ҳарорати қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани каби, сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга эришади. Сафардан сўнг биров уни имтиҳондан ўтказса, табиатидан анчагина но-керак нарсалар йўқолганини билади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадикки, сафар кишиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўладими, кишининг саломатлиги яхшиланаверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз берганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-хавоки ўзгарди-ми, кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатланган бўлса, бу одат унинг табиати амридан бўлади. Киши табиати янгиликка мойил. Маҳбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса муяссар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дуррусланар экан, бу, инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар

ҳақимлар бундай ишга рухсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шоҳ доно Арастуға офаринлар айтди.

XXXIX

Искандарнинг Кашмир шаҳрига етгандан сўнгра Маллунинг Кашмирдаги тилсим қўрғонидан ел билан ўтни ўғирлагани; жоду натижасида бу вилоятнинг ўлик жисмдек нафаси ўчгани; ҳарорати сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, маҳфий ўт алангаси билан унинг умр хирмонини куйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Фирузнинг давлат чирогини ёритгани.

Бу муборак тарихнинг донишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қилади:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўрғонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг тахтини олди ва иқбол бахтини қора қилди. У, адолат бахш этиш билан эл-улусни шодлантирди, эл унинг адолат ҳақидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Халойиқ Искандарнинг ҳукм ва фармонларига мутеъ бўлиб, лутфу эҳсонига кўнгил боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда халойиқ бундай деди:

«Маллу Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъа ичида бекиниб ётибди. Бу ўша сеҳр ёхуд тилсим қўрғон бўлиб, сизнинг элчингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ипиндан-игнасигача шарҳлаб бердилар. Муборак фазилатли шоҳнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тагин Искандар киши кўнглини хурсанд қиладиган дилкушо мажлис чақириб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсиб тургани учун жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзгинасидир. Агар бу гулшанда шамол эсиб турмаса, гули ўт-у, сунбуллари қора дуддан фарқ қилмасди. Дунё олов сочиб турсаю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарлик. Қайси

ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги халойиқнинг ҳаёти машаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу аҳволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай таъвиш йўқ. Бордию, чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёримиз ўзимиздалиги пайтида, бу диёрни тарк этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, ҳолдан тойганимиздан кейин, кетмоқчи бўлсак, эшитган қулоққа ҳам яхши эмас» — деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шоҳнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиз; унинг тарафидан солинган парданинг сирини очамиз. Шоҳнинг таъблари бундан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шоҳ бизга ўн кунга муҳлат этсалар, шу орада буни даф этиш учун тангри зафар берса, ажаб эмас», — дедилар.

Шоҳ дедики: «Агар ўн кунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз халойиқ ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шоҳнинг кўнгли малол топаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шоҳининг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ махфий ҳолда гамгин бўлмасин. Мен уч кун ичида бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман», — деди.

Билимлар хазинаси бу сўзни айтarkan, Искандарнинг таъби ғоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан халқнинг ичи ёна бошлади. Шуниси қизиқки, ўт ҳам ноёб бўлиб қолди. Шу пайт баковулар келиб арзу дод қилдилар:

«Оламда ҳеч қандай оловнинг нишонаси қолмади: на чўғ, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳаммаёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўрнига сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи калом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг иссиқ дами ўту, совуқ охи ел бўлиб қолди. Кундузи тандирда олов ёнмас, кечаси шамъларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиги шундаки, ўчиб қолиш хавфи бўлгани учун, чироғ елдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғида нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссиқдан шамънинг кўзи хираю, совуқдан ёниб турган шамъ қорайиб қолди. Бу уч кун ичида халқ шундай хафаланиб кетдики, энгақларига қўлларини

тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирар эдилар. Бу аҳвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошию ва бошқа кўпчиликини Афлотуннинг ҳарамига боришга мажбур қилди. Зеро, дунёнинг бу доноси ваъда қилган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келгани йўқ эди. Агар яна, бундан ортиқ кутишга тўғри келса, машаққат эл-улусни бетоқат қилиб қўйиши табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилинган уч кунга дохилдир, албатта, тонгла мурод-мақсадимиз ҳосил бўлур.»

Мана шу гап билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳақим учун буни даф қилишнинг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани тўғрисида, бу вазифани ўз зиммасига олиб, у бу илмни Жомосб ҳақимнинг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Кашмирни фатҳ этиш ҳам унга муяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган қўрғонга қочиб кириб, халқдан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб қидирган одам у қўрғоннинг ичида бўлган тилсимни топиши мумкин. Қўрғоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпараст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни офатлардан сақлаш учун бутун елни сеҳр билан мана шу ерга банд қилиб қўйганлар. Ерунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилар экан. Елни ҳақимлар у ерга беркитганлариди, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шаҳрига тўппа-тўғри қаратилган бўлиб, шундан ҳамма ёққа ел эсиб туради, эл-юрт мана шу елдан баҳраманд бўларди. Мабодо, биров ўша туйнукни бекитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисида яна бир чоҳ бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору, аммо ости кенг, кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу чоҳнинг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Каюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида худди одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайъатига ўхшаган тилсимнинг қайнашидан ўтконда ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ушанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатил-

ган. Шу дам билан кўранинг ҳалиги найи орқали пуфланиб, унинг ичидаги олов туташтирилади. Бу чоҳнинг оғзидан доим ўт билан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан халқ баҳра олади. Кашмир мамлакатида ўтнинг манбаи шу чоҳдир. Наинки ўт, қуёшнинг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қанақа тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу чоҳнинг оғзидан чиқиб турадиган алангаларгина бу мамлакат халқига ўт етказиб беради. Агар, бирон кимса у чоҳнинг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, худди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачон Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллайди. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел боғлайдилар. Лекин бу вазифа асосан Афлотунга ҳавола қилинади, зеро, у илм-ҳикматда бу фаннинг соҳибидир. Аввал, у, чоҳнинг бошини топиб олмоғи, сўнгра, ўша ерга кириб ўтирадиган чодир тикмоғи лозим. Ана ундан кейин беркитилган чоҳнинг оғзини очиб, ҳар бирини санаб, ўн етти қадам ичкарига юриб киради. Шу ўн етти қадамдан бир қарич ҳам нари ўтмай, чоҳнинг икки ёнига яхшилаб қараса, ҳар тарафида биттадан тош лавҳа кўрадики, шу лавҳаларнинг бирига «ўт», иккинчисига «ел» деб ёзиб қўйилган. Ана шу тош лавҳаларни шундай зарб билан тепиш керакки, у, девор ичига қулаб кетсин. Мана шулар қулагач, биридан елгаю иккинчисидан ўтга йўл очилади. Шу йўллар очилган онда, ўзи ташқарига қараб қочиши лозим. У ердан ўт билан ел шундай тугён уриб чиқадики, йўлида қандай тўсиқ бўлса, дабдала қилиб юборади. Бу икки раҳнадан даҳшат билан чиққан ўт ва елни кўрган одамлар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйлайдилар. Ел қалъа ичидаги одамларга шундай шиддат билан етиб борадики, кимга тегса, уни хароб қилади. У, ҳар қандай катта ва зўр иморатни ҳам емиради, ерга яхшилаб ўрнатилган ҳар қандай бақувват ходани ҳам синдиради — йиқади. Бу пайтда у ердаги одамлардан биронтаси тирик қоламан, деб ўйламасин, ҳатто бундай хаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга келганда, ўтнинг шуъласи шу чоҳдан кўринган ондаёқ ўз яллиғи билан қалъани куйдириб ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд минораларигача туташиб кетади. Бу ўтнинг алангасидан қалъанинг ташқариси қип-қизил чўғга айланиб, ичкарисидаги одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизгинак бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир

дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устин қилиб, шаҳарга йўл олиши билан, дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна туйнукларни қайта беркитсин. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг тугёни ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгисидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил алангаси билан халқларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотун мана шу юқоридаги афсонадан хабари борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Уша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч кун синчковлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва чоҳнинг бошини топди. Энди сеҳргарларнинг жазосини бериш қолган эди. Бояги, ташвишланиб келган шоҳ ва унинг ёпидаги халойиққа тасалли бериб жўнатгач, ўзи турадиган ва асбобанжомларини қўядиган бошпанасини чоҳнинг яқинига олиб бориб қўндирди. Қуёш ер чоҳини макон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоеън айлаган пайтда, Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз қилишни ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрнинг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У, Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-офаринлар айтиб, деди:

— Демак, бу ишни битиришнинг йўли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво кўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

— Эй, ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлсам, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса бу иш албатта саранжом топғусидир. Фақат биргина гап, у ҳам бўлса бахт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби бахти кулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболнинг ҳам, давлатинг ҳам зўр, ҳимматинг эса, булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнинг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст қўлингнинг кучига эҳтиёжим бор. Яъни, тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб берсанг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр паҳлавонисан; ўзинг жувонмард бўлганинг каби, давлатинг ҳам ёшдир. Хизматкорингнинг муроди—бу сеҳрнинг тўсиғи ҳам сенинг қўлинг билан очилишдадир!—Ишбилармон шоҳ офаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг, шоҳ бир қанча сирдош маҳрамларию, шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган чоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг

ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тунда порлаб чиққан ойдек шоҳини ўзи билан бирга тезда чоҳнинг оғзига бошлаб бориб, чоҳ ичига томон анча юраркан, у тош лавҳаларнинг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб кўринди, у икковини ҳам Искандарга аниқ кўрсатгач, деди:

— Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни кўриб хурсанд бўлди ва айни пайтда тангрига сиғиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўрғонга томон, йўқ, қўрғон томон эмас, тангрининг қудратига кўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан ҳам чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам етишди. Ел етиши биланоқ эл ҳам қўзғалиб кетди ва шу онда халқнинг дод-фарёди оламни босди. Булар ҳам тезда қайтадан чоҳнинг ичига кириб, раҳна олди-га бориб, ганч ва ғишт билан у тешик — раҳналарни уриб-беркишиб ташладилар. Хавфу хатарнинг йўлига ғов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнинг туғёни ҳам камайди. Дунёнинг энг улуғ шоҳи билан илм-фан эгаси бўлмиш донишманд икковлари ғордан чиқдилар. Энди, бахтиёрлик ва шодмонлик билан қўшин томонга кетай деб турганларида, ҳалиги чоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўрғон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, халойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган халқ даҳшатланиб ғорнинг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туққан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтиндай алангаланиб чиқиб келишди. Искандарнинг ёнида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнинг ўтини ўчиришди. Улардан кўпчилиги жизгинак бўлиб ўлдиди, ҳеч ким бундай ҳолдаги махлуқни кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалок бўлмай қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу ибн Мабок ҳам, унинг Фируз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнинг тавсифи ҳақида сўз юритишнинг ҳозирча ўрни йўқ, кейин бафуржа айтилар.

Маллу, бу чорасоз Искандарнинг иши эканлигини билиб, ўз умрининг ипи қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олди-га келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

— Эй шоҳ, сенинг қошингда гуноҳкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар, гуноҳимни афв этишни дозим кўрганингда ҳам, менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўздан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам, бари бир, ҳазратинг қаршисида уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим жазм ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўғлим билан қизим сенинг қулбаччаларингдирким, шуларнинг гуноҳини афв этиш билан мени қувонтирсанг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу кўнглидан хавф-хатарни кўтариш учун деди:

— Биз сенга бундай душманлик қилмоқчи эмас эдик, лекин сен ўз бошинга ўзинг тиф тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қилаяпсан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, қарам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо, ўлмай қолсанг, иноят юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тожу тахтингни ҳам, подшолигингни ҳам ўзинга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг хуршиди давлатинг ботадиган бўлса, ўрнингга эҳтиром билан халафзода ўғлингни қойим-мақом қилайин. Ҳамда ифбат эгаси бўлмиш қизингни, яъни, шабистонингдаги офтобингни ҳам висоли ўзимга хос бўладиган харамхонамга киритиб, тўю тамошо билан никоҳлаб олишга ваъда бераман. Ва, уни ўз уйимнинг базм чироғигаю, кошонамдаги ёри-меҳрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-биримиз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса, сен билан бизнинг наслимизга мансуб бўлғусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилғудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-аҳсон билан олиб, обиҳаёт бериб ўлдирди. Замон унга ханжар урган эди, бу ўлишнинг баҳонаси гўё худди ўша ханжардек бўлди. Искандар Маллуниг мамлакатида меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тартадиган нарсаси эса, жон эди. Худди гадо бекитиб қўйган нарсасини меҳмонга нисор қилгандай, Маллу ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан кўз юмгунча, Кашмирнинг давлат арбоблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ теъда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлатиб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидаю унга лойиқ зеб-оройиш билан кўшин ичида бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллуниг авлодаждоди дафн этилган, тупроғи хушбўй, анбар каби ҳид сочиб

гурган мозорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқи равоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мозор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилган туглару, ичида малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллуниг ҳамма марҳум авлодлари шу мозоротга дафн этилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу султонга ҳам оромгоҳ бўлғай. Дафн этиш масаласида Искандарнинг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу ҳукми шундай ижро этдилар.

Маллуниг қариндош-уруғлари икки-уч кун йиғи-сиғи қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Меҳрнос бўлмиш қизи — ҳар қандай гўзалнинг рашкини келтирадиган Кашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўгли Фируз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зиналик баланд тахтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкати-дек улуғворлик билан ўтирар эди. Шоҳлар қабулхона ичида унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Халойиқ эса, боргоҳдан узоқроққа жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оши тортди. У, халойиқ олдига шундай кўп ноз-неъматларни тўкиб солган эдики, пасткаш фалак бундай тўкин маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхоннинг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир нон қуёшдай қизариб пишган. Шунча кўп қўй сўйилдики, сон-санови йўқ; қўй қанча сўйилган бўлса, шунча от ҳам сўйилди. Бағоят кўп шакар қайнатиб, ранг-баранг ҳолвалар пиширдилар. Дастурхон устида идиш-тобоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўрнига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сиғмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сакхйлик билан дастурхон ёзиб, бутун халойиқни у ноз-неъматлардан баҳраманд қилди. У маърака тугаб, дастурхонлар йиғилгач, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат катталари ҳам шоҳнинг буйруқларига ҳурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра, Фируз билан севимли Меҳрнос ойга ҳарам аҳллари муносиб кийимлар кийгаздилар. Жумладан, Фирузнинг бошига олтин тожу, заррин либослар устидан олтин камар боғлатилди. Бундан бошқа, яна унинг ёнидаги йигирма еттита давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийгазилди. Яна икки юз кишига тўн ва дикла-нимча; икки минг кишига эса, яланг тўн инъом қилинди.

Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўққиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин калом бошлади:

— Азалдан казо қалами билан ёзилган тангри тақдирига чора йўқ. Бу жаҳонда хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлсин, ҳамма, шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарвешми, ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадио, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмаи қолганини эшитганмисан? Жаҳонда тахт қуриб, охирида, кафангина кийиб, тахта устида сафар қилмаган ким бор? Янглишдим, тахт устида рахт — тўшак бўлади, чунки тахт эгаларига рахт зийнат беради-да. Лекин, кимки сартахтага муҳтож бўлиб қолса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек яланғоч кетади. Рахт билан тахтни мақом қилган кўпгина кишилар охири сартахта устида яланғоч ётадилар. Хоҳ мен, хоҳ сен ва хоҳ палону пистон — ким бўлмасин, бу дунёга ҳирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараддудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган амали хоҳ бир хирмон ва хоҳ бир бошоқ бугдой бўлсин, бари бир, бу дунёда нима экан бўлса, у дунёда дастмоёси шу бўлади. Ҳар бир кишига унинг бир яхши иши у дунё учун йўл озиғи бўладию, аммо шоҳнинг йўл озиғи учун адолат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу, бу кишварга кишварпаноҳ — посбон айладим. Шиоринг лутф-аҳсон бўлиши, адолат йўлини тутушинг зарур. Фуқаро сендан шод-хуррам бўлсаю, мамлакат ободликка юз тутса, деган умиддаман! — деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насиҳатлар билан икки олам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом кишиларининг одатига ўхшаган ўз динидан таълим берди. Бу сўзлар Фируз кўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлади:

— Эй, оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охиратни эгаллаган шоҳаншоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишни муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуким, ҳақ-таоло сен айтган сўзларни бажаришга мени сафарбар қилғай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайин. Энди, қайси тил билан сенга миннатдорчилик қилай? Отамнинг ёши улғайиб, қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юрар эдим. Табиатига тажанглик ўрнашиб қолганидан кишининг насиҳатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйруғингдан бў-

Йен товлаб қолди. Панд-насиҳатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Эндиги умидим тангрининг лутф-марҳаматидандир. Хизматкорликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ эҳсонидан баҳраманд бўлиш учун тиришурмен. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйган экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундай қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайинлади. Еши ўтган қария, куч-қувватдан қолиб, бу дунёни тарк этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у куйингдан фикрим янгилансину, соғинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Ғафлатдан жуда кеч уйғондинг, афсус! Йигитликни барбод қила-қила уйғондинг, афсус! Йигитликда балойи нафсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?..

XL

Тонг елининг сабоҳати — гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозаллиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ешликнинг шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чехрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида.

Йигитлик чоғиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар қутлуғ! У авжи ўйнаб-куладиган пайтида тангри нимани буюрган бўлса, шуни қилади. У тангри буюрган ишни бартараф қилмай, бошқа беҳуда ишларга қўл уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-қулгилар беш-олти кунлик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормади. Винобарин, гўзал йигитлик даврини ғанимат билиб, ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри

қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматнинг шукрини адо қилмоқ зарур бўлгани каби, ёшлик неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмаслиқдир. Ҳар ҳолда, кимки ҳушёр бўлса, ёшлик даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-саногӣ йўқ. Шулар ҳақида, ҳаммасини эмас, бир озгинасини мен гапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, тангри йўқликдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Гўдаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғингача бошингга ҳеч қандай ғам-ғусса солмади. Мушкул — оғир кунларда сенга ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннат мисолу, қадди қоматингни жаннатдаги Тубий номли дарахтдан гўзал ва навниҳол айлади. Кўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўтқир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга ноз уйқусини ҳам берди. Сунбул сочларингни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприklarингдан найзалар пайдо қилиб, найздор баҳодирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошинг ёйдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-бағирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Икки лаъли лабинг кулгуга очилганда, ўртада қанд шармандалиқдан адои тамом бўлди. Шудринг жоласига ўхшаш тишинг дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланиб қолди. Бағбақангни рангли, ҳидли гўзал бир оламга ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу бағбақанг чуқурчаси устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чоҳнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, ноз-карашмаю жилва билан қарашингни ҳар нарсдан парҳез қиладиган — тақводор зотларни ҳам беихтиёр ўзига мафтун этувчи қилди. Утирганингда зебо кўринувчи, юрганингда эса раънодай тобланувчи қилиб намоёйиш этди сени. Бошингдан оёғингача гўзаллигу, оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёндр. Булардан бўлак яна ақлу идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир неча ишни фарз қилиб буюрди. Бу фарз қилинган ишларнинг заминда ҳам сенга юз минглаб ҳис-туйғу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса тангрининг барча амр-фармонларини унутиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг — лол қилиб ўтирибсан. На худонинг бунча эҳсонига тилинг шукр этади ва на ўзинг

унинг фарз қилган амр-фармонларини бажарасан. Думоғинг-ни девларда бўладиган гурур эгаллаб олган, суҳбатингнинг ҳеч қанақа фариштаси йўқ. Оғзингга ёлгондан бошқа гап келмайди, кўнглингдан эса ҳамма ишнинг тескариси ўрин олган, ўспиринлик чоғлари меҳнат ва тоат айёмларидир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва гафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қарилик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр боғи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япроғидек сўлиб — сарғая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканда қалтирайдиган чинор шохларидек қалтирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрайдиган бўлгач, томирларинг худди дарахт илдизларидек қурий бошлайди. Қувватсизлик натижасида кўз олдиларинг қоронғилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқолмай, ҳеч кимга қўшилолмай қоласан. Бошинг кўксингга эгилиб қолгани каби, қошларинг ўсиб, киприкларингга тушади. Жисмингда бўлмиш барча бўғинларинг бошдан-оёқ тугун тушган ипга ўхшаб қолади. У тугунлар томирларга оғирлик солгани каби, қиладиган ишингга ҳам юз хил монёлик кўрсатади. Пешонангга устма-уст ажин тушиб, у ерда беажин жой топилмайди. Ажин кўпайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликни эслатадиган бўлади. Юзининг сомон тусига кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларнинг совуқ табиати нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги январь изғиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У агар ўрнидан турмоқчи бўлса, қадди човгондай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган коптокка ўхшайди. Юрай деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига човгонга ўхшаган ҳасса ушлаб олмаса яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб турган боши икки чавгон ўртасида қолган коптокни эслатади. Утирадиган бўлса, бадани осмон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалари эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нота-вон одам ётадиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини кўтариб ўрнидан туролмайди, деяверинг.

Агар бир бечора шу даражада ранж-машаққатга гушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қилади ва балки гуноҳини орттиради. Ахир, куч-қуввати бор вақтида

гуноҳ ишлар билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиламан, дейишдан нима фойда?

Ўспиринлик даври — меҳнат-риёзат чоғидир, қарилик эса у дунёга кетиш арафасидир.

Бахтли ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиладиган ишларини қилиб, муродига етмасдан — бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётнинг ҳар бир ҳолатидан воқиф бўла туриб тажрибакор кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса беҳуда пушаймон бўлган ғофил йигит ҳақида.

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи дилкашу қадди раънодек гўзал эди. У ўспиринлик даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани чопган эди. У хоҳ киш ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, муסיқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшниси бор бўлиб, у одам ҳаётининг ҳамма йўл-йўриқларидан, дунёнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўшни бўлганидан сиқилар, чунки у ҳар куни деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қиларди-ю, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, у йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қилар эди:

— Йигитлик чоғи — ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қарилик эса — меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшлиқда қилинган ҳамма гуноҳлар кечиради, кейинча, меҳнат ва ибодат қиладиган вақт ҳам келади, ўшанда қиламиз, — дерди. Мана шу каби гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, тара-лабеод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ҳам ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоғи келар эди. У, ахир, ахлоқсизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар, баъзан, шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қариб, куч-қувватдан қолиб, умри охирига етиб қолди. Шунда, ҳалиги насиҳат қилиб, тўғри йўл кўрсатган пир келиб, раҳм-шафқат билан унинг пешонасини силади. У, бу

пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини, на меҳнат ва на ибодат қилмай ноҳўя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон ерди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, қулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдингга келишини ўйламадинг» — деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун ғарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушаганини билсам эдим, йигитлик давримни увол қилиб, беҳудага ўтказмаган бўлар эдим», — деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди», — деб сўради чол.

Ҳисоб қилиб: «112 ёшда», — деб жавоб берди йигит.

«Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганмиди?» — деб сўради пир. Эшитгувчи бунни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот кулиб:

«Э, ҳар нарсага енгил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангинг бошидан ўтган кун — сенга етарли тажриба эмасмиди?» — деди.

Кимгаки тангридан раҳм-шафқат етар экан, у ўзгаларнинг аҳволидан тажриба ва ибрат олади.

XIII

Искандарнинг Арастудан: — «Киши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қарилликда мияда ақл камаяди? — деб сўрагани. Ҳақимнинг қариллик донолиги билан жувонбахт шоҳга йўл кўрсатгани.

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй махфий ва нозик сирларнинг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва касб-ҳунар қилиш оғир бўлмайдию, аммо, лекин, нима учун ёшлар меҳнат қилишдан ғочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитлиكنинг даври ўтгач эса, нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди?»

Донолик хислатига эга бўлмиш ҳақим айтдики: «Эй, барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзотда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узоқроқ бўлади. Ёшлик дамлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва кэмчиликлар-

га шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл тараққий этмаган, нафс эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўспиринлик даври бошлангач, мияга ақл нури ҳарорат бера бошлайди.

Успиринлик даврининг одамлари икки турга ажралади: уларнинг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафс кучланиб кетади. Агар кишининг ақли қувватланиб — ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин, афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари халқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўларди. Лекин, агар нафси ақлидан устун бўлса, уни парвариш ва тарбия қилмоқ керак. Зеро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиш одам, нафсининг рағбати билан ўйин-кулгига, майшатга берилади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларнинг кўпчилиги нафсининг йўлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафс йўлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш зарурдир.

Кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг қўнғилига ақл шами нур сочиб туради. Бундай бахтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам халқ ўртасида нодир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларнинг сони кўп бўлса ҳам, аммо халқ ақлли одамларни ҳурмат қилади, уларга ён босади. Чунки, ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиладилар, уларнинг ўйлаганлари кўпинча тўғри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқолларига оқ туша бошлагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зеро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлайди. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, ичкиликнинг ҳарорати билан ўларани қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка берилганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин, булар қариб вужудида қувват ўрнига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиши қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат — нам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар, ҳазм бўлмапти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Утдан чироқ ёнгани сингари, киши вужуди соғлом ва бақувват бўлса, димоғи ҳам чоғ бўлади. Ут ўчса, шам ҳам ёнишдан тўхтагани каби, баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зеро, қувватсизлик мияга кўлдан-кўп зарар етказди, натижада

ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Ва лекин, дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамол одамларсиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, тангри уларни бахт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақлли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тирикчилик қилсалар, уларни пайғамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳаким — файласуф — до-нишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиниққан бўлиб, кўнгиллари фақат покликдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуроний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, каноат қанча эскиргани билан ўз тусини йў-қотмагани каби, яшариб юраверадилар».

Искандар устози Арастудан бу фойдали насиҳатларни эшитгач, хотиржам бўлди.

XLIII

*Искандарнинг кўнгли жоду зулфидан холи бўл-
гач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Кашмирдан
Ҳиндистонга сафар қилгани ва ҳинд ҳукмдори
ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олим-
лар ҳаққи-ҳурматини шафе келтириб, ўз гуноҳи-
га кечирим сўрагани; Искандар ўтинччи қабул
қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори Ис-
кандарни Ҳинд сори бошлаб Нигор номли ўрмон-
да жойлашган қишлоқни томоша қилдиргани ва
у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига
тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилкаш мас-
канинг топилмоғи душвордир.*

Келиб чиқиши ҳинд наслидан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа Искандар Кашмир юртини Фируз ихтиёрига топширди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда ҳирож тайинлади. Сўнгра, тубандаги топшириқ-ларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингга туриб, ишларингни тартиб-га сол. Шу муддат ичида аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қан-

дай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отлан!

Шу каби топшириқлар билан ундан хотиржам бўлгач, унинг синглиси Меҳрнозни тўққиз парда орқасига яшириб, қоронғи ҳарамини у билан ёруғ этди. Сўнгра, Ҳинд мамлакатига қараб юриш қилажагини маълум қилиб Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнинг ташвиш ва машаққати яна ортди, замонанинг ур-йиқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмони фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўлларини манзил-баманзил таноб билан ўлчаб боришди. Қайси бир қишлоққа бориб қўнсалар, бу босиб ўтилган йўлнинг қанчалигини жамлаб қўяр эдилар. Юксак тоғлар устида қад кўтарган баланд қўрғонларни ҳам қўшин поймол қилиб борарди. Искандар шу юрушда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Унга қаршилиқ кўрсатган ва зўравонлик қилганларнинг шавкатини ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. Искандар шу юруши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи Искандарнинг Ҳиндистонга юриш қилган хабарини, то Кашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнинг сеҳр-жоду ипларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимогларини вайрон қилгани борми, Кашмир халқига зўравонлик ва тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини биттама-битта эшитган ва бу бўлган ишларга кўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи Искандарга ҳеч бир қаршилиқ кўрсата олмаслигини биларди. Шу вайдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совға ҳозирлади, аввало ҳайбатли ҳайқирганда бутун ер-кўкни ларзага соладиган филларни бир ёққа қўйди. Буларнинг сони ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўққиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тоғдек бўлиб, бир чиранганда тоғларни қўпориб ташлар эди. Лекин бу филлар тоғ бўлганда ҳам, бир бутун тошдан ташкил топган, кўринишида кул ранг тошга ўхшарди. Бир учида осмондай думолоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирар, ўзи кема каби раvon юрадиган ажойиб тоғ бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулоғи бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса, Сомон йўлини эслатарди. Хартум эмас, у дамига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса, аждардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум илдиз отиб

кетган кекса чинорга ўралса, ёки катта дарахтга ўхшаш минорани туртиб юборса, қулатар эди. Хартум атрофидан икки та тиш чиқиб турган бўлиб, буларни кўрганда осмон филлари уялар эдилар. У тишларнинг ҳар бири ажал дарахтининг бутоғига ўхшар, ўзи эса терак танасидек оқ эди. Бу тишларнинг сифатлари балонинг сифатларидан ортиқ бўлса ортиғу, кам эмас. Бало сўзи лом ва алиф ҳарфларидан ташкил топган¹. Бу филларнинг жуссаси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрилма ойга ўхшар эди. Куч-қувват, савлати бу каби филларнинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёпилган эдики, у ёпинчиқлар етти хил нафис гуллар солиб, зар билан тикилган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулган ҳинд маликаси ўтирар эди. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачиғини эслатарди. Ҳаммаси занжийларнинг холига ўхшаш ёқимли, барчаси ҳиндуларнинг зулфидек шўх-башианг, либослари сариқ ё қизил рангда бўлиб, худди баҳор билан куз аралашиб кетгандай эди чамаси. Буларнинг остидаги филлар тинмай юрар, чунки булар у бечораларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан ташқари яна филмисол, девмонанд, балки елдай югурук бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизтаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқа ранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолишмас эди. Югурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгина эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юрардиларки, устидаги одамлар ҳеч бир озор топмас эди. Бу чавқар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кеча-кундузи кўз илғамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўкка қараб кишнаганда, қуёш отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим — ёпиғи ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳинду найзабозлари минган бўлиб, устларидаги тўнлари зарварағу, камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса, қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зерҳли кийимлар кийган эдилар. Булар Зухал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул

¹ Бу мисра талқини бундай: филнинг тиши шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгрилашади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидан (Ло — инкор маъносини билдиради) балогардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади. (Редактор изоҳи.)

уруш ва адоват эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалқаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қилар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархфалакдек катта ва оғир тугунлардан иборат эди. У юклар ичида ҳар хил ажойиб майин ва нозик либослар бор эдики, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юпқа эдики, кийганда киши танаси пардаланмас, ўн қават қилганда ҳам бадан кўриниб турар эди. Яна шунча адад олтин идишлар бўлиб, қуёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидаги покиза косалар, пиёлалар, қадаҳ ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунча шакарғуфтор, шакарғуфтор эмас, балки ширинсухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклида-ю, тумшуқлари қип-қизил лаълга ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дурру жавҳар тўкар эдилар. Яна, шунча, латофатда жаннат товусларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳушини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидаги тожлари эса, келинлар бошига тақиладиган жиганинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар матолар жойланган тўда-тўда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп пешкаш — тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни тамошо қилишдан кўзлар қамашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат акобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва билимда Афлотун даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир гуруҳ тақводорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қуёшдек покиза зотлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бири Исо пайгамбардай ҳаётбахш нутққа эга-ю, Фаридиддин Аттордай шакарғуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улуғ кишилар олдида ҳижолат чека-чека кўп ожизликлар билан узрхонлик билдирди:

«Мен шоҳнинг бир пастарин қулиман, бошим даргоҳининг тупроғига орзуманда. У кишига адоват қилишни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Бундай ёмон хаёлларга боришга ҳаддим борми? Шундай хаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин, кел деб амр этганида боролмадим. Иқрор қилиб айтаманки, ўша вақтда мазам йўқ эди. Мактубини элчидан тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдим, аммо ҳузурига боришга имкон бўлмади. Аммо фармонига бўйин товлаб саркашлик қилмадим. Буйруғини

жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-билганини тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у пайтда ўзим анча бемор ва мажруҳ эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умиддаман, зеро маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайрона кишваримга ташриф буюрсалар, лутф-марҳаматлари билан халойиқ ўртасида менга иззат-обрў бағишласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим кўкка етган бўлур эди. Танимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Ва агар, тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадаҳининг майига заҳар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг куни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар нима ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонликда ақл йўқ экан, деб қўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасангиз бўлмайди. Шак-шубҳа йўқки, жанобнинг вужуди шафқатга тўла, мусаффо хотиралари кўзгудек софдир. Инонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у киши иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар».

Ширинзабон ҳинду, ҳиндугина эмас, ҳинд аҳлининг подшоиси шу каби сўзлар билан юқоридаги уддабурон одамларни, денгизга хашак ташлаб юборгандек, Искандар ҳузурига юборди.

Улар совға-саломлар билан йўлга равона бўлганча ўзларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар, аввал, давлат бошлиқлари ҳузурига, сўнгра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алик қилди. Аҳли вакил келганини Искандарга билдирдилар. Искандар шоду хуррамлик билан тахт устига чиқди, ҳинд ройи унинг ғазабидан омон қолди. Совға-салом ва хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги ғам-ғусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю лешкашлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳузурига чақириб, шоҳона бир улуғворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламоий боамал кишилар келгач, буни улуғ бахт деб билиб, уларни тахтдан тушиб, тавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин аҳлларига ихлосманд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат аҳлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Бахтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз тахтига ҳам чиқиб ўтирмади. Такаллуфсизгина ерга ўтириб,

уларни ҳам қўлдан келганча иззат-эҳтиром билан ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтқазди. Сўнгра, узрхонлик билан сўз бошлаб, йўл машаққатлари юзасидан уларнинг кўнгилларини сўради. Меҳмонлар, аввал, Искандар ҳақиға дуо қилдилар, ундан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхталдилар.

Искандар бу мўйсафид машойихларга хоксорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қилсангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамдир. Агар, гуноҳ ва исёни кўп бўлганда ҳам, айбини бўйнига олиб тургани туфайли, карам-яхшилик қилишим лозим бўлур. Хусусан, Сизнингдек азиз, донишманд ва мўътабар кишилар унга шафеъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, ҳатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам, унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Винобарин, иноят қилишимга қатъий инонган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қилсин. Ҳинд юртининг ишини ўз қўлига тошпирай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик тахтига ўтқазиб, ўз кишварини ободонлаштирсин, байроғининг аламини фалакка қадар юксалтирай. Бунга боис Сизнингдек табаррук зотлар билан кўришганим ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ранжидида қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машаққат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу элдан маблағ талаб қилмаймиз. Ҳинд ройи салтанат хизматига яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат халқидан хирож олишга киришар. Ҳозирча халойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз».

Искандар шу хилдаги карамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бағоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни кўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга қутилмаганда шундай шодлик юзландики (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўйишни билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тутиб, дедилар:

«То осмон ўз ҳаракатида давом этиб, осмон устида қуёш сайр этар экан, тахтинг осмон устида, қуёшнинг думалоқ ёстиғи сенинг таъягоҳинг бўлсин! Фалак сендек огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Бахт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қилсин, дилингни эса, ойнаи жаҳоннамодек равшан замир айласин. Ҳузурингга келганимизда беҳолликдан сўз айтишда қўрқинчдан лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдик, улар қора тупроқ бўлса, сен тангрининг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Халқлар бошида турган кўп шоҳларни кўрганмиз, лекин шоҳларнинг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни кўргач, кўнглимизда ваҳима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон топган одамга ўхшаб, жанобинг билан муомала ва муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз бизни мағлуб айлади. Сенинг қилаётган ишларингни кўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан кўриб, бир инсонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланиб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Ҳинд ройи сенинг бундайлигингни билганда, аллақачон ҳузурингга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини остонангга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баён қилайлик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдирайлик, сенинг қадаминг хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин. Шоҳ ҳам шу аснода :

— Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! — деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантирдилар. Барча ҳолатдан уни хабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар ҳузурига боришини илтимос этдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда нажот топгач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ остонаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам кўп ва қимматли тўхфалар олдики, уларни тавсиф қилишга ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўл бошчилигида ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-боргунча Искандар таърифини эшитиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат

турли мисоллар билан тушунтирдилар. Шу каби Ройнинг кўнглини кўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргоҳига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройини бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағишласинлар!» — деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ ҳузурига дохил этдилар. Унинг эғнида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич шўппайиб тургандай юрагида ўлим хавфи мавж урар эди. Искандар бу аҳволни кўриши биланоқ ҳайратга тушди. Зеро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринсиз эди. Шафқат-муруватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан, ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилични» олдилар ва аҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, қучоқ очиб кўришди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қучишдан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совға-саломларини ҳадея қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиларкан, султонларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил андишаларни кўтарди. Яна Искандар дин аҳлларию, илм-ҳикмат вакилларини ҳам аввалгидек иззат-ҳурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп иноятлар қилди — мукофотлар берди. Шоҳ уларга бениҳоя чиройли муомалалар билан жоннавозлик, жоннавозлик эмас, меҳмоннавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон сайд айлади, вафо ипи билан бутуннинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлигу, гурунг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг беқиёс лутф-марҳаматини кўргач, Ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга карам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз рухсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб тамоша қилсалар. Зеро, бу мамлакат кўп фаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару, қушлар бор. Бир қанча фурсат сайр-саёҳат қилиш билан ҳордиқ чиқарсалар, фароғат қилсалар қандай бўларкин. Ғолибо, қишга ҳам яқин қолди, қиш ичида қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишрат қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши

киши табиатига худди наврӯзи олам кунларидек ёқимли таъсир этади. Булут ёмғирли, дарахт гулли, мевали бўлади, на иссиқ, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш Ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин азм ва юруш қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жуда хушқоллик билан бу таклифни қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп бахт-иқбол ёр бўлди.

— Қайси томонга бошласангиз,— деди Искандар,— бу қиш ўша ерга қўнайлик.

— Пойтахтимиз Деҳлидир,— деди рой,— юкларни ўша ерга туширмоқ муносибдир.

— Қўшин шаҳар ичига сиғмас,— деди шоҳ,— уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сиққанда ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зеро, улардан халққа зиён-заҳмат етиши мумкинدير. Бинобарин, биздан илгари биров бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса, дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қилсалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

— Мамлакатларнинг фотиҳи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қулингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, кўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жам бўлмағай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ Ҳинд ройига тахт, тож ва шоҳлик камарини иноят қилди. Ва чошганда тупроқларнинг чангини тўзғитадиган, каркидек зўр, танаси филдек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабдуқли ёпинчиғига гавҳар каби қимматбаҳо тошлар қадалган бир от ҳадъя қилди ва отга миндириб, ройни Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқаморқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юртига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган катта-кичик, яхши-ёмон—ҳамма қувонди. Искандарнинг қилган қарам ва яхшиликларини эшитиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойлаштириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида гапирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, кўпгина турили-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон эмас, афсонавий Эрам боғининг тимсоли бўлиб, ажо-

йиблиги билан ақл тилини лол қилар даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтакўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дарахтлари худди мунчоқ билан каҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дарахти томонидан эсган шамол киши димоғини сандал ҳидига ғарқ қилар эди. Бу ҳидлар бутун тоғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дарахтларнинг шохига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг сочидан қолишмасди. Қалампирмунчоқ сунбул томонга эгилгани каби, сунбул ҳам қалампирмунчоқ томон бош эгган. Ҳар бир дарахтнинг боши кўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглар орасида кўринмай қолган. Барглар қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини соялар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шох-шаббаларини), хинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ердаги ҳиндий ёнғоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнғоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадиган бўлиб қолган. Ҳамма ёқ ҳиндий ёнғоқзори билан қопланган бўлиб, шохларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дарахтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли, чархи фалакнинг зайтуллари бундан хижолатда эдилар. Осмони фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дарахтларнинг шохларига ток чирмашиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи муннажимлар, у дарахтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Ҳулкар юлдузининг сон-саногини йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дарахт шохларига чирмашиб кетган тоқлар осмондаги афсонавий Сидра дарахтига каманд ташлаб, унинг шохларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўғри учун осмонга чиқиш ҳам унча қийинмасдек туюлар эди. У дарахтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қийғир шаклидаги Уқоб юлдузига ўхшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳамма ёғидан эшитилиб турарди. Қайси дарахтга уларнинг галалари қўнсалар, у кўм-кўк бўлар, кўм-кўк эмас, гўё уларга яшил тусли Хизр пайғамбар қўнғандек туюларди. Булар қўнган дарахт баргсиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўхшаб кўкариб қоларди. Кўк осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўхшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулзорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангида эди. Уларнинг ҳамма ёғини босиб кетган қизил-яшил ранги шамъ-

лар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтирар эди. Яна гала-гала гапирувчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун, худди ҳинду ўйинчилариникига ўхшатиб, олтин рангли кимсон билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайган эмас, зарварақ тожга ўхшатиб безатилган қафас. Унга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқишни билмай, тутқунликдан зорланиб сайрар ва гапирардилар. У ернинг турланиб юрувчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастларча ноз билан юрганларида, май кувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ кўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва какликлари ўз юриши билан кишининг эс-ҳушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дарахтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўхшаб тилла ранг қирғовулга қараб эгилар эди. Товус эса, Сидра дарахти устида Жабраил фариштаси ўтирганидек, дарахтнинг энг юқори шохида ўтирар эди.

Бу қишлоқнинг ерларини зумурраддек сабзалар қоплаган, яшил осмон эса, унга гўё забаржад сепиб турарди. Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Ҳинд шаҳри қад кўтариб туради. Бу дарё ичида юзлаб кемалар фалак денгизидаги янги ойдек суръат билан сузиб юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча дoston камлик қилади. Бу қамишларнинг ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорнинг суви шундай ширинки, худди шарбатнинг ўзгинаси; сувнинг остида эса, балчиқ ўрнига шакар қатламлари босилиб ётади. Ғарбий чегараси баланд тоғ билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда қишин-ёзин райҳонлар гуркираб кўкариб ётарди-ю, асалпаз боларилар у гулзорнинг боғбонлари эдилар. Бу ердаги асалариларнинг сон-саноғи йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тоғ ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тоғнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тоғнинг қай томонидан ўтмасинлар, жилға-жилға бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тоғда минг-минглаб кийик галалари гул ва асал ичида гижинглаб юрарди. Қамишзориди эса, буғи ва маралларнинг оёқлари шакар шираларига ёпишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумуш ранг балиқлар сонсиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўримсиз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар

беадад эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиладиган шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга сиғмасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери бағоят текис, гул ва сабзалари бениҳоя кўп. Бахтиёр Ҳинд ройи йўл бошлаб, раҳнамолик қилиб, Искандарни шу ўрмонга туширди. Бутун қўшин ҳалиги тасвирланган сабзасорга қўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳ қурилди. Искандар ғоят хурсанд ҳолда, у ернинг ҳар томонини эҳтиётлик ва ҳушёрлик билан айланиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиги ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой унга анча қуллуқ ва ҳурмат изҳор қилдики, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладик. Искандар бутун машғулотини йиғштириб қўйиб, қиш бўйи шу ерда айш-фароғат билан дам олди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълин рангидан жилоланувчи гавҳарнигор қадаҳни келтир. Мен гўзал Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарнигор жом керак!

Эй муғанний! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб куйла. Зеро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айбдорлар гуноҳининг хас-хашакларини бахшиши (авф) насими билан йўқлиқ соҳилига сурадилар ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик зулумотидаги овораларнинг йўлини карам шажъи билан ёритиб, у қоронғу водий ҳалокатидан қутқарадилар.

Қайси шоҳ авф билан карамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни — саховатни ўзига ҳунар қилиб олган киши жаҳон аҳли ичида ягона ва тенгсиздир. Кимки ўз зулми билан халққа хавф солмаса, шуни энг сахий ва карамли одам деб

бил. Афв-карамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан интиқом олмайди, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳи юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан ювиб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қуйи солса, мард унинг бошини тиг билан баттар эгмайди. Агар, бировнинг оёғи билмай тойиб, у одам гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга қўлдош ва таянчиқ бўлмоғи керак. Айбдор ўз нуқсонига иқрор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот ила унинг тадбирини кўради. Агар гуноҳкор ҳурматли кишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмроннинг амр-фармониغا ҳам бўйин эгса, афв этишнинг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, халқ устида шоҳ бўлиб турган банда! Агар огоҳ бўлсанг, мендан бир неча сўз эшит:

Сенинг ҳукмингга бўйсунишга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар. Худо сени уларга амиру уларни эса, сенинг амр-фармонингга бўйин эгувчи қилиб қўйди. Бордию, ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, ҳақ таоло сенга бахт ато қилиши натижасида, сен ҳамма халққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлиқ тилаганингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш — гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли — шафқат-мурувватдир. Бировни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечиктиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса, қамоқ, зиндон, кишан каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бугун зиндонда қолса, не боки бор? Керак бўлса, уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Бегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бугун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «аттанг» деб қолсанг, сенинг ҳолингга вой! Ундан кейин, ўзингни ўзинг ўлдирсанг не фойдаю, ўз қўлинг билан бошингни кессанг, нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво топмайдиган бўлгач, бировни жароҳат-

лаб нима қиласан? Бир иморатни бузиб ташласанг, уни қайта тиклаб бўлгач, унга шикаст етказишнинг нима ҳожати бор? Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб — вояга етказишда қанча ранжу машаққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У, ўттиз-қирқ йилдан сўнггина баркамол ҳаёт йўлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг бошини кесишга ҳукм этасан. Аслида унинг бу офатга йўлиқиши, унга тўн ва кишан каби ёпишган тамаъ натижасидир. Унга юз берган бу шумлик, сенга маҳкум бўлишни ният қилганидан эмас, йўқ, ўз нафсининг балосидан бўлди!

Эвоҳ! Бундай ишни қайси бахтсиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш равоми, ахир? Қўйларни бўғизлаш бўрининг табиий одати экан, у, чўпон меҳнатининг андишасини қиладими? Йўқ! Йиртқич росу, каптарни ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очликдан ўлиб қолишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар, айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна икки кун зиндонда ётишининг не зарари бор? Ва агар бир киши шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўлай, деб қилмаган-ку. Ва агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлсаю, тавба қилиб узр сўраса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умрининг охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматласанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигингни намойиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинг эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар, у юз жон топса ҳам фидо айлаб, сени рози қилади ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар, бордию, у яхшилигингга яхшилик қайтара олмаса, тангридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинг эвазини қайтариш тўғрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришнинг ўзи кифоя эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда, ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замоннинг Искандари шудир. Кимки афв карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочғусидир.

XLV

Олди-соттисидан катта зиён кўрган ва жигаргўшасидан ажраб, фироқида юзлари ажин билан нақшланган, белидаги ўлимлик нақдинани бериб, жигаргўшасини ўлимдан халос этган савдогар ҳикояти.

Адан мамлакатада бир тожир савдогар бор эди, у савдо ва тижоратда савдогарларнинг энг моҳири эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга монанд келадиган йигит йўқ эди. У савдогарнинг туяси юк ташишдан бўшамас, ҳар ўн кунда бу шаҳардан у шаҳарга қатнар эди. Тожир бир кечаси, саҳарни эрта олиб, кўпгина савдо-соттиқни мўлжаллаб борар экан, ҳали бирон дашт ва дарёни босиб ўтмасданоқ, карвонга қароқчилар ҳужум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тум тарақай қочиб, ҳар бири бир томонга бориб тушди. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода ҳалиги савдогар ўз жонини қутқарди-ю, аммо, ўғлидан ажралиб қолди. Қора кун бошига тушган бу тожир жигаргўшасини тополмай, жигаридан фалакни ўртовчи оҳ тортар эди. Бу ғамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди, менинг ишим овораю сарсонликдан бошқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим батамом ишдан чиқиб қолдан тойгунча ҳар тарафга қуюн каби югураман. Бордию, шу югуришда муродим каъбасини топсам топдим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима ғам?» — дерди.

Босқинчилар тўсатдан ҳужум қилганда, белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўрнига тинмай қонини оқизиб, сеvimли арзандасини ахтариб, ҳарёнга чопар эди. Елиб-югиравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиқарганда, бир ажойиб кишварга бориб етди. Қанча даштларни босиб ўтган, жигари хун бечора бу шаҳарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини тезлатди. Баногоҳ қараса, бир жойда анчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса, бир жигари хун асир бор. Лекин, бу асир жигаранг бўлиб, ўз қонига белангану яна тепасида ёвузлар қилични ярқиратиб, ўхталиб турибдилар. Қон ичида бутун вужуди жигаранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фожиона аҳволга тушувига қон туҳмати сабаб бўлган эмиш. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблағни бериб, уни олишга ҳеч кимнинг юраги дов

бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдони кўраркан, кўкрагига боғлаб қўйган нақдинасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни қутқариб олди. Кейин, қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси — фарзанди экан. У кўз ёши тўкишда маъзур эди, бироқ, кўзидан ёш ўрнига қон тўкар, ўғлининг вужудини босган қонни қон билан ювар эди. Кейин, эзилган жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

— Эй жигаримнинг пораси, аҳволингни баён айла!

— У кечаси ўзинг кўрган аҳвол юз бергач, — деди ўғли, — мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал, уларнинг барчаси мени ўлдиришга қарор қилдилар, кейин, бошимни олиш қасдидан кечиб, менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдирмайлик, энди сен биз билан дўстлашгин-да, нимаики қилсак, сирдошимиз бўлиб қол», — дедилар. Шундай инъом ваъда қилганларидан сўнг, ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим. Бугун эса, бу кишварга келиб, улар бутун халқ билан урушдилар. Шу можарода халқдан бир бечора шаҳид бўлдию, қароқчилар тарафидан мен халққа асир бўлиб қолдим. Бу аҳволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг, унинг фармони билан мени ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган кишининг ворисларига, хун ҳақи учун топширдилар. Умримнинг қуёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам тугунларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асрордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам-саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга кўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўғиллик ҳам бўлди ва юз минг бахтга ҳам эришди.

Қаергаки карам ёмғири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилғусидир.

XLVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлигига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўрагани.

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

— Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг ҳикмати нимада?

Шуни менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонлиққа дучор бўлади. Ва агар биров ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти бахтлар хазинасидир. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сирини нимаданлигидан мени хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

— Эй яхшилик маъноларидан парвариш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу ва коинотда ниманики яратган бўлса, унга бир маҳфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳолати ва сифати бор, Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмаса, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси бирон кимса эмас. Агар кишига ғойибдан пинҳоний нафъ бўлмаса, бировдан бировга фойда етиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зеро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламадан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Бордию, махлуқларда бундай ҳолат бўлса, холиқ уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Ёруғ ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаки бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан вобаста боғлиқдир. Бу ҳақда бир нарса дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро, бир узук ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўқки, унинг ўзига хос феъли ва сифати, замирида бир хосиятию, вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Ва лекин, кишиларнинг феъл-атворини яратилганда, унинг ичига табиий аҳволининг уруғи ҳам яширинган. Ахир, деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, ҳосил пишганда ўшанигина ўриб-йиғиб олади-ку. Биров тупроққа бугдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йиғиб олмайди. Ва агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у бугдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Биров итқовун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакар қамиш экса-чи, қанд йиғади. Шу каби, феъл-атворнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруғи бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўрадир. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилигидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар биров ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилигу, зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқ-

са, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган шг қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга тан бергани ва қойил қолгани каби, маърузачи ҳам шу билан кифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиёмга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин кишварига киргани ва Чин хоқони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирлик тиғи тортиб келаётганини эшитиб, заррадек беҳисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан муроса қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шукуҳидан тўзондек тўзғиб, беқарор бўлгани ва хоқоннинг ўзи бу борада тадбир кўргани.

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи бу каби нукталарни билиш учун кўп машаққатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар қишни шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эдию, бунинг устига Ҳинд рои (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб маишат қилиш учун баъзи бир кошоналарга ҳам борарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айши-ишратларга иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдирар ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат махлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичида базм ташкил қилар ва гоҳо кемаларга тушиб, денгизларда сайр этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумуш ранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқарарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи ҳўкизларни овлар, қулонларни олдига солиб қувар ва найистоннинг най шакарларидан тотинар эди. Гоҳо, қуёш ўз буржига қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилар ва тоғ устида май нўш қилиб, хушқол бўлгани каби, боллардан ҳам тановул айлаб, таъбини чоғ қилар ва форигул-бол бўлар эди. Гоҳ шоҳаншоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичи-

да баэм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳи осмон гумбази-дек баланд, шавкатли қароргоҳининг коинот қадар кеит пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи донишманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга оид китоблардан келтириб диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ — баҳсли масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кеча-кундузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамъининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамъдан еру осмон равшан тортгач, порлоқ хуршид каби шоҳ худди Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга киришди. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоғи батангга келди. Яна ҳарб ноғораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига туғ тикиш учун юриш қилди. Шундай қилиб, Искандар, Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар бир шаҳарнинг оралиги хоҳ эллик йиғоч ва хоҳ юз йиғоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зеро, у томонга бирон хат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўзлари хат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаверди. Улар совғаю пешкашлар билан келиб, Искандарни зиёрат қилар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олий мақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ кўп йўл юриб, ҳамма жойларни тамошо қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг хадди-чегарасига бориб етди. Чин хоқони бу омонсиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноқсиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қурол-яроғ тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандардан аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки, элчи юбориб, сулҳ қилиш, яраш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар, хасм бундай сўзга хўб деб бўйин эгса, дўстона муомила қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Ва агар, оғиз ҳарорати билан куҳлаганда темир юмшамагани каби, иш келишиш йўли билан битмайдиган бўлса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишга қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тадбирларни кўришга тўхтагач, дастлаб, душманни бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли

одамни Исқандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилиг бобида жуда маҳоратли эди. Унга кўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-хашак ташлагандек, элчини Исқандар ҳузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоғи — салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечираркан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саногини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак-дабдабали эдики, унинг қаршисида фалак бир камтарона қурилган чодирга ўхшар эди. Урданинг ичи шу қадар кенги, кўрган одам эс-ҳушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, хуши оғиб, худди гард сингари беихтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддаосини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Исқандарнинг фармони билан, худди хасни дарёга ташлагандек, элчини унинг ҳузурига олиб кирдилар. Ақлли ва тажрибакор элчи тездан тупроққа юз қўйиб, таъзим бажо келтирди. У тахт олдида ўтириб, нафасини ростлагунча, кўнглидаги изтиробни таскин топиб, ўз сўзини айтиб, эшитганини англай олиш даражасига келгунча, шоҳ ўзини бошқа нарсага чалғитиб турди. Узоқ сукутдан сўнғ, мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

— Энди сўзларингни изҳор эт,— деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақига кўп дуолар қилгач, Чин хоқонининг гапларини баён айлади:

«Эй юлдузлар султони бўлмиш қуёш сингари машҳур шоҳ! Дарё шукуҳли Хитой хоқони арз этдики, бу кишвар томонга кўк чархининг қуёши янглиғ сайр қилиб келдинг, дунё кезар отинг билан бу юртга кирдинг, ўз зиёинг билан бу ўлкани ёритдинг. Бу маънига не боис сабаб бўлди-ю, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» десанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким бундай ҳаракатни дўстлик тараддуи демайди. Сендек улуғ шоҳнинг лашкар тортиб, бизнинг мулкимизда намойиш қилишдан муродинг, недур? Агар душманлик нияти билан ғулув қилиб келган бўлсанг, не адоват кўрдингки, бизга адув бўлдинг? Бошлаб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенга ҳурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдик. Уша хатингда: «Хоқон хирож олиб келсин. Доро жойиростонга кетди, унинг шоҳаншоҳлик тож-тахти менга қолди», деган эдинг. Агар дунё шоҳи Доро ўлган бўлса, энди, дунёнинг ҳузур-ҳаловатидан сен баҳраманд бўл. Ва лекин, мен билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар мурсою мадора йўли билан бўлган эди. У мен билан урушиб, ғолиб келмаган; ёки унча хирож берасан, мунча тўлов тўлайсан, деб талаб қўймаган

эди. Агар сен ҳам подшоҳлар ўртасида бўладиган шу каби таомилларга амал қилгудек бўлсанг, иккимиз дўстлик-иттифоқлик алоқасини боғлаб, қаттиқ-қурум гапларни орадан кўтариб ташлайлик. Ва агар бундай муросою аҳлчиликка розилик бермасанг, қазо пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўравераман. Менинг элчи келгандаги сўзим шундан иборат бўлган эди, ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айтчи, шу гап ёмонми? Мен айни гапимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг гапим ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек ғулув қиладиган, гуфт-гўйинг фақат адоват устида бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ; мен ҳам урушсам, сендан дам емайман. Лашкарим сон-саноксиз даражада кўп, қуроолларим ҳамишагидан бисёрроқ.

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор.

Ва лекин икки шоҳ уруш эълон қилганда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимнинг ғалаба қозониши номаълум, зеро буни ҳеч кимнинг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».

Нотиқ элчи ўз фикрини бошдан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтирди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли калималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳликдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-русумларида Чин хоқони мен билан Дорони бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар, унга-мунга ақли етадиган одам бўлса, биладики, аввало, шоҳлик даражаси мамлакатнинг салмоғи билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар каттадир. Ва агар бордию, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро аҳволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлаганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай абжағ қилиб ташлаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир аҳволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз, мен ғолиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ менга нусрат ва зафар ато қилди. Менинг шу айтганларимга тан берадиган бўлса, хоқон бундай ножўя гап-сўзларни унутсин. Яхшиси, менинг буйруғимга бўйсунсин; ўз кучсизлигини тан

олиб, узр айтсин, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қилайин. Агар, бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўлишини кўрсатиб қўйишга мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсам, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста боравераман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаяжагини кўрурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитгач, ўрнидан туриб, паршон аҳволда йўлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишни унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижоатли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фаҳмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишга қатъий ва мардона бел боғлаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтирди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобонинг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманни ўқ ёмғирига ғарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтмас темир кийимлар сарбасар зарҳал; от ёпуқлари эса зарбафтлар билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳли жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азамат-барваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни ғавгога бостирувчи шижоатли жангчилар билан, Чин шаҳридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-ғазаб билан пешонасини тириштириб ўтирди. Душмандан ваҳима қилмай, бўшашмай, қўшинларини бир дуруст жойга тушириб, саранжомлади. Қўшин атрофига шундай хандақлар қаздирдики, уни кўрганда кишининг ҳуши учар эди. Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёргарлигини кўра бошлади.

Қазиладиган хандақ айланасининг узунлиги ўн беш ёгочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарисини мустаҳкам қўрғонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам қўрғон қилиб ўраб олинган эдики, фалак қўрғони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошган бўлиб, икки қатор, айрим ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса, чамбарчас халқ турар эди. Қалқоннинг ҳамма ёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса, ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар, душманни ёқалаш учун, пистирмага яширинган эдилар. Яна, хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшарзорига ўхшарди. Қўрғон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўрғонга айлантирди.

Иккинчи томондан, жанговар Искандар бутун қўшини билан Чинга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлакатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси кўриниши билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таърифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруш бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантирди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю гулгула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳамма ёққа ғавго солиши, душман кўнглида ваҳима уйғотди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб изтиробга тушди. Лекин, кеч кириб қолгани туфайли, иккала томон қўшини ҳам, зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қуёшни ғарб қўрғонига киритиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни қўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини кўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун, тун посбонлари чиқдилар. Тил ушловчилар ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илғамс ҳаракат қила бошладилар.

Искандар ўйлаб, шундай тўхтамга келдики, тонг отиши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жангга кириши лозим бўлган кишиларнинг барчасини ўз

ўрни ва тартиби билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳанг бошлиғи денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳамма ёққа гавго солиб, қиёмат-қойим қўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган фан ҳикматлари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликни илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, ишнинг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайёрлар ҳам ва бир жойда собит турчи — турғун юлдузлар ҳам ҳозирча нахслик, яъни ҳосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттирмоқда. Бинобарин, икки кунгина шохимиз уруш бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўк осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У пайтда ишимиз кўп ажойиб, шохнинг иқболлари янада шон-шараф топғусидир. Бордию, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи кун уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиз!»

Олимларнинг бу сўзларидан шохнинг таскин топиши натижасида, душманлик олови тутатиб, алангаланиб кетмади.

Иккинчи томонда, буюк хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталиқ сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин кишилари душман томондаги бениҳоя шукуҳ-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида ғала-ғовуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз кишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан, ваҳима пасаймас, безовталиқ таскин топмас эди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, қўшиндагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил мишмишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машҳур, қудратли ҳоким жаҳонгирликни ҳавас қилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан юрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тортган бўлса, ҳеч қандай шўр-шарсиз у ерни фатҳ этиб олган. Қайси шохнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйинини ўз сиртмоғига илинтирган. У кун бунга қарши урушган Доро чуқур, кенг денгиз бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра эди. Ушанга қарши урушиб, тадбир билан у шохнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дороникича қудрат ва қўшин йўқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шаън-шавкати бор. Яна, устига-устак, у соҳибқирон — жаҳонгир, ёш ва паҳлавон йигитдир. Бундай одам билан уруш қила-

ман, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиламан, деб ким лоф урса, ақл уни беҳуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон, улуғларни восита қилиб бўлса ҳам, унга итоат қилмоғи керак. Ахир, у ҳаддан ташқари кучлигу биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам, унинг тиғидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига-ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тож ва тахтни ҳам қайтариб беради. Бахти қаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли, бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тожини ўз бошига кийдириб юбориши турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман ҳаммадан холи бўлган бир ҳилватгоҳга шоҳни таклиф этиб, зор-зор йиғлаб, унга: «Элнинг юрагига қаттиқ ваҳима — безовталиқ тушиб қолди!» — деди. Халқдан нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтирмай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо бахт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли — маъзур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил; ишонмасанг яна ўзинг суриштириб бил», деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқ айлаб-суриштириб қараса, ҳикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир рости, унга чин гапирмоқ одат бўлиб қолганини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтарса ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Уйлаб-ўйлаб халқнинг ҳам шундай гапларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва танбеҳга сазовор эмаслигини ҳис этди. Рум шоҳи Хитой чиний қадаҳи билан Рум мрамартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг синишини яхши билади. Агар чинликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайғу бо-

сиб, тонг отгунча ухлай олмай, ажриққа ағанаб чиқди. Саҳарга етганда, ғайб қизининг ниқоби очилиб, бир яхши савобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг, хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» — деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдида мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсам, барча мақсадимиз муяссар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Ва агар келмай қолсам-чи, ўз тадбирингни кўр, хаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин, бир кечаю бир кундуз бу сирнинг очилмаслиги учун, зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлигини, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! — деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шоҳона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саропарда — чодир олдига бир от олиб кел!» — деб буюрди. Маҳрам тездан бир отга эгар-жабдуқ уриб, келтириб, саропарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди ва қоронғида лашкарлар орасидан ўтиб, қалъа дарвозасига етиб олди.

XLVIII

Саёҳатчи ой суръатда сайр қилувчи қуёш билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Исқандар ҳузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидин ойдек нур ва сафога тўлгани.

Хоқон қоронғида қўшин орасидан ўтиб чиқиб, қалъа дарбандига, дарвозасига етиб олди. Четга чиқиш учун босилган муҳрли ҳужжатни дарбанд посбонларига кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаринглари!» — деди. Улар Хитойнинг ишончли муҳрини

кўриб, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Хоқон, дунёнинг тўзони сингари, тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва хавф-хатар туғён қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, қуёш Искандари ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сепа бошлади. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир — қазо осмоннинг кўк яйловини тақир қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чеҳрали бир элчи келди. У, ниҳоятда басавлат ва ҳушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фариштага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

— Унга ҳурмат кўрсатиб, тахтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси фаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қуёшдек порлоқ — нуруний эмишман, яна мендан бошқа ҳам бир қуёш мавжуд эмиш. Ўша қуёш келиб, менга сажда қилган эмиш. Ҳеч ким бу каби икки қуёшни кўрган эмас. Ҳикмат аҳлларининг фалакнинг сирри-асрори ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам, бу икки хун ичида жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳлларининг аҳкомида баён қилинган ўша нодир ҳодисаларнинг бири бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Боринг, ўша айтган элчингизни ичкарига, менинг ҳузуримга олиб кириңг! — деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхши ният билан келган суҳандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо келтирди. У мақтовга сазовор элчи эди. Бинобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқлашиб кўришди. Бахтнинг башорати билан, шоҳ унга «ўтир» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз муродини юзага чиқаздиш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

— Ҳар қандай сўзинг бўлса, бошла, қандай сирри-розинг бўлса, бизни ҳамроз қил! — деди. Саодатли элчи аста, вазминлик билан айтдики:

— Эй ҳар бир сиғинган одамни ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаики ҳукм қилсанг, жон устига; уни бажо қилмоқ, руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тадбирига юз офарин, дейишга арзийдиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир нечта қийматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эшитиш шарафига ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуманда ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган

лутф-эҳеондан иборат қимматли фикрлари бор бўлиб, мен учун у нукталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда суҳбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлсаю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизнинг ҳаммасини баён айла. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб-қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Бордию, кишилар сени қора ниятли итгогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёгингни чамбарчас боғласинлар, қўлингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўнггина сен тил тигидан кескир сўз ва нукталарингни баён эт, деган. Дарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳалалсангиз, қўлимни ҳам, оёгимни ҳам боғлатингиз!

Бу гаплардан Искандар тутақиб, ўз аъёнларига :

— Ҳаммангиз бу ерни бўшатиб қўйинг!— деди.— Боғлашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиғи шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари — олимларнинг, айниқса мунажжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёгини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгач, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишди. Қаср бошқа одамлардан тамом холи бўларкан, Искандар элчидан махфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики :

— Эй яхши ниятли шоҳ! Эй душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари ҳузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиг ва на кўнглимда кин бор. Оёгимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга мустаманд бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени мажбур қилгач, шу аҳволда ҳузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу ишидан Искандар жуда ҳайратланиб деди :

— Эй Хитой ва Чиннинг ҳукмдори! Нечун шоҳ бўлганинг ҳолда шундай хатога йўл қўйдинг? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асир қилиб берадимми? Ўз оёғи билан келиб, тутилгани ҳолда, яна оёйишталик билан сўзлаб ўтирадимми? Сўзингни давом эттириш учун шопилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин хоқони ўйлаб туриб, шундай деди :

— Эй, бутун ер юзининг ҳукмдори! Бошимга ниҳоятда оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу

аҳволда келишдан бошқа илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиқодим бор. Сен доно, оққўнғил одамсан, жувонмардсан, олиҳиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши кўпгина можароларни қўзғаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам, узр айтган чоғларида, карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-ҳурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли, ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Хусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиладиган ишларинг яхшиликдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун тутиб, тахтинг олдида айбдорларча бўйнимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-қолимни баён айлаб, асирлардек каминалик билан сўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келаркан, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимни кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобдан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар хоқонга офаринлар айтиб, деди:

— Эй, мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичингда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳволда сени кўриш, бу шаклда сен билан суҳбатлашиш яхши эмас.

Бағри дарё хоқон дуо қилиб туриб айтди:

— Эй, очиқ кўнғилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга узрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Ҳар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашишдир. Сўзимнинг хулосаси шуки, ҳозир сенга гўё хоқондан элчи келиб, сени Чинга таклиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан Хоқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар, бу таклиф сенга малол келсаю, боришни истамасанг, келиб, мен сенга узр айтгумдир. Ва агар гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳқорман, ҳар қандай жазога тортсанг, сазоворман. Гуноҳқорлигимни билиб, олдинга бўйнимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлингга ҳадя бўлсин. Агар журмимни афв этиб, мени шодлантирсанг, сенинг хулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас.

Искандар айтди:

— Эй, муродига эришган комёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ, менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пужта тадбир билан майдонга

чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб, келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан ғолиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда, баъзи бир англашмовчиликлар бўлса ҳам, энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб, сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

— Эй олам аҳли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча — беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулоҳаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига ҳунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлакати озмунча ташвиш билан қўлингга киргани йўқ. Сен уларни қатлу ғорат этсанг ҳам ножўя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тожи ва муҳрини ато айладинг. Лутфу марҳаматинг билан унинг кўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра, бутун куч ва қудратинг билаё тахтни олиш, фатҳ-нusrat билан ғалаба қозониш учун бизнинг томонга юруш қилганингда, сен мени душман деб ўйлар эдинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг оёғинг остига ташлашни лозим кўрдим; менинг хаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қолди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени ҳақ шундай азиз-аржуманд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингда паст бўлди. Бу масалада менинг мушкулумни қандай осон қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келяпти.

Искандар айтдики:

— Хотиринг жам бўлсин, бу дунё-у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар, истасанг, хизматингга пешонамни боғлайин, сени тахт-салтанатимга ўтқазайин. Сенга фарзандлик қилиб, оёғинг изини ўпайин, отам Файлақус тирилди, деб тушунайин. Сен тахтга ўтириб, халқнинг арз-додини тингла, мен сенинг ёнингда саркардалик ишларини бажарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглингда қандай муддаоинг бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилакларингдан хабардор эт. Қўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қилай.

Давлат эгаси бўлмиш хоқон шодланиб, дуою ташаккурлар изҳор этди. Кўзидан оққан ёшларини тиёлмагани ҳолда, бошини шукр тупроғига қўйиб, деди:

— Эй, дунёнинг осмон қадар баланд мартабали шаҳаншоҳи! Фалакнинг авжи нуқтаси ҳам сенинг тахт-салтанатинг мартабасидан пастдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавонию ва дунё кишиларининг муродга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўпгина хон ва хоқонлар сенга мутеъ ва амр-фармонингни бажарувчи бўлсинлар. Бу қандай лутф-марҳамат ва покиза табиатдир! Бу қандай хулқу, ҳимматдир! Тангри сенга шу қадар бениёз ҳиммат ато этган экан, шоҳлигинг учун бутун дунё ҳам озлик қилади. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, бундақа дунёдан ўнта бўлса ҳам сенга оздир. Сен менга шунчалик луфт-иноят қилдингки, мен бунга етарли миннатдорчилик изҳор этишдан ҳам ожизман. Сўзингда аён бўлмиш масалаларни тушуниб етишга ҳам менинг қобилиятим етмайди. Ва лекин дўстлик, биродарлик ҳақида сўзладинг, орага оталик, ўғиллик масаласини қўйдинг. Менга бундай эҳтиром кўрсатурсан, деб гумон ҳам қилмаган, бу даражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Меъ сенга оталик қилишга ярамасам ҳам, лекин, менинг бундай сўзни айтишим хатодир. Ахир, гавҳаринг отаси садаф бўлгани билан, унинг шараф ва қиммати камаймади-ку. Гарчи, бу эҳсон марҳаматингга лойиқ бўлмасам ҳам, садафнинг дурга бўлган нисбатига ўхшаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам деёлмайман. Ва лекин, аввал бир қанча сўзлар баён қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чунончи, ҳеч кимга бу сирни, яъни менинг келганиму, бунинг сабаби ва оқибат-натijasини фош этмасанг экан. Менга элчиларга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кундузи сақлаб, шом бўлгач, кетишга рухсат берсанг. Аъёнларингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен бу таклифни қабул қилдим» — деб қўя қолсанг. Эртага тонг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг бошимга шараф соясини солса, яъни сен мени ўз даргоҳингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фармонингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл кўргудек, шоҳлар бу меҳрибонликни бир-бировига ҳавасланиб галиргудек қилиб, ҳурмат ва таъзим билан қарши олсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йиллардан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат барпо бўлганидан бери, шоҳлик ота-бобомиздан бизга мерос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси Хитой — Чин мамлақатида хон, хонгина эмас, қоон ва хоқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматини

қилиб ва обрўсини сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни буюрмасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урил-маса экан! Эл-улус ўртасида мени эъзозласанг, «ота» деб бо-шимни кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилмасанг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам илмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю, дурру-лаълдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиш бўлса, менда хазинанинг ниҳояси, дурри-гавҳар ва лаъл ёқутларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан кейин, хазиналарни асраб ўти-ришга ҳавасланишим ва заруратим бўлиши мумкинми? Ол-дингга шунчалик мол-дунё тўкайки, аскарларинг уни йиғиб-саранжомлаб олишдан чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сени боғ ва қасримда меҳмон қилайин. Сенинг ҳур-матингга шоҳона расм-русум билан зиёфат мажлисини туза-йин. Сен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат қилғил. Кетиш вақтинг тайин бўлгач, одатий расм-русмлар билан иззатингни бажо келтириб жўнатай ва бир неча ман-зилларгача бирга бориб, дийдорингга тўяй. Ўзинг қаерда хоҳ-ласанг, ўша ерда сен билан хайр-хўш қилайин. Лекин, менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганлигим-ни, зинҳор-базинҳор махфий сақласанг яхши бўларди.

— Мен-ку ҳаммасини сир тутурман. Бордию, ногоҳон, сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қилай? — деди Исқандар.

— Бу ишни мен элга билдирмай қилдим, — деди хоқон ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни тугиб қўйган бўлса, ҳамма-сини айтиб берди.

Исқандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъ-дасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг, аъёнларини чақи-ришга ишорат қилиб, улар келгач, тубандаги ибораларни ба-ён этди:

— Бу муборак қадамли бахтиёр одам хоқон тарафидан элчи бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олинг, оёқларидаги кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик та-риқида ҳам баркамол экан. Бу киши, мен билан хоқон ўрта-сига сулҳ солди, денгиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўнлар кийдириб, бир мунча пул ҳам бериб, яна ҳу-зуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, сахо-ватли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

— Оқшомгача ўйнаб-кулиб, ором ол, жаҳонга қоронғу туш-гандан сўнг ўз ватанингга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақиға дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтирди. Чинга дохил бўлган жойларда, элчилар учун, шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўхшаб сайр қилучи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Буни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтирди. Унга даштларни кезиб келган арғумоқни топшириб, бахтиёр шоҳнинг ўзи парда ичига кирди. Кейин, йўлнинг ранжи — машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтирди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида, Чин хоқони ҳам тахтида ўзини кўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, катта-кичик ҳамма лашкарбошию амалдорларни ҳузурига чақиришни буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни олувчи шоҳ виқор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини чақириб айтди:

— Баҳор булути уммон, денгиз томон югурганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендан дуруд ва салом айт. Саломдан сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йиғиштириб, юзингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмон бўлсак ҳам, яхши бўлсак ҳам, биз бугун сенинг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилимизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, ҳузуримизга келсанг, зеро, жамолингга бағоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ, элчи Чинга томон йўл юриш тараддудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, худди қимматбаҳо гавҳар каби сўзларни бошлаб, ўзининг элчи эканини билдирди ва хоқон қароргоҳига киришга орзумандалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг, хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам тахт устига чиқиб, катта-кичик ҳамма аён ва ақобирларини йиғиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

— Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир!

Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотиқ ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон саросар эшитаркан,

кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

— Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адоват билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишни зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтирсанг, биз унинг ҳузурига албатта борурмиз.

Элчи айтди:

— Бу сўз шоҳимизнинг сўзлари, дедимми, худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётирман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга менинг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан кулгани ҳолда, тезда бориб етиш учун, отга сувори бўлди. Бу дўстона муомаладан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш хавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жуда кўп халқнинг жунбишга келиши натижасида, гўё, ер қатламлари бир-биридан кўчгандек бўлди. Буни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

— Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўрнидан қимирламасин!— деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодаларию бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳсултонлар ва оқилу донолар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса, олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-русмга риоя этган ҳолда, хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришдилар. Искандар остонасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодадар, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали остонага қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйдан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошқора ҳам ва махфий ҳам кўрмаган бўлса керак.

Агар, бунинг бири улуг бўлса, иккинчиси ҳам азамат; буни-си бир дунё бўлса, униси ҳам бир жаҳон эди. Бу икки бахтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, тахтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга тахти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни тахтга чиқазгандан сўнг, аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтирди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулойимлик билан кўнгул сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бири сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўғиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди. Сўзлашаётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, аҳд-паймонни ўрнига қўйиб турди. Бисёр доно шоҳ сўзини тугатгандан сўнг, ошбоши-ошбоши келиб дастурхон ёзди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги нонларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги гуногун, турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилдики, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тортган эмас. Шу каби меҳмондорчиликдан сўнг, фалак дабдабали мезбон айтдики:

— Энди, хоқонга рухсат беришимиз мумкин. Чин халқи бизнинг мулоқоту муносабатимиз қанчалик самимий ва дўстона эканлигини билсин.

Бу сўздан хоқон ғоят шодланиб, шоҳ ҳақиқага дуо қила-қила, ўрнидан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутинди.

Эй аёқчи — косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзинг чинини дейишга иштиёқмандман. Сен лиммо-лим қилиб узатгину, мен бир кўтаришда сипқорай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзимни ҳам унутай...

Эй муғанний! Келу туркона созлар чал, «Наво» мақомини, йўқса «Турки ҳижоз» куйини куйла. Навойнинг ашъоридан ҳам бир неча байтни менинг ҳозирги кайфиятимни ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навой, фол қилиб, девонингни оч! Одамлар ўқисин учун, оламга лаълу гавҳарларни соч! Буларни сочишда муғаннийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашулалари ичига шу дурру ёқутларни қўшиб куйласин ва элни баҳраманд айласин!

XLIX

Тўғрилик дунё бўстонидagi сарсифат озодаларнинг энг ёқимли расми одатидир ва сидқидиллик фалак шабистонининг тонг нафасидай мумтоз табиатидир; савобли фикр бағишловчи асар андаккина ҳаракат билан бутун оламни ёритувчи олам аро меҳрга (қуёшга) монанддир; ширинсуханлик фойдаси шуки, оз сўз билан олам аҳлига кўпгина натижа етказур.

Кимки чин гапирувчи бўлса, бу дунёнинг энг бадавлат кишиси шудир. Кимки қилган ваъдасига вафо айласа, тангри уни мурод-мақсадига етказур! Вировга берган сўзингни қара бил, уни қатъий қонун сингари фарз бил. У, сенинг бўйнингдаги оғир бир юкдир, у агар қилчалик бўлса ҳам, сен уни тоғдек ҳис қил. Агар биров ёлғончи бўлса, қуръондан далил келтирса ҳам унинг сўзига ишонмайдилар. Ёлғончи киши қанчалик аржуманд — ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига кўпчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чоғда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у, ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда, биронта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб кул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлғонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ наздида ёлғон ҳисобланади. Агар уйингга ўт тушганда, халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишимча, бир шоҳга битта устунлик бир уй қуриш орзуси тушган. Шундан кейин, унинг хизматчилари қидира-қидира бир тўғри ўсган бақувват дарахт топганлару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ўн баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, ёғоч оғирлигида олтин тортиб берибдилар. Кейин, ўша бир устунлик уйни қуриб, ичини гавҳарлар билан безатганлар, устунни ҳам зарнигор қилганлар. Кунларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўпиб:

«Сен тўғри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олтинга кўмдинг!» — деган экан.

Тўғри ўсган чиройли бир дарахтки кишини шунчалик бахтиёр қиладиган бўлса, тўғри сўз ва ҳалол бир одамнинг қил-

ган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан, у, бахтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуғи ҳисобланиши мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани ҳам яхшироқдир. Бировнинг шоҳлик муҳри остида бир мамлакат бўлса-ю, шу муҳри борлиги туфайли у тахтга чиқиб ўтирса, ундай кишига «куч — ростлик ва тўғрилиқдадир!» — деган шиор жуда қўл келади. Йўқса, тўғри бўлмаган одамда қачон ҳурмат ва қудрат бўлур эди? Тўғрилиқнинг байроғи алиф (И) дир, лекин у ҳарф арабчадан «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради. Модомики бир тўғри чизиқ мингга юрар экан, киши тўғрилиқнинг баҳоси бормикан? Жаҳонда бир киши ростгўй бўлса, бу унинг тўғрилиқига ҳам далилдир. Биров ростгўйлик ва тўғрилиқдан узоқ бўлса, ундай одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикри тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бўлсин?

Бир яхши фикр, ёмон кунда, минг туман жанговар душманнинг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикрнинг овозасидан қочиб кетиши мумкин. Агар биров ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузоғига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш илмини билмаса, қачон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади; сабр билан ғўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни авраб-сеҳрлаганда, у ўзига-ўзи ўралиб, боғланиб қолиб, кишига зиён-заҳмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар, илон тушуннадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-оёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам, илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнғувчи ғаввос, ақлу тадбир орқали, наҳанг оғзидан порлоқ гавҳар олишни касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола билади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажаблаларлимас. Модомики инсон — сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзнинг ҳам ўрни ва даражаси бўлади: унда усталиклар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз гундай нарсаки, у — тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон ба-

гишлайди. Агар бир кишига ақл билан ширинсўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишни ихтиёр қилади. Оқил киши сўзлашда ҳам ногиж бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкинми?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишга ожиз бўлса ҳам ўткир ақл ва тил шамшири билан у мушкул можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти.

Подшоҳлар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доною, ҳам қатъий иродали бўлиб чиқди. Чунончи, у, Ардашон билан ёвлашиб қолиб, икки орада уруш бўлиш хавфи туғилиб қолди. Ардашоннинг кучи қўплиги, Ардашер тарафда эса, ёвга бас келиш учун етарли куч ва қудрат йўқлиги маълум эди. Орқага қайтай деса, ғайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса, ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин, у, бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи — раҳнамо истаб, жиғибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифни қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиладиган иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир кунлик йўлга шиддат билан етиб келди, Ардашер бўлса, ҳамон тадбиру чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода, миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат арконларини ўз ҳузурига чақиртирди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб махфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўсатдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагай-сиз!» — деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу дostonни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи паҳлавонлар (маълумки, урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўрсатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водиймизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги паҳлавонлар бирдан югуриб бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардам-бақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, махфий суҳбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, уруш бошлашни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга ярашди-ю, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

Ардашер юқоридаги фойдали тадбирни ўйлаб топгани тугайди, иқболи баянд келиб, зўр душмандан осойишталик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

LI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг мавқеи қанақаю, хатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳақимнинг жавоби.

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради:

«Эй ўтқир зеҳнли ҳақим! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, буларнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Лекин тангри бировга тўғри фикрлаш фазилатини ато қилган бўлса, бошқа бировни ҳар нарсада янглишадиган, ҳаётдан тўғри хулоса чиқазолмайдиган нуқсонли қилиб яратган. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам гоҳо хатога йўл қўядилар. Мен тўғри фикр

юритиш қобилиятига эга бўлган одамнинг хато қилмаслигини; хато қилувчи эса, шу хилда кетаверишини истар эдим. Сиз бунга нима дейсиз?»

Донишманд, ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг аълоси! Халқ яратилишда бир хил бўлгани билан, на билимда ва на кўриш-тушунишда бир хил эмас. Ҳақ таолонинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейиш мумкин, зеро, икки сифат икки хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккинчиси ақлдан бебаҳра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, гоҳо суст бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у гоҳ худ, гоҳ беҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қилар экан.

— Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам ғайб илмидан беҳабар — кўрдир. Зеро, у тонгла не бўлишини, киши бошига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: ғайб илми ақлдан узоқ! Лекин, шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бировнинг барча фикри тўғри бўладиган бўлса, ақлга ажиб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, ғурурланиб кетиши мумкин. Бу каби ғурурланиш инсон учун номуносибдир, зеро, керилиш — киши обрўсини тўқади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қилади — янглишади. Лекин, бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қаноатлангани туфайли, яна бошқа савол бермади.

III

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тузиб, турли-туман совға-саломлар, нодир тухфалар ҳадя этгани.

Бу ҳарир матога Чин беагини берувчи одам ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, хоқон Чинга қараб йўл солди, уруш — адоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли қўнғлидан

ранж-машаққат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирар экан, ўша онда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиртириб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун оламни бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолганлар. Осмонни камандига илинтириб олган забардастларни ҳам, бу, ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одам шунча дабдабаси билан лутф-марҳамат қилиб, бизга меҳмон бўлади, деб ҳеч қачон гумон қилмаган эдик. У уруш ва қон тўкиш ўрнига, даргоҳимизга келиб, биз билан самимий улфатчилик қилади, деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-ҳурмат қилиб, менга ўз тахти устидан жой берар, ҳам мени оталиққа қабул айлар ва ҳам ўзини менга ўғилдек шафиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошланадиган бўлса, қирғин қўпориб, халқнинг чангини кўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулфидек тўзғитиб, барчамизни ҳалоқатга учратар эди. Асинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг озод қилган қуллари деб ҳисобласак арзийди. Мен унинг бунчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам, мен унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила билмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишнинг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, анжумандагилар унинг ҳақиқа дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ нимаики деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшиладилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қилсак ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига нисбатан озлик қилади. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва халқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу нарсаларни бермоқни ўзлари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин, истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зеро, нималар лозим ва муносиблигини сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олий ҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шуни қил, чунки бизнинг ҳимматимиз сеникидан анча пастдир. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доғлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бири билан ёндошса, бу икки

жаҳон орасида чумоли кўзга кўринадими? Хоқон Искандарни кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу, баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Хурмо дарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби, бизларнинг ақл-идрокимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қилади. Лекин биз шуни яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилганда ҳам, сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, халқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарздир. Унинг сипоҳ(лашкар)ларига бериладиган мойнанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шохни қандай эъозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини бир оғиздан маъқулладилар. Кейин, ҳаммалари бир-бирларига кўмаклашиб, ишни саранжомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичида ҳамма нарса муҳайё қилиниб, Чин маблағлари кону дарёдек ҳамма ёқни босиб кетди. Искандар учун хоқоннинг ўзи шундай совғалар тайёрладикки, буни кўриб, бутун дунё одамлари ҳайрон қолдилар. Жумладан, туҳфалар ичида мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оҳу ва қулонга ўхшаш югурак, ҳатто оҳудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чопганда, сабо ели уларнинг тўзонига етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булуту, сакрашда чақмоққа ўхшаган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига беланган. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар лаъл ва оппоқ дурлардан эди. Яна ҳар бири тоғдек танага эга бўлган минг дона туя бўлиб, ҳар бирининг вужуди фалак филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, йўқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг тўқимлари ҳам Чин, хитойча безатилган бўлиб, бу тўқимларга қимматли тош ва жавоҳирлардан зеб-зийнатлар тақилган. Ҳаммасининг қоринбоғу тўқимлари саросар ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчоқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда

ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўстсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боғни эслатса ҳам, оғирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-оёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайр этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангли эди. Яна мингта қадди-қомати келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушк атри гуркираб турган гул юзли канизаклар бор эди. Уларнинг юзлари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу, оғизлари тортор эди. Улар ноз-ишва билан дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдики, чегараси йўқ.

Ва лекин, булардан ташқари иккита ажойиб туҳфа ҳам бор эдиким, бундай таажжуб туҳфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Жамшиднинг жомини эслатарди. У ёруғликда қуёш ойиқасига ўхшар эди. У фалак қуёши сингари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойнаи чин» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруғ бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиниқ эди. Бунинг бир бети киши аксини кўрсатадиган даражада ёруғ бўлгани ҳолда, иккинчи бети оддий ойналарникидай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил кўрсатиш қобилияти берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон шоҳ адолат тахтига ўтириб, халқнинг арз-додига етмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини инкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қарашни кифоя эди. Уша қарашда агар даъвоси рост бўлса — ойнада юзи кўринарди; ёлғон сўзлаган бўлса-чи — юзи кўринмасди.

Яна иккинчи юзининг тилсими шундан иборат эдики, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини томоша қиладиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича — бутун борлиғи билан акс этарди. Агар, бордию биров май ичиб, ақл-ҳушини қўлдан бериб, бадмастлик қиладиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб — узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан

сўнг, кўзгуга қаровчи шахс ўз юзини бу аҳволда кўргач, тезда май ичишни тўхтатиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг, бузуқ аҳволини тузатишга, ўзини эл орасида шарманда бўлишдан сақлашга ҳаракат қиларди.

Бу ойинадан кейинги иккинчи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, йўқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслдан — шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда ҳур ва париларни ҳам оёқда қолдирарди. Унинг ҳуснига ҳур ҳам, пари ҳам банда бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонга қочар ва бунга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалнинг зулфи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солган; кўзи эса, бутун Чин диёрини талон-торож этган эди. Икки ўрим мушқин сочи Чин юртига мушқ ҳиди таратар эди. Қора қоши уч кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида, ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийғоч кўзи эса, эл қонини ичиш учун очкўзлик қилар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи қуёшдек доира шаклида бўлиб, оғзи эса, бу доирада бир нуқтадек акс этар эди. Паргор учи у нуқта атрофини шундай қилиб чизганки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидаги кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ишва-карашмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истиғно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчиғайларни ов қилар эди. Бунинг бошидан-оёғигача ишва билан гўзаллигу, оёғидан бошигача ноз билан карашма эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ можаро шу эдики, у гўзал базм вақтида ҳам, жанг-жадал чоғида ҳам бирдек эпчил эди. Базм вақтида у ўз хониши билан ошиқларни куйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртантирарди. Ўз фиғони билан кишиларнинг ҳушини олар; қўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Сознинг нозик торини чертиш билан, ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чалиб, наво қилганида, бировни ўлдириб, бировни тиргизарди. Мабодо уруш майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қасд қиларди. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эди-

лар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солганда у тошларни ёрар, ёрилган тошлар орасига ўз ғилофига киргандай кириб, беркинар эди. Отган ўқи эса, юз қабат қалпоқ ва тўнлардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди паррондек тешар эди. Агар найзаси порлаб тобланидиган бўлса, фалак аждаҳосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солғудек бўлса, елдек босиб бориб, хас-хашакдек тўзғитар эди. У шундай бир бало эдики, кўҳна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқоннинг Искандарга ҳадя қилган тўққиз туҳфаси мана шу юқорида шарҳланганлардан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна зиёфат тараддудига тушиб қолди. У, шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладики, зиёфатнинг бу даражада олий бўлишига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуг кишиларни йўлга чиқазиб, Искандарнинг ташриф буюришини илтимос қилди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бориб, ер ўпгач, хоқоннинг мунтазирлигини арз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шаҳрига қараб равона бўлди. Қуёш тожли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч жойгача — Искандар йўлига Хитой ипакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдики, бу билан Чин саҳросининг усти қопланиб қолган эди. Ҳар ўн қадамда Искандар бошидан дур ва лаълларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳнинг юрар йўлига шу қадар кўп мушк атри сочилган эдики, халқ кўзига тўтиё қилиб суриш учун тупроқ топилмас эди. Халқ шу мушк устидангина босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзини қора тўзон қоплагандек эди.

Тожу тахтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборак қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдикки, кекса дунё ҳам бу шаҳарнинг мисли йўқлигини айтиб, «Лам-якун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарнинг ҳовли ва боғлари жаннатга ўхшар, у шу қадар кенг эдики, на учи ва на қирғоғи кўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин ипакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдики, бунақасини кўз ҳам кўрмаган, кишининг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Искандарнинг шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойгача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳнинг осмон сингари кўк рангда эканини кўрди. Остонасидан ўтиб, сарой боғига кираркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У боғ таро-

вати яшил осмон сингари беғубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатар эди. У боғнинг тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳамма ёғи саккиз пахсалик девор билан ўралган эди. Боғдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп, фойдали ва ҳиройли дарахтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дарахт шохларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси экан», деб ўйлайсан. Дарахтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дарахтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қадини эгиб ётган гунафшалар қалинликда нил рангли чойшабни эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксини Чин ойинасига солгандир. Ҳеч ким у ердаги райҳонларнинг ҳисобига етолмаса керак, уларнинг димоғни чоғ қилувчи ҳидлари оламни тутиб кетган. Наргиснинг гуллари уруғлагандан бўлса керак, кўзларида оғриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз оғриғи эмас, гўё қорга қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса, шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар эди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланар, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гулшан ичида бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат посбони билан Зухал сайёраси улфатчилик қилар ва сирлашар эди. Бу бионинг зинапояси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булутнинг сояси тушмас эди. Унинг томига ёғиннинг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳнлари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига пол қилиб ётқизилган чин ғиштлари, ғиштга ўхшаса ҳам, аслида саккиз қиррали чиннилар эди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чиннидан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг ғиштлари чинни ғиштлар бўлиб, тиниқликда худди Чин ойинасига ўхшар эди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўткир наққошлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворининг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услубидаги тасвирлар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичида шоҳ учун осмон салобатли

бир олий мақом тахт ясалган бўлиб, меҳмондўст хоқон шоҳни шу олий мақом тахт устига ўтқазди. Тахтлар олувчи Исқандар, хоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олий мақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўғил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва хурсандлик базмини қурдилар. Шоҳ у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига ўтиришни амр этди. Аввал, ўлкаларнинг бошида тожи бор амир-султонлари, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфёнус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар. Қаср ичи жаннатдай бекаму кўст бўлиб тўлгач, у ерда тоза ва пок шароб ҳам муҳайё бўлди. Дастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларнинг таъби чоғ бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгил ҳам чиний қадаҳларда май ичишни тусаб қолди. Шу орада, тездан, латофатда беҳишт ҳурларининг рашкини қўзғайдиган бир Чин гўзали ўрнидан туриб, аввал ўзи бир қадаҳ қип-қизил ёқутдай майин сипқорди-ю, кейин шоҳга жаннатдаги кавсар сувига ўхшаш покиза май тутди. Давроннинг шоҳи, шохигина эмас, хоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишиларнинг кўнгли очилиб, табиати равшан тортиб кетди. Бу майсалар ва кайф-сафолар дўстларнинг бошини қиздириб, орадан ҳаё пардаларини кўтармоқчи бўлар эди. Созанда ва хонандалар ҳар тарафда кўплашиб, санъаткорлик маҳоратини авжига чиқаздилар. Ой юзли соқийлар ўз анбар зулф-кокилларидан Чин мушқининг ҳидини сочиб, жилва қилар эдилар. Эс-ҳуши ўзида бўлганлар суҳбатлашиб ўтирар, маст бўлиб қолганлар ҳушсизларча ҳой-ҳуй қилар эдилар. Икки шоҳ эса, бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қилар ва дилнавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг пинжида ўтириб, суҳбатини тинглар; у бунинг оёғини ўпмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкани унга садқа қилмоқчи бўлса, у бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шоҳнинг бир-бирларига қилаётган бу мулозаматлари расмият юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини бажонудил эъзоз ва икром қилар эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмоннавозлиги билан тузалган дастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиш билан овора эди. Табақ-табақ овқатларнинг қандай тартиб билан қўйилишини осмон табақалари ҳар дам булардан ўрганарди. Кўк дастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қанд-қурслар ва нонлар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдики, бу базмнинг зеб-оройишидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларнинг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истаганда,

газаклар ўртадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, дастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У дастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чунончи, от қазисининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган қўйнинг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган бўламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилдики, бундан хос-ом, тегишли-тегишсиз ҳамма баҳраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони тахтдан тушди, буни кўриб, тахтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларидан бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг, хоқон Искандарга эгилиб, қуллик қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қилганимиздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли туҳфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўпгина миннатдорчилик билдирди ва офаринлар айтди. Ҳамма тортиқларни тўда-тўда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказилар экан, Искандарнинг диққатини юқоридаги икки нодир туҳфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Хўтан қизи бўлса, иккинчиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қуёш табиатли хоқон бир қўлида ойинани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдига кўзгуни ҳам, кўзгугина эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр дилжўни ҳам келтирган эди. Сўнг, хоқон тахт устига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат — олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмунча фикрларини ҳам билдирди. Искандар ўз қўлидан бу ойинани қўймас, анави ой юзли гўзални эса, ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо, у кўзгунинг кишининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизаскорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилингани ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қуёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маст бўлиши дуруст эмас эди. Қуёш кўк осмон сари юргани каби, у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, унга ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз — ҳимоятида сақловчи ҳам-

роҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпиб ўз шаҳрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май ичди ва яқинлари билан бир қадар суҳбатлашди ҳам. У хоқон базм-саёҳатининг нечоғлик ораста ва гўзаллигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуни менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димоғимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муғаннийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ ер» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу кўк — фалак ўта бевафодир. Зеро у, хоқонга жафодан бошқа нарса қилмагани каби, Искандарга ҳам вафо этмайди.

LIII

Зиёфат боғининг сарвдек озодалари хизмат камарини ғунчадек қаттиқ боғлаб, гулдек очиқ юз билан доим саховат дастурхонини ёзиб, қўноғи хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур ва аммо исрофгарчиликка йўл қўймас.

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига ҳунар қилиб олгай ва дунёнинг бор-йўғидан ташвишланмагай. Ўз замонига ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб англагай. Биров унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан мезбонлик қилгай. Эшиқдан меҳмон келса, паст ва бахил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз наҳор қилмагай. Пайғамбар Халилуллоҳдек сахийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек нонларни унинг олдига ўхшатиб қўйгай. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам, меҳмонсиз бўлса, у заҳардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ нон ҳам ўз кўзига худди қуёш кулчасидек иссиқ кўрингай. Меҳмон эшиқдан келиши билан, унга бекиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ юз ва яхши хулқ билан пешвоз чиқгай. Уни очилган гул баргларидек, кулган юз билан қарши олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки кулиб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунча кўп нону ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, мезбон унга жон-дил билан миннатдор-

чилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиришга уринмагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артмагай. Меҳмони хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбонлик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёғлиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ нон, ёвгон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилишнинг зарари йўқ, аммо, шоҳга асалу камбағалга тупроқ тортмаслик керак. Агар униси улуг йўлбошчию буниси итоаткор — фуқаро бўлганда ҳам, лекин, бари бир ҳар иккаласи ҳам худонинг бандасидир. Масалан, кўринишда орқаси букир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, назар-ногирон одамлар, кўпинча, кўнгил мулкнинг шоҳию кишиларнинг дилидаги ниҳоний сирларини фаҳм этадиган — огоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдида чарх — аълонинг ҳимматини паст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олий ҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамни азиз қилиб қўйган бўлса, уни биров таҳқирлай оладими? Йўқ. Энг яхшиси шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саховат уйини очиб, меҳмоннавозликни қўлдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширин ва пинҳонийдир, унинг ички сирини билишда ақл нодонлик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик — меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз рухсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган қуёшдек саховаткор бўлмоқ лозим. Ахир, қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритди-ку. Лекин, шамъга ўхшаб, ёруғлиқ сочган ҳолда, парвонани кўйдирмаслик керак. Бари бир, шу ярамас феъли туфайли шамънинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турадилар. Бу ажабланарликми? Саховатда мезбон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булут қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саховат ёмғири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига фарқ қилиб юборади. Сен кўча тупроқларини чангитувчи, дала-даштларнинг хас-хашакларини тўзгитувчи ур-йиқит шамолга ўхшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тиқади. Мана шу ёмон феъли туфайли тақдир уни беқарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саховат қилиш истаги бўлса, у бир неча хил бўлади, билиб ол: бири шуки, биров сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдига ҳар нарсани тўкиб солиб, исроф қилиш иштиёқи туғилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў ортириш, шуҳрат қозониш ва ёхуд яхши кўриниш учун ҳам

бўлмасин. Бировларнинг олдига дастурхон ёзганинда, бир киши учун ўнта қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пишириб келтиравериб, у бечоранинг кўнглига теккунча тиқиштиришинг, уни жондан тўйғизиб, ҳолдан кетказишинг дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «ейсан!» деб кўзингни олмай, уни кўз билан еб ўтиришинг ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъминини мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин, дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмоннинг мозори эмас, сени ҳеч ким бу жойнинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа гап? Жинниларга ўхшаб озиқ-овқатни тўкиб-сочиш нонкўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деганку, ахир. Бу меҳмон сенга нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб, унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомки, киши бир луқма овқатни сиғдиришининг иложини қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш — бу, овқатни заҳарга айлантиришигина эмас, балки худди заҳарнинг ўзидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, хусусан, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир. Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамнинг очликдан ичи ачиб, иштаҳаси қўзғалиб турса-ю, лекин сенинг бахиллигингнинг интиҳоси бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қилсанг, бу энди юқоридаги исрофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир. Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлаб, уни шушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра эса, исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам. Унинг кўнгли нимани тусаса, сенинг уйингда нима муяссар бўлса, очиқ чеҳра билан унинг олдига торт. Лекин ундан бу овқатнинг муздини сўрама, ўрнига ўрин бир нарса талаб этма. Ишингга «Ахрамуз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» деган сўз нур сепсин. «Хайрулумур», яъни «ҳар бир ишда ўртамиёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда уюштирсанг, сенга мезбонликда таҳсин ўқиса арзийди. Албатта, бу хилдаги олижаноб мезбон кам бўлади. Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у одам доносидир.

Баҳром гўр ҳикояти. Ул олачиқ элига (капада ашовчиларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда такаллуфу иккинчиси ўта суетлик ва бепарволик кўргузуб, таъна ва жазога гирифторм бўлди ва учинчиси эса, Баҳромнинг адолати тариқидан Қорун даражасига етди.

Нақл қилишларича, шоҳ Баҳром гўр бир кун отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан қувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Саҳро кезувчи шоҳ бағоят кўп елиб-югургандан сўнг, ёлғиз ўзи, икки-уч қапа тикилган бир жойга бориб етди. Даштнинг танобини тортган шоҳ ҳаддан ташқари оч ва емакка муҳтож эди. У хонадонлар олдида бир дарахт бўлиб, саодатли шоҳ шу дарахтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замониёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Нимаики тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зеро, оч одамнинг қаноатланиши учун нима бўлса, шу кифоядир».

У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса исрофқунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда, унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин, учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам, шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдига уйда тайёр турган нон билан қатиқни қўйди. Моҳазарни (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик ранжи машаққати кетиб, жони ҳузур топди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадди-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ таъзир берди. Исрофгарни эса, анча уялтириб, танбеҳлади ва унинг ҳам сарф-харажатини тўлади. Буларнинг феълидаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга нисбатан қилган адолатли муносабатини ҳам томоша қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳром гўрдеку, мезбон эса, мана шу моҳазар тортган донодек бўлмоғи лозимдир.

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини қандай ёзиш яхшироқдир ва бировнинг кўнглини олиш учун меҳмондорчиликни қандай ташкил қилмоқ таҳсинга лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат нознеғматларидан Искандарга фойда етказгани.

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишнинг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат — билимдонлик қоидаларига муносиб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у, меъёридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зеро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдалар. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам — бахтиёр», деган фикрдадир».

Доно ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақиға яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ош-нону, асалу, қалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби, кам-кўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларинг яхши, бажариш қийин эмас, шоҳларнинг шаън-шукуҳига унча муносиб ҳам эмас-ку?»

Улуғ ҳақим ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендай жанобнинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун халқ сенга мутеъ, қўлингга қарамдир. Шоҳ — халқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, халқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, исроф ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблағ бериш билан ўзини улуғ кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўғри эмас. У, бирикки минг дирҳам (танга) ортиқча харажат қилиб, айрим шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман, ҳурмат қозона-

ман, деб ўйласа, аксинча, ўз обрўсини тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказди.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-эҳсон қилишни истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздир. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у исрофга, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди».

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сири-асрорини текшириш, очиш ва аниқ билиш ниятида хуршиддек порлоқ сутурлобни ва қуёшсифат ойинани ихтиро қилгани ва бу икки офтобмисол тухфани тайёрлаб, хотиржам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рағбат этгани ва бу бобда созу созанда яроғини ва шодлик тумтароғини муҳайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанак юзидин нурлантириб, Меҳрнос шуъласидан ёритгани.

Чин тасвирларини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон Искандарпараст бўлиб, мамлакат унинг итоатига киргач, Искандар бирмунча вақт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиш мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қилмоқ ҳам ноқулай эди. Бир жиҳатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтимос қилар эди: «Шоҳ бу қиш Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичида яшасалар, май ичиб, ором олсалар ва ҳузур қилсалар!» — деган илтимосларига кўра, Искандар хоқоннинг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлашга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон — ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо озчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди. Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-кулги билан кун кечирар эди. Ва гоҳи ҳикмат ақллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Хусусан, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишлар эди.

Қачон у тахтга ўтирадиган, адолатталаб одамлар унга арзод этадиган бўлса, у кўзгуни даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойинайи ҳақиқатнинг тўғри ҳукмини чиқазар эди. Ойинанинг бу ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарин, ўзининг ёнидаги олим ва ҳақимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойинани ўртага қўйиб ўтирар эди. Хусусан, Искандар ойинанинг бадмаст кишиларни шармсор қиладиган донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдики, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У, кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажжуби юзасидан тубандаги хулосага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри-ҳикмати ни фақат бун ясаган фан аҳлларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг махфий шакллариғача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойинага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим билан кашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» — деди. Шундан сўнг, билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртага ташлаб, кўнглида борини гапирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шукуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишни буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам аълороқ бир мўъжизани кашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг, ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан, Афлотун билан Суқрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Ҳурмус билан Валинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирар эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва кўкнинг табиатини риёзат чекиб ўрганган ва уни яхши биладиган кишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами

устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юри-тишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиш жонли ва жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, ўзларининг илм-ҳикмат соҳасидаги маҳоратларини намойиш қилишга тутиндилар. Ва маъдан аралашмаларидан, тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ишлатдилар. Унинг бири қўрғошин ва мисдан; иккинчиси эса, ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Қўрғошину мис билан иш кўраётган олимлар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишлаётган олимлар эса, худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараёнида Искандар икки тарафга мадад берар, гоҳ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва гоҳ рад этар эди. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятидан Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашувидан фойда топар эдилар. Шу қишда ҳар бири жаҳон бўлмиш мана шу олимлар, бошқа ҳамма машғулотлардан узилиб, иккита ажойиб тилсим — қурол ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадея этдилар. Сутурлоб, осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар; лекин кўзгуга эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер куррасида нимаики мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узунлиги ва кенглиги бирига яширинган бўлса, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намён эди. Униси осмон сирлари яширилган Сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойинаси шараф буржигга кўтарилиб, ҳарорати ошган, орадан қиш қайғуси ҳам кўтарилди. Бу пайтда қуёшнинг жуссаси олтиндек ловиллаб, худди Искандар кашф этган Сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби, Искандар ҳам ўз тахтига чиқиб, базм мажлисини очди. Тахт устида, шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса, қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирар эдилар. Юқоридаги кашфиётларни муборакбод этиш ниятида, қароргоҳ ичида, ноз-неъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир бахт кабию, ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасини эҳтиром қилиб, ўз тахти яқинидаги хос жойга ўтқазди. Базмда ўтирган бутун халойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар, худди ерга қараган осмон каби, бошларини қуйи солиб, сукут сақлаб ўтирардилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг

сутурлоб билан ойнани олиб келишди. Улар аввал бу икки асбобнинг шакл-шамойилини халққа кўрсатгач, сўнг, ҳар бирининг ҳикматини бирма-бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асрори аён бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти акс этар эди. Бирига тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сиғдирилган эди. Хоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, ҳайрат ва таажжубидан гунгу лол бўлиб қолди. Ниҳоят, у бу илмий-ижодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изҳор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сенсиз на тож ва на тахт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиқазилган ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳллари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблағлар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юнон ер-сувини уларга суюрғол тариқасида фойдаланиш учун ҳада этилди. Чин хоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурри-гавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳлларининг ҳар бири, худди туш пайтидаги қуёш сингари, шараф ва бойликка тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилди. Бахт машшотаси ўйнаб-кулиб, ҳалиги соф ва порлоқ кузгу қаршисида, иқболи баланд гул руҳли қизнинг юзига хол ва чаккасига гажаклар ясаб, қавс сингари қошларига ўсма қўйиб, сочларини тараб, кокиллари-ни жингалак қилиб, худди жаннат ҳурларидек ораста, афсонавий Эрам боғидаги сарв ниҳолидек гўзал бир ҳолга келтирди. Муродига етган шоҳ учун эндиги иш у гўзал билан ақд — никоҳ қилиб, жаҳон хазинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи, коинотнинг бахт юлдузи бўлмиш Муштарий, бахт соатини инъикос этиб, фалак чархини бахтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобни қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олғай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёнинг қуёши бўлмиш гўзал Равшанакни жуфт ҳалол қилиб олишни Искандарга васият қилган эди. Жаҳонгирлик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса, ою йиллаб у ойнинг васлига вақт тополмас эди. Шунингдек, Маллунинг қизи Нозмеҳр билан ҳам (фалак ҳам бундай нозли қуёшни кўрмаган

бўлса керак!) шоҳ комдил ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шоҳ бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга ғарқ қилиш ниятида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанак билан ёруғланиб, барча олам ўзининг гулистонига айланишини истар эди. Нозмехр ҳам шоҳ жонига роҳат бағишлаб, руҳи унинг мулоқотидан баҳра олишини орзу қилар эди.

Шоҳ ўз дилида шу мақсадларни пишириб олгач, бир гуруҳ донишмандларни ҳузурига чақиртирди ва уларга муддаоларини изҳор қиларкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажакларини билдирдилар. Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўздан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалан, қуёш мағрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойим-мақом қилади. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат-натияжада у боғнинг зийнати бўлиб қолади; ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга наф етказиши. Донишмандлар ҳам фикрига қўшилганларидан сўнг, шоҳ: «Тайёрлик кўрилаверсин!» — деди. Шундан сўнг, давлат бошлиқлари, шоҳнинг мақсади асосида ишни саранжомига етказиш тараддудига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳамма нарсани муҳайё қилиб, Чин кишварини жаннатга ўхшатиб юбордилар. Уни шундай безадиларки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса, минг йиллаб ҳисоблаганда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас, мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Нимайки лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳаммаси муҳайё қилинган, тезда тўйни бошлаб, айш-ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти, гул келинчаклари яшнаб-безанган фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбулнинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул ва майсалар айёмида, шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лаболаб қилиб қуйгил! Зеро, тўй — ўйин-кулги айёмига айланди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга рўшнолик бағишлаб юборди.

Муғанний, тузиб ёр-ёр вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан!
Десаиғ сенки: «Жон қардошим, ёр-ёр!»
Мен айтайки: «Мунглуғ бошим, ёр-ёр!»

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча «Чинга» (ёр-ёр) вазнида куйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгуси-ю, менинг йиғиларим зор-зор бўлгуси!

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йигитлигининг дилкашлиги ҳақида, гулдек барг ёзиш ва булбулдек наво тузиш; юз баргу минг наво билан фигон чекиш ҳақида; гулистон гўдаклари (ниҳоллари) булут соясидан сут ўрнига жон шираси эмгани ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани ҳақида.

Жаҳон боғи кўп дилкашдир, аммо у йигитлик баҳори билан яна ёқимлироқдир. Кишининг умри кеча-кундуз демай ўтса ҳам, йигитликда баҳор фасли ўйин-кулги айёмидир. Хут кириш, сабзаларга жон битиши билан, доим тирик ва абадий ўлмас яратгувчи, офтобни ҳамал сабзозори (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парвариш қилиш тараддудига тушади. Худди Мусо пайғамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар насими эсиб, суви қочиб қолган дарахтларга жон бағишлайди. Бу тонг шаббодаси бор ичидаги ўликларни тиргизиш билан, Исо нафасига ўхшаган ҳаётбахшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булутлари, худди, фил сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булуту) гўё Нил дарёсига фарқ бўлмиш филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нимади? Ахир, ҳар томонга уларнинг баданидан қатра-қатра шабнам томиб туради-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булутлари дегин. Баҳор булутлари дур томчиларини сочиши билан, чаманзорлар оби-тобига келиб, яшнаб кетадилар. Сабзаларнинг ништалари ерни ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳамма ёқни бўйядилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса, киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда кўксидан қора доғлари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чаман ўз либосларини рангбаранг қилиб, хилъатларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Боғдаги гиёҳлар Чин табиатини намойиш қилгани каби, у ердаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади. Яшнаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирмашиб туриши гўзаллар вужудида турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб туриши юз атрофидаги

соч кокиллариға ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қўйи солиб олган. Агар у сувдан ҳўлланмаган бўлса, нима учун либосларининг этагини қайириб олди? Ёш наргис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлогидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму рангли қалпоғи эзилиб қолдимикин, четини қайириб, четини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсавсарнинг ранги, тонг шабадаси зарбидан, худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик кўринса ҳам, қаттиқ завққа берилиши натижасида, у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуўла сочиб турган қизил гулни кўриб, булбул бечора самандар каби куйиб — ёнади. У ёниб-шуўлаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган оташдир. Тонг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусга киради. Кечаси боғни гул ўз чироғи билан равшан қилганда гунчалар унинг ёниши учун пилик ясаб турадилар. Сабо дояси бўлмиш тонг ели гунчанинг бу ишини билгани учун, унинг гулбарглари фатилафатила қилиб очади. Настаран гули шохларини оппоқ қилиб, у кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгач, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал арғувон гули очилиб, жилва қилган пайтда, тўни қизилу, лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шамол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жилваланиб, ҳаммаи мафтун этади. Булут болалари, яъни кичик булутчалар ўз қатралари билан, паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига давралар чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний ҳеч қандай асбоб ва паргорсиз юз туман давра чизаётгандек туюлади. Теракка пайванд қилинган гулнинг қадди-қомати сарви гулруҳнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса, ҳуру ғилмонга ўхшайди. Гулзор устига баҳори найсон булутидан ёққан ёмғирнинг ҳар бир томчиси дурри ғалтончалик бебаҳодир. Серёғин булутлар бир-биридан ўзиб, худди шери ғаррондек наъра тортишади. Булутларнинг ув тортишидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуўласидан гулшан бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. У ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту, унинг осмондан чўзилиб тушиб келаётган ҳар бир толасини жон ипи деяверинг. Гулшан пок ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади, унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахш Исо нафасининг ўзгинасидир. Бу фаслдаги тонг ели жон бағишлагани каби, булутдан томган ҳар бир қатра ёмғир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёҳлар ердан бош кўтариб, тошган ҳаётлари билан жилва қиладилар. Табиатнинг бу гўзал манзарасини кўриб, иложи

борича ўйнаб-кулмаган, шодланмаган одамнинг танасида жон бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда боғлар оғушида айш-ишрат, кайф-сафо қилмаган одамни инсон қиёфасида қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўяверинг. Аммо, дарҳақиқат, кўнгил бирор томонга асир бўлмаса, унинг ҳеч қандай ўйин-кулгини ёқтирмаслиги ҳам табиийдир. Бордию кўнгил бирон гулга интизор экан, унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилисининг васлидан хотири жам бўлса-чи, бундай одамга боғу гулшанни томоша қилишдан ҳам завқиёб нарса борми?

Айни фаслда, гул ҳажрида ёнган Искандар, ишқ бобида ўз орзусига етиш учун ёр васлини истаб гулшанга равона бўлди.

LVIII

Булбул ҳикояти; унинг фиғони — гулбонгидан бир қарға безор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилди ва сўнгра, унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади.

Эшитишимча, гул фаслида, бир боғ ичида булбулнинг фиғони авжига чиқибди. Шунда, ана шу боғда турадиган бир қарға булбул олдига келиб, унга тубандагича танбеҳ берибди:

«Ҳой жиннига ўхшаган эзма! Ҳар йили ўн бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фиғон чекиб сайрашингнинг маъноси нима? Бир ишда чидам ва саботинг қани? Чаман қушларидан уялсанг бўлмай-дими?» — дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан беҳабар! Менинг куйиб-ёнишимни сен қайдан биласан?! Ахир, боғда ўн бир ой гул бўлмагач, у кунларда менинг ҳаётим сенга ўхшаган қора бўлади-да. Уша ўн бир ойда ҳам мен кечаси-кундузи ғам-алам чекаман. Аммо лекин, баҳор насими эсиб, гул яна очилиб, боғда жилва қила бошлаган, Чин мушқига ўхшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гўзал жамоли билан ҳаммани мафтун ва мусаҳҳар қилган пайтда, булбулда тоб-тоқат қолади, дейсанми? Гулзор ҳуснининг баҳоси сен кабиларга бир танга ва ё бир чақалик бўлсин, бари бир, мен бечора фиғон чекиб, сайрай бераман. Гулзордан қизил — оташин гуллар кетгач, унинг ўрнида қолган қора кўмир билан улфатчилик қилишнинг не зарурати бор? Сен ҳам-

ма ёқни саситадиган қора қўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул исидан заҳранг учади, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг ҳол-аҳволимни сен қаёқдан тушунасан? Қўй, мен сенинг суҳбатингдан узоқроқ турганим дуруст...» — дейди.

Ш: Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарға хижолатдан яна қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарға учун мушкул эди, бинобарин, қиш фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлмоғи нимадан, деб сўрагани. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини етказгани.

Яна фалакдек баланд мартабали шоҳ сўрадики:

«Эй чархнинг ишқал-муаммоларини ечувчи устоз! Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик, ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришни орзу қилиб қоладилар. Қиш одам кўнглини ғунчадек ёпиб қўйгани ҳолда, баҳор бўлиши билан инсон кўнгли гулдек очилиб кетади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшнаб-хушнуд бўлиб кетишларига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига руҳ бағишловчи Исо пайғамбарга ўхшаш қутлуғ зот! Сен берган савол ҳақида эл-улус кўпгина фикр юритган бўлиб, бунинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиш, чаманзорлардан завқланиш билан чегараланмайди. Бошқача қилиб айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билишни истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув, ер ва тупроқ демакдир. Инсон мана шу унсурлардан таркиб топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар тан беради. Бунинг бири-

га табиблар «қуруқ-иссиқ» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчисига «қуруқ-ҳўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртинчисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юқоридаги тўрт унсурдан ташкил топгани каби, ер юзидаги табиат ҳам тўрт фаслга бўлинади. Фасли баҳор булардан бири бўлиб, унинг табиати «ҳўл-қуруқ»дир.

Кишининг табиий ҳаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат — сафро, савдо, балғам деб аталади, шунингдек, руҳ табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борича ҳаёт юришни истайди. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу пайтда беихтиёр шавқ-завққа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши руҳи парвариш топади, шунинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат беихтиёр одамни ўзига тортади...

Доно масалани шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза руҳ киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул икки тоза атиргул, йўқ, икки баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Нозмеҳрнинг меҳру нозидан бегоҳат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзалнинг Равшанакка рашк қилиб (зеро, рашк қилмоқ маҳбублар шевасидир), тилёгламалиқ билан шоҳни ром айлаб, ўз безакли ётоғини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан мағриб диёрига азм этгани ва ул диёр ғаройибидан таажжубга тушгани.

Бу манзарани тасвир этган киши воқеани шундай баён қилади:

Чин ўлкасида Файлақус ўғли Искандар икки сўлим келин билан топишиб олди. Баҳор, йигитлик ва шоҳлик ҳамда илм ва донишмандлик унга муяссар бўлганига қарамай, Искандар билар эдики, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, бари бир оқибат-натижада ором оладиган жойи тупроқ бўлғусидир. Одам на бу дунёдан вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики кишининг ҳол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак?

Тақдиротнинг шу қонунига асосан ишратпараст шоҳ бир неча кун шодлик майи билан маст бўлди. У, икки шамъ билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун фурсат ва тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанак, катта хотин сифатида, ётоқда шоҳ базмини қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Ва лекин, Нозмехр эса, иккинчи даражада, ўрни тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоакорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қилар эди. Ва лекин Равшанакнинг рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Меҳр-нозга бир қиё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиғлар эди. Равшанакнинг бу даражада рашк қилиши ва Нозмехрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан диққат ва эътибор қилар, кўпинча Равшанак билан айш-нишот қилгани ҳолда, Нозмехр билан онда-сонда ўйнаб-куллар эди. Лекин ўзининг нотавон кўнгли унга зор, ҳазин хотири шу жиҳатдан беқарор эди. Бундан беҳабар Нозмехр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу ҳақда можаро қилишга ҳам хадди йўқдек эди, зеро, Равшанак жаҳон шоҳи Доро айвонининг шамчироғи эди. Лекин шоҳ жаҳоннинг асли муҳаббати Нозмехрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмехр ғофил ва беҳабар эди. Искандарнинг ҳазин жони унинг ишқиде азобланар, юрак-бағри доим изтиробда эди-ю, лекин шунга қарамай, Равшанак билан икки кун ўйнаб-кулгани ҳолда, Меҳрнос билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмехрнинг кўнгли ранжида, нозик танини ғам-ғусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ тушунган эдики, кўзи ҳинду ва кашмирнинг соҳири бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмехрнинг дили кундошлик рашкидан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг навбати келган куни, ётоғида хилват қиладиган кечаси шоҳ Нозмехрнинг ҳарамхонасига кириб, унинг жамолига жонини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-кундуз элулусдан ниҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жононимга сиримни фош қилмасам бўлмайди!» — деди ва ҳурваш нозанин ёнига ўтириб, базми бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз санъати билан бу базми қиздирсин учун, шоҳнинг ўзи косагуллик қила бошла-

ди. Ва лекин маҳвашнинг кўнгли ғамгин бўлгани туфайли, икки қошининг ўртаси ниҳоний чимирилиб турар; базмда у такаллуф ва совуққонлик билан ўтирар; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-кулмас эди. Искандар қанчалик ҳаракат қилиб, бунинг сабабини суриштирса ҳам, ҳатто ялиниб-ёлворса ҳам, бари бир у суманбар очиқ-ёруғ гаплашишни истамас, пинагини бузмас, ноз-истигносини қўймас эди. Нозмехрнинг саркашлиги ошган сари Искандарнинг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини орттириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зеро, ишқ унга мажнунлик амрини бериб, жиннилик унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қилар ва на ақл-дониш унга мададкор бўлар эди. Ниҳоят, бу зулмдан тоқатсизланган Искандар айтдики:

«Эй нозанин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурсан? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга бегона ва меҳрибонларча саркашлик қилишининг боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг кўнглингга ғубор қўнди ва азият етди? Сенинг ўтинг билан бир хас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қуйишининг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалингга ўз оёғи билан илиниб ётаркан, яна уни шапалоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқингнинг ўзи мени ўлдиради, қўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кишингни яна жафо тиғи билан қийнама! Илтижоларимга боқ, жуда ҳам ноз қилаверма! Зулмингни кўпу, лутф-марҳаматингни оз айлама!» — деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, кина-кудурат сақловчи золимнинг тор оғзидан асалдек ширин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уясида асал билан баробар ари ништарини ҳам бор эди. Гўзал кўп нишдор сўзлар билан узиб ҳам олди:

«Худо шоҳнинг маишатларини доимий қилсин, шоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсинлар... Шоҳнинг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асл-насаби ҳинду, яна тўғрироғи, кашмир зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизнинг шоҳга мунис — улфат бўлиб, у киши билан бетакаллуф ўтириб туришга ҳеч қандай лойиқлиги йўқдир...» — деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жон офати, хаста жонгина эмас, жаҳон офати бўлмиш гўзал! Бир нафасгина кинояларингни қўй; раҳм-шафқат қилиб, жабр-зулмингни тўхтатиб тур! Менга ҳадеб Равша-

нак ҳақида таъна қилаверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб билаверма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ солиб, кўнглингдан ғам-ғуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эҳтиром қилиш мен учун вожибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюқдир. Ахир, Равшанак — Баҳмоний тожининг гавҳари ва Кайқубод осмонининг юлдузидир!..»

Шу гапларни эшитгач, шўху ширин забон макр билан айтдики:

«Эй, етти иқлимнинг ҳокими! Бу гапларнинг муҳаббатга не дахли бор? Ишқ-муҳаббатда шоҳликка эътибор қилинмайди-ку! Ишқда кўнглининг тилаги жамол ва малоҳат эмасми? Ахир, жингалак сочлар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузоғига илинтиради-ку. У асли-насабда шоҳлик мартабасига эга бўлгани билан, гўзалликда мен ойга тенгман-ку! Унинг тожи мамлакат хирожига арзигулик бўлса, менинг қаршимда бутун тож эгалари бош эгадилар-ку! У Жамшиднинг авлоди бўлгани учун ифтихор қилса, мен ўз ҳуснимни хуршиди тобонга тенглаштиришга ҳам рози эмасман-ку. Агар унинг фармони-га мамлакатлар бўйинсунадиган бўлса, менинг ҳуснимга юз туман мулкдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию унинг ақллилиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб донолар девона бўлиб қолдилар. Агар, у дунё кишилари олдида азиз ва муҳтарам бўлса, менинг дунёга қўзғолон солишга ва қиёмат кўпоришга кучим етади. Агар у, жонни ўртантиришни ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг жаҳонга ўт қўйишга ҳунарим етади. Агар у ноз ва ғамзалари билан ўқ отадиган бўлса, мен киприklarим билан тийрборон қилиб — ўқ ёғдириб ташлайман. Агар у ўз севгилisini қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимнинг тиғиёқ қатлиом қилиб, барчани тиғдан ўтказади. Агар у афсун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Кашмир жодугарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг ғамзаси жаҳонни сеҳрласа, ўз доғулилиги билан элни бузоққа чўқинтирган юзлаб сомирийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл махлуқдирлар. Агар унинг шуҳрати авом халқ ўртасида бўлса, мен тақводор кишилар ичига ҳам қўзғолон ва бетоқатлик солганман. Агар у дамбадам халқни қатл этадиган бўлса, мен ўликларни тиргизиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонни сеҳрлаб — ўзига ром қиладиган бўлса, менинг афсуним аждаҳони ҳам забун этади. Агар унинг соч толаси имон томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимнинг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёғилганда, қуёш ўз юзига тундан ниқоб тутиб олади. Кимки менинг ёй каби қийғоч қошимни ўйлар

экан, уялганидан уч кунлик ой — ҳилол кўзига кўринмай қолади. Кипригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар кўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки кўзим уйқуга кетса, олам аҳлига уйқу қаром бўлади. Юзимдаги кўз қорачуғига ўхшаган холим ҳақида гапирсангиз, гўё бечора булбулнинг кўзи гулга тушди, деяверинг. Ёноқларимга нил рангли холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлининг парҳездор кўзига миҳ қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимнинг ҳар толаси кўнгилларни ўзига илинтириб тортувчи бир каманддир. Лабимнинг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса, оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соф шудринг, йўқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Киши кўзига кўринмайдиган даражадаги кичик оғзим қимматбаҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганда, оғзимнинг борлиғига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Оғзим йўқ бўлгани ҳолда, одамлар уни бор деб гумон қиладилар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томоғим тагини кумушга ўхшаш бағбақа деб ўйламанг, йўқ, у юлдузлар орасидаги қуёшга монанд ойдир. Яна айтаман, у юлдуз эмас, зеро, ундаги нурнинг чегараси йўқ; у, гўзалликда қуёш билан дандонбозлик қила олади. Лабим жон бағишлашни ўзига ҳунар қилиб олган. Кўзимнинг одати эса дилраболикдир. Қади-қоматимни кўриб, бу инсон қиёфаси эмас, руҳ деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат сизгина эмас, руҳил-амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Хиромон юришим жаннатдаги сарв дарахтини мот қилгач, оби-ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшни куйдириб-ўртантирмоқда. Танимнинг оқлиги симобни титроққа солмоқда. Белимнинг нозиклигини тасаввур қилмоқчи бўлган одамлар — хомхаёл сурадилар. Хаёлим башарият ичига шов-шув солгани каби, гўзаллигим малаклар ўртасида қўзғолон ва алоло кўтарилишига сабабчи бўлади. Гўзал суратимни кўрган замонда халойиқ кўзига пари ҳам кўринмай қолади. Лабимда сўзлашдан кўра — сеҳрлаш ортиқ; ҳусн-нозим эса, сеҳрловчи афсундан ҳам зиёда! Ҳуснимнинг ошуби — ғавғосидан қуёш бетоқатлангани каби, гўзаллигим таъсирига тоб келтиролмай, осмон пастлашади.

Лекин, шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан, бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фироқ дардини чеккан бир бечора: «Оз бахт — кўп ҳусндан афзал!» — деб қандай чиройли айтган экан! Мен шоҳимдан шикоят қилмоқчи эмасман, йўқ, менинг даъвоим йўлдан озган бахтдадир, вассалом!..»

Шириллаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртанган шоҳни яна бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз бағрига жонинини тортди. Меҳрнос ўз қўлини тумор каби унинг бўйнига ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор сингари ўз қўйнига олди. Оҳу шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига муҳаббат изғор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топишишнинг мафтунни ва у паричеҳра ёрнинг мажнунни эди. Бир неча кун мана шу парда ичида айш-ишрат қилинди, аммо бу ерда ни-ма сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муяссар бўлиб, дили мурод ҳосил қилса, унинг ишқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ, бир неча кунлаб ҳамма нарсани унутиб, севгилиси билан маишат қучоғида ётгач, агар шу хилда ётаверса, умрини бекорга исроф қилажагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сизиниб, до-нишмандлик тахтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўл остига олганида, Мағриб замин (Африка мамлакатлари) олинмай қолиб кетган эди. Бинобарин, аскарларга исталганча егулик-ичгулик жамлаб, эл-улуснинг ғамидан кўнгли тинч, юриш ҳақидаги ҳужмини жар солдириб халққа эшиттирди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари ундан хурсанд бўлса, унинг душманидан хотири жам бўлади. Агар халқ ўз шоҳидан ғамнок ва хафа бўлмаса, душманининг кўп бўлиши унчалик хавfli эмас. Худо кўрсатмасин, агар халқи шоҳдан ношод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келиши билан халқнинг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг халққа савоат қилиб, унга энгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртни сиёсат остида тутгани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд эди. У, бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсани ўз инъом ва эҳсони билан шод-хуррам айлагач, хоқон билан хайр-хўш қилажагини эълон этди. Унга Чин — Хитой ерларини топширди, уни ота деб билгани учун қўшимча ерлар ҳам бағишлади. Сўнгра, қўшин Чин ўлкасидан ташқарига қараб йўл олди, у Мағриб ўлкалари томон боришни кўзлар эди. Хоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (хоқонни) кўп махфий гаплар айтиш, ўзига муносиб из-ват-икром билан қайтарди. Сўнгра, Ҳиндистоннинг жануб че-

гараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўнг тарафда қолди. Шу ерга келганда, ҳинд ройига ҳам ўз юртида қолишга ижозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Ҳиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса, Мағриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчилик ва офатларини енгиб, Кужрот ўлкасининг тор йўлларидан эсон-омон ўтиб, Уммон денгизининг қирғоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳ денгиздаги сролларга саёҳат қилиб, айланиб юрди. У кема билан денгизларни сайр қилгани каби, гоҳо чўл ва жазиралардаги водийларни томоша қилар эди.

Искандар денгиз соҳилида бўлмиш бутун шаҳарлару оролардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз денгизни, ўлчовсиз тоғ ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришни жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саъйи-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан Марғиб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Марғиб диёри шунчалик катта эканки, у ерда кўпгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўгирмай, хирож тўлашни бўйинга олиш билан, Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Марғиб заминида бўлмиш буюк тоғлару очиқ даштларни айланиб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-баманзил айланар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни томоша қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориш эди. Ва лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бениҳоя ажойиб нарсаларни кўриш мумкин эди. У ернинг табиати гўзал ва ғаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш ҳақидаги нияти орқага сурилди.

Ғаройиботдан биттаси шу эдики, шоҳ у жойларни айланиб юрганда, шундай бир биёбонга етдики, у ернинг даҳшати жонга ўт солар эди. У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники сингари бўлишига қарамай, лекин улар йиртқич шердай зўр эдилар. Қимки уларнинг орасига от суриб кирган бўлса, ўша онда чумолиларнинг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натижада ҳалиги келганлардан нишон у ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Хушёр шоҳ бу ерга етгач: «Ҳеч ким у томонга от сурмасин!» — деб буйруқ берди. Шундан сўнг, бу ер-

нинг халқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама суҳбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиш биланоқ киши қонига ларза тушади. Бу водий ичкарисига томон яна бир йиғоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолиларнинг бундан ҳам зўр ҳужумига дуч келинади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаффолиги билан Эрам боғига ўхшайди. У ер бир халқнинг оромгоҳ — юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, тангрининг балоси ва жаҳон хазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларининг зўрлиги бир пора тоғдек бўлиб, биттасига юз тўда одам бас келолмайди. Уларнинг баъзилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнинг тилини киши тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лоф деб ўйламасинлар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўн кунчалик йўл юрилса, икки томони тоғ бўлган бир водий келади. Ҳар бир тоғнинг тоши осмон қадар баланд бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнинг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тоғнинг бирида қип-қизил олтинлар жилваланиб, худди қуёш нуридек киши кўзини қамаштиради. Иккинчи тоғ бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёруғи худди ойнинг ёруғ шуъласига ўхшайди. Бу ернинг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бебаҳо хазинанинг аждаҳоларидир. Бу элнинг уйқуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқдир: у қавм бир уйқуга кирганича, ўн кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ун кун ўтгач, ҳаммаси уйқудан уйғониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг, яна ўн кун уйғоқ юрадилару, аммо, бу уйғоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу дев сифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин, улар бутунлай беҳавф-хатар яшайдилар, чунки, бу чумолилар уларнинг қўриқчиларидирлар. У махлуқлар бу хазиналарнинг қоровули бўлгани сингари, бу чумолилар ҳам у махлуқларнинг посбонларидирлар».

Оллоҳу таолонинг қудрати шундай улўғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўткир, ақл-ҳушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегарасиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мадаккор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига қўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йиғилдилар. Улар бу махлуқларнинг ишларини кўздан кечирмоқчи ва уларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин, у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни худонинг қудратига ҳайратланти-

рар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан ҳайрону, ақл бу аҳволдан ожиз ва тўмтоқ бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларнинг чорасини қила олмагач, ноиложликдан ҳамма лол ва ҳайрон бўлиб қолди.

Эй, соқий! Менга шундай май келтиргинки, у, руҳнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро, ақлу идрок мени қўлламади, балки, ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муганний! Ҳазин ва ғарибона фиғон чек! Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим ғарб ери бўлиб қолди. Мен сенинг бошингга, қуёш ғарб ерига сочгани каби, мағрибий зарларини нисор қилиб сочай.

Эй, Навоий! Сен гурбат ва мусофирликдан хафаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машаққатидан ўзингни озод тут! Зеро, манзилинг шарқдами-ғарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун баробар эмасми?!

LXI

Басират кўзлари¹ ҳар нарсанинг моҳиятини билиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қаён боқмасинлар, ҳаёт ғаройиботларини равшан кўрадилар.

Биров ўзини маъни аҳлларида деб билиши учун ҳақ унинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўрса, у суратнинг санъаткорини англаши; қайси нақшда бир гўзалликни ҳис қилса, уни ижод этган наққош борлигини тушуниши: қандай ораста ҳайкални учратса, у чиройли ҳайкални яратган ҳайкалтарош кимлигини билиши лозим. Ахир, бир нақшнинг наққоши кимлигини билмаган одам у нақшдан баҳраманд бўла оладими? Кўк — фалак турли-туман нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўрона боқишнинг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда? Бу гулшанда (ер юзида) яратилган нарсаларга назар

¹ Басират кўзи — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи демакдир (Кўз ҳамма жонивор-маҳлуқларда бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат инсонда бўлади).

солувчи киши ўткир кўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманни кўраркан, бунинг боғбони ким экани ҳақида фикр юритади. Қайси бир кўкариб турган нозанин ниҳолини учратаркан, уни парвариш қилганга юз офарин ўқийди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қилади.

Бу чек-чегарасиз кенг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устун ийўқ, у устун ийўқлигидан тўнтарилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам ийўқлигини билади. (Агар у осмонни усталик билан шу арқонга боғлаб, осиб қўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа.) Кимнинг басират кўзини тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг кўзи қай томонга тушаркан, у ердаги гаройиботларни бошдан-оёқ кўради ва кўнгли изтиробга тўлади.

Вироқ ажойиб ва гаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳамма ёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узоқ ерларига, гоҳ Ғарб ўлкаларига бориб, ранж-машаққат чекишининг; гоҳо ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишнинг ва гоҳо туяқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишнинг ҳожати ийўқдир.

Басират кўзи очик бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма нарсдан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавийетида ғоят бебаҳо, ажиб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз кўзи билан кўради.

Бошлаб, мен одам вужудий тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра, унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий денгизнинг дурри, ийўқ, денгиз дурри эмас, инсон вужуди боғининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешанасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишонаси бор: кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури порлаб туради. Соч толаларига бир аслик яширинган. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжланса, ҳар бир сўзида Исо пайғамбарники сингари ҳаётбахш муъжиза бор. Гоҳо, қўлида фалақдаги офтобнинг равшанлиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек намоён бўлади... Азал билимдони (тангри) инсоннинг ажойиб жисмини, жисми демай, унинг тилсимини шакллантираркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «арқоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгиз-

ди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан, одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши — тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий аҳволини баён қилайин.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмасин учун эди. У ганжи инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар, кимки бу яширилган хазинани топишга муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир. Буни ганж хазина эмас, етти денгиз денг, йўқ, денгиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган оллоҳ, бир қатрага денгизни яширгандек, энг кичик юлдуз бўлмиш Суҳонинг ичига чархи аълони¹ ниҳон қилганидек, одам вужудига гоят ажиб хазиналарни яширди. Агар биров ғаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам ғаройиброқ нарсани ахтариб топа олармикин? Ҳар ким ғаройиблар томошасига ишқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудда пинҳон ва яшириндир. Модомики, нимани истаса ўзидан топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб — овра бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳангига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти.

Денгизда ғаввослик қиладиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гуруҳ балиқлар бор эдики, улар, сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб сув топишнинг хаёлини урар эдилар. Улар доим сувни ҳавас қилар, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларнинг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайки?» — деб ўйлардилар.

¹ Ч а р х и а ъ л о — юксак осмон.

«Сувнинг ранги қанақаю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» — деб бош қотирар эдилар. Мана шу ташвиш билан таналаридаги тангачаларни гўё баданларига тушган тоғдек ҳис қилар, лекин сувдан ҳеч «дарак топмас» эдилар. Шу бетоқат балиқлардан бири:

— «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартанг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайр қилиб юрар эмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак толган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» — деди.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан, ҳалиги балиқлар, сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қараб азм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юзасидан ташаббус қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб-гирдоб эмас, чарх фалакдек; кичик-киримгина эмас, айланиб юрувчи осмондек чўнг гирдоб эди. Бу балиқлар гирдоб бўлиб — жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга ўз қаърига тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзғитгандек тўзғитиб юборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, баҳайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бир-биридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайтларида, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини, аввал сувда эканлару, энди қуруқликка чиқиб қолганликларини ҳис этдилар. Пушаймонлик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёндириб юбормоқда эди. Буларнинг ўзлари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй, одам! Сенда ҳам кўпгина махфий хазина бору, аммо, уни билишга табъинг нодонлик қилади. У хазина сенда бекиниб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсану, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда. Бордию, сен ҳам денгизнинг ҳалокатли гирдобига тушиб қолсанг, сен ҳам ўлим наҳангига ем бўлсанг, мақсадинг йўлида гарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб нима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзингга беркинган-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда пушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни йиғиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуғлигингни кўр, эй одам!

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, модомики, инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан ожиз экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди? — деб сўрагани.

Хазина сочувчи ҳукмдор яна сўрадики: «Эй ҳар сўзи ва нуқтаси бир хазинага арзигулик устоз! Барча махлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сири пинҳон этилгандир. Лекин кимнингки шу шамъдан кўзи равшан эмас экан, ўз хазинасидан беҳабар кишининг ўзгинасидир. Модомики шундай экан, нечун «илми ийқон»да (ҳақиқат нималигини билдирадиган илмда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйилди?»

Гўзал нуқталар сўзловчи олий зот айтдики:

— Инсон ҳамма нарсани идрок этиш қобилиятига эга, бошқа ҳайвонлар эса, бундай фазилатдан маҳрумдир. Зеро, инсон барча махлуқотларнинг сарваридир.

— Мақсад учун керакли билимини киши маҳорий сақласа бундан не фойда? — деди шоҳ.

Доно айтдики: — Жаҳон аҳли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгандан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир. Лекин, инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок этмагани ҳолда шунчалик кўп нарса биладики, ўзини ўзи яхши тушунмагани ҳолда англаган сўзлари — сўзлардаги маънолари, муддаою умидлари уни бошқа барча махлуқлардан ажратиб улуғлаб туради. Инсондаги талабчанлик; бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроки билан меҳнат қилиши, машаққат чекиши — унинг обрў ва шавкатига сабабчидир. Хусусан, бировларнинг дилида не муддаолари борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш — инсон учун ниҳоятда ноёб ва улуғ фазилатдир.

Искандарнинг чумолилар хайлини овлаш учун ўз қўшинини сафга тузгани ва бу аснода девкор-девонавор гуруҳлар келиб, унинг қўшини қарши-сида саф тортгани ва улардан бир паҳлавон икки қўшин ўртасига тушиб, Искандар сипоҳининг илғор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу аснода Чин ғазоласи шер қиёфатида маъракаи майдонга кириб, аждаҳошикорлик қилгани ва Искандар ул кийикни ўз ҳарамининг оҳусига айлантиргани ҳамда унинг асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани,

Маъно сочишни ўзига ҳунар қилиб олмиш доно қоғозни шундай сўалар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг ғавғоси содир бўлган ерга от сурғач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб, отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли билан маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш тараддудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлиқ ва пиёда аскарлар орасида ҳаддан ташқари зўр қаҳрамонлар, сонсиз-саноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз. Ва булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларини ўзгартириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиладилар. Ахир, чумоли деган махлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бермоқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди? Агар, бордию шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру, чумоли — чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тозаланиб бўлгач, нариги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то худо зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда, қуёш мағрибга ботиб, кўздан ғойиб бўлди; жаҳон, чумоли босгандек, қоронғилик ичига кирди. Шоҳ, ҳеч қандай қўрқувсиз шу даштга қўнди ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар қўйилди. Акс ҳолда, чумолилар босиб, уни ҳар тарафдан тишлаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят, тонг ўз байроғини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи—қуёш ўз юзини кўрса-

таркан, Рум подшоси лашкарларни сафга тузиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъралари янграб, жанг ноғораларининг садоси еру кўкни чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жувбушга келиб, ҳамма ёққа сурон солиб, дунёни шўр — гавгога тўлдирдилар. Бу тўполоннинг садоси ҳалиги ваҳший қавмга ҳам бориб етди, улар қиёмат қойим бошланди, деб ўйладилар. Винобарин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаронинг сирини билишга шошилдилар. Ҳаммалари пашша талашидан қочган филлардек югуришиб, чумоли саҳросидан ўтдилар ва ер юзи лашкар билан тўлалигини, дунёнинг тоғу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштни қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг гала-ғовури оламни бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар ҳар томонда аскарларнинг саф тортиб турганини кўриб, қаршима-қарши саф туздилар. Уларнинг ҳаммаси девпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқун қиладиган, девларни ҳам ҳалок этадиган даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, филдек баҳайбату, лекин кўринишда худди девга ўхшар эдилар. Буларнинг кўзи кўк, соқоли сариқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешанасида шохи бор эди. Кийимлари эса, ҳачир ва кийик чармларидан ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларнинг гўштидан иборат эди. Бу қабиҳларнинг ҳар қайсиси устунлик йўғон ва оғир ходаларни кўтариб олган, темирни эгиб, чангак қилиб у ходаларнинг учига ўрнатганлар. Уларнинг асосий уруш қуроллари шундан иборат бўлиб, фақат шу билангина жангга кирадилар. Шу вазоҳат билан ваҳший феълли мингта дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зуғум билан маъракайн майдонга кириб, ўз тилида фўлдираб, қон тўкиб ва жон олиб, ўз элига ҳада қилиш ниятида эканлигини баён этиб, ўзи билан курашишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам танаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тоғни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳнинг кўз олдида жанг қилиб, душманнинг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан — қаршисидаги душманидан қолишмагани ҳолда, лекин паҳлавонлик шуҳрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавоннинг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, танаси ҳам худди каркидоннинг ўзгинаси эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (Чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлар орасидаги чақмоқ тош эди. Аждар жангига шер қандай шижоат билан кирса, бу ҳам майдонга шундай ботирлик би-

лан кирди. Ғаними ҳам, худди даҳшатли сел ўзини қояга ургандек, бунга қарши ташланди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмашиб, икки тоғ чўққисидек бир-бирларига тикланиб қолдилар. Булар бир-бирларига қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам, аммо, усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳшийдан туғилган қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин, қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чангак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз — жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга ғазаб билан бир шерюрак паҳлавон тушди. Унинг ўткир тиги душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида, душманни шафқатсизлик билан чопиш учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўткир бўлиб, чопганда худди қуюнга ўхшаб саркашлик билан югурарди, у худди чўққи устига миниб турган балога ёки тоғ бошига чиқиб турган аждаҳога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйганлар, бу асли шарқ халқларидан бўлиб, қирвонлик эди. У майдонга кириши биланоқ, ваҳшийга от солди, лекин дев, унинг ҳамласини писанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай алангаландики, фалакка ҳам ундан шикаст етиш хавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан ҳужум қилар, бу орқага чекинар; гоҳ бу қувар, у қочар эди. Гоҳо, бетма-бет туриб, бир бирларига ҳамла қилганлари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздирмай, ҳужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳший уни ҳолдан тойдириб, чангагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан ағдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ғаним талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучимни кўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч киши каби, унинг тузоғига гирифторм бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, девбашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Кимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ғаним талаб қилиб қичқирар, аммо, одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга хавфланар, бекордан-бекорга жонидан кечишга ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шоҳнинг тоб-тоқатини олиб, вужудида изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жангга туш!» — деб буйруқ беришдан андиша қилар, зеро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шоҳ индамаса, ваҳший ҳар хил бемаъни замзамалар билан унинг жиғига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шоҳ: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш кўрсатса, ҳаммаси гулув қилганда ҳолимиз не кечади?...» — деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини қўрқув ҳам босмоқчи бўлар эдию, аммо, ҳикмат тариқини тутган шоҳ ўзини бардам тутар эди. Унинг кўнглига юз минг ғам азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овулар ва заҳарханда қилар эди. Лекин, дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги аччиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода юзига Чин ниқоби тутган бир эпчил одам зудлик билан майдонга тушди. У худди кўкдаги порлоқ қуёшдек кўм-кўк пўлат кийимларга ўранган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгар-жабдуқлари безаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида ғилофи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тезликда чақмоқдан, ўзи хунрезликда жафокаш фалакдан ўтарди. У, майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шоҳга яқин келиб, бош эгиб, таъзим бажо келтирди ва шоҳ ҳақиқа яхши тилак тилади, кейин, қайтиб, ваҳшийга томон от солди. Уни шоҳ ҳам, на аскару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма бунга ачиниб, пинҳоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йигит ҳам бу ваҳшийнинг тифидан шикастланади» — дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишиб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзон қоплаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шошириб қўйди. Уни шу каби эпчиллик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чангакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини — бир жойда турган ер куррасига, иккинчисини айланувчи осмонга; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса — давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйнини илинтиргани ҳолда, уни сургаб, тезликда шоҳнинг ҳузурига келтириб ташлади. Бу мағлубият ваҳшийни ҳолатдан кетказган, унинг вужуди тупроқларга қорилган, душман отининг оёғи остида топталган, судралиш натижасида ниҳоятда дабдаласи чиққан эди. Чобуксувор қаҳрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек

сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу ғалабадан шу даражада қувондики, ўша онда кўнглидаги барча ғам-ғуссалари ғойиб бўлди. Шундан кейин изғироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз қўшинлари орасига келиб кирди.

Бутун қўшин хандақларга шундай жойлашган эдики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек эди. Шоҳ қўшин орқасида отдан тушгач, жанг майдонининг чанг-тўзонидан юз-қўлларини ювди. У Жамшидвор бир виқор билан ўз қабулхонасига кириб, яна бахту давлатдан умидвор ҳолда ўтирди. Тезда ҳикмат аҳллари билан маслаҳат мажлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қаҳрамонни ҳузурига чақиртирди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганда, мажлис аҳли уни ҳурматлаб, табрик ва қарсақлар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Искандар ўз олдига чақириб, бағрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёғини ўпди. Шоҳ унга кўпгина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олтин-жавоҳирларни нисор қилиб сочди. Кўп лутф-карамлар изҳор айлагач:

— Эй, душманни банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимизни олди-ку! — деди.

Ботир чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булут остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон ҳурзод эди. Буни шоҳга Хоқон ҳадя қиларкан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, ҳуснда хуршиди тобоннинг худди ўзи, яна Зуҳра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» — деган эди. Искандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, ҳусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қаҳрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгача ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жангу жадал фурсатини кутар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда халал келиб турган бир пайтда, жуда ҳам иш кўрсатиш пайти келганини ҳис қилди ва ўзини жанг майдонига уриб, душманни ўз жавлони билан енгиб, асир олди. Искандар, энди, унинг ўша ой хуршиди оламорой эканини билиб, тангри санъатига юз офаринлар айтгани ҳолда, унга зафар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

— Эй гўзал, жамолингга ниқобингни ёп! Ахир, тун-оқшом-

да офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни харом айла! — деди. У шамъ, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базми бошлар экан, Кайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У, ўз муродига ўйин-кулги ва созу май билан етишни истар эди. Майнинг ҳарорати унинг димоғини чоғлаб, шодлигидан қадаҳнинг таъсири бошига чиқди-да, ваҳший тутқунни мажлисга чақиртириб, у билан бир гуфт-гў қилишни истаб қолди. У девга ўхшаган паҳлавонни олиб келганларида, анжумандагилар унинг шакли-шамойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъзойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишанлардан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат етказишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйруғи ва илтифоти билан, овқат бердилар. Меҳмон овқатланиб, қорни тўйиб олгач, гўзал қадаҳларда дарёдек мавжланиб турган тўла май узатдилар. Меҳмон бир жом майни нўш қилиши билан, аёқчи (қосагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб олгач, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли жўш уриб кетди. Боз, унинг устига шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадаҳда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч бағишлади. У, шоҳдан инъом-эҳсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар нафасда бошини саждага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди. Май уни беихтиёр қилган эди, бинобарин, у ер ўпиб, тубандаги сўзларни баён айлади:

— Мен биёбонларда ўсган бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший — ваҳшийзодадилар. Сенга ташаккур айтай, десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун, лоақал, дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен, агар: «Ушаларни айт!» — десанг, айтайин!

— Ҳар не каломинг бўлса, айт! — деди шоҳ, — каломинггина эмас, мурод-мақсадларингни баён эт!

Шундан сўнг, ҳаддан ташқари кўп ичиб, девона даражасига келган ваҳший айтдики:

— Эй шоҳ, сендан менга кўп навозишлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламан. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон

сенинг хилофингга иш қилмайман. Ва лекин унутмагинки, мен ўз халқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малахдек лашкарингни кўргач, қавму хайлимга шикаст етмасин, деб уларнинг машаққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тафсилотини сенга баён қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро, сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди, мен сенга асир бўлганимда эса, менга бахту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёсат қиличини солмадинг; ўлдиршинг лозим бўлгани ҳолда, ўлдирмадинг. Яна бунинг устига, менга бениҳоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматинга ярайдиган бўлиб қайтиб келсам! Зеро, қавм-қариндошу, эл-улусларим «ғаму кулфатларга гирифтор бўлди»,— деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаётгандирлар. Мен сенинг сояйи давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини ғам-ғуссадан озод этай!

Бу каби хушxabару башоратларни эшитгач, шоҳ унинг кетишига рухсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўрнидан туриб, маст филдек, айқалиб-чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда ғалати туюлди; ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил андиша туғилди. Бу ҳақда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўлардию, аммо, қандай қилиб, шоҳга луқма ташлашнинг иложини қилолмас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан, ўйламай-нетмай ваҳшийни озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантириб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Ва лекин шоҳ эса, ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиёбу, бунинг оқибатидан хотиржам ва фориғулбол эди. Иқболи нимани талқин этса, шуни мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари эшитилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳший кириб келди. У ёлғиз эмас эди, ўзи билан бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонида ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг кўнглини чўктирган паҳлавонларни ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳший буларни ҳам шоҳга совға қиларкан, қулоғини ушлаган ҳолда, ерга сажда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек қул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмон бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийсифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшийга кўп миннатдорчилик ва лутф-

карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳамнафас бўлиш шарафига эришдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбарийга томон қаради. Карам хони бўлмиш шоҳ, иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан ўзининг қадрдон полвони Бориқи Барбарий билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу ғурбатзадаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқшом ҳаммалари маст бўлгунча май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй, косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим беҳузур бўлиб турибди. Шоядки, майнинг таъсири билан, мендаги қайғу ҳам бирор нафас йўқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй, хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир, айрилиқдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар, ҳижрондан сўнг, бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби, менга ҳам тангри висолни насиб айлагай!

Эй, Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзусидир. Ёр билан бирга кечирилган кунлар эса, абадий ҳаётга тенгдир. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни ғанимат бил!

LXV

*Ҳажр шомининг қоронғилиги таърифидаким,
унинг қаршисида бало дўзахининг тутуни — шод-
лик жаннатининг сунбули бўла олгай ва у шом-
да ҳаёт рўзгори қорайганларнинг паришон аҳво-
ли ҳақидаким, уларнинг ёр васли тонгидан кўзла-
ри ёрмайди; хусусан, бу варақларнинг юзини
қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчироғи-
нинг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва
унинг худди гавҳари шабчироққа ўхшаш ноёбли-
ги ҳақида.*

Киши юз йил айрилиқ азобини тортсаю, бир нафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрон азобини қанча тортса ҳам, оқибат натижада севгани билан топишса, унга нима ғам! Айрилиқ қанчалик жоннинг офати бўлишига қарамай, киши охирда висолга етишса, ҳечқиси йўқ. Агар бировнинг мастлик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичида бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду ғами фаромуш бўлиб, эсидан чиқиб кетади. Аммо, фироқ кунларида ўтган умр жуда

галати, ундан юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунларидир; у жонга озиқ, кўнгилга ором бағишлайди. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жоннинг офати, бало қўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, нечун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фироқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўзидан ёш ўрнига бағир қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, куйиб-пишиб, кўзидан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дарднок бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасин чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганлари учун ўз бағирларини пора-пора қиладилар. Фалак қуёшсиз яшай олмайди, бўлмаса нима учун бўйнига булутдан мотам кигизи тутиб олади? Гўё ой ҳажри булут бағрини чок-чок букади, бўлмаса нима учун тинмай кўзидан ёш тўкади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тоғ бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнунидан ажрагани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди. Гул булбулни фироқ азобида куйдирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга эмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйдиргани каби, ҳажр азоби ғамнок вужудни кул қилади. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиятини тушунадиган бўлса, унинг ўзи биров ҳажрини бошидан кечирганидандир. Сен айрилиқнинг ғам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим куйиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунглуғ бошим айрилиққа гирифтор бўлгач, ранггин кўз ёшим бағир қоним билан бўлди. Ҳеч ким фироқ илгида нотавон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин, киши қанчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари унут бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ машаққати ниҳоясиз бўлди, қижрон шомининг висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастада жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: бири — молу давлат айрилиғи бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир; дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади; қариндош-уруғ, туққан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади; яна бири — ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бору, аммо, ҳеч қайсининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга егишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айрилиқдан доим йиғи — зорда, зеро, юрагимда айрилиқнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кишини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айрилиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон заҳри висол шарбати билан алмашса, бундан ортиқ хушнудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай мукофот ажратадиган бўлсанг, Навоийни ҳам ноумид қилмағил!

LXVI

Мажнун ҳикояти. Фироқ тоғи оғирлигидан ўзини тоғдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўллаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўймади.

Эшитишимча, бутун вужуди ишқ дардида ёниб, алаmidан саҳроларни кезувчи Мажнун неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, аъзойи баданини фироқ доғи сирқиратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у, ғам-андухга тўлган жонидан кечिशга қарор қилди. Чунки ёрнинг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у, Нажд тоғининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлди; яъни, мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўққидан пастга ташлаб юбориш режасини тузди. Айрилиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлишни ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир. Мажнун зор-зор йиғлаб, энди жар тепасига келиб, ўзини пастга ташлайман, деб турганида, бир одам Лайлининг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтирди. Мажнун севинганидан, жарнигина эмас, ўзини ҳам унутди. Яъни, ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг боиси бўлди. Бундан кейин бечора Маж-

нун бир неча йилгача хурсандчилик билан, ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдан келган бир номагина кишининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий ҳаёт бағишлашига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

ҲИКМАТ

Елғизлик эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик паришонлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирмайдию, васлни ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани.

Яна олимтабиат доно шоҳ сўрадики:

— Эй, ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Ғавғони ақл шу жиҳатдан манъ этадики, ундан элга жуда кўп зарар этади. Бу каби можароларни тажрибали кишилар: «Ноаҳилчилик сабабчиси!» — дейдилар. Шу жиҳатдан бўлса керак, элнинг таъби жанжалкаш кишидан четроқда бўлишни маъқул топади. Аммо, ишқ можаросига гирифтор бўлган кимсалар эса, ҳижрон азобига қарши бўлмаганлари ҳолда, хаёллари доим ёр висолида бўлади. Бунинг боиси недур?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:

— Ҳар нарсанинг меъёрдан отиқча бўлишини ақл манъ этади. Ишқ билан ақл ўртасида адоват бор. Лекин қайси иш-ни ишқ маъқул топса, ақлнинг уни манъ этиши бефойда. Кимгаки ақл раҳнамо бўлса, ҳар ишда кўпчиликка маъқул бўлган йўлни тутади. Лекин, ишқнинг можаролари жуда кўп, ақл эгалари эса, бундан ниҳоятда азобланадилар. Шуниси ҳам борки, ақл-идрокли одамлар наздида инсон учун жондан азиз нарса йўқ. Ва лекин ишқ эгалари ўз жононларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз бўлмоқ ўлим билан тенг, ёрсиз бўлмоқ — ўлимдан ҳам баттарроқдир. Хусусан, жонга фироқ ўти тушганда киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон таъби шундай яратилган бўлишига қарамай, ўз ҳаётига ачиниш — маъқул нарса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринсиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлмиш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапирувчи — нуктавар жонига офарин айтди.

Искандарнинг мағриб диёри фатҳидан сўнг, Румга азм этганида, Қирвон ўлкасининг халқлари Яғжуж зулмидан шикоят қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад¹ чекиш режасини тузгани. Муҳандисваш меғморлар, ҳандаса² асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд³ хаёл устозлар ва Зуҳал⁴ монанд темирчилар ганч ўрнида эритилган рух ва оҳак ўрнига ялтироқ пўлат қуйиб, саднинг бошини фалак тоқига еткизганлари.

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзади:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун Мағриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган ғаройиб инсонлар ҳайли — гуруҳини кўрди. Уларнинг бошлиғини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиғи тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилди. Угина эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди:

— Бутун халқ шижоат билан отланиб, саф тортиб, шундай босқун ясасин ва ур-йиқит кўтарсинки, у даштда биронта ҳам чумоли қолмасин!— деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй, фалак мақомли шоҳ! Улар бўлмаса, бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчимиздирлар. Ахир, бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари оғир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кеча-кундуз югур-югур қиламизу, ўн кеча-кундуз уйқуда бўламиз. Биз ухлаган пайтимизда, чумолилар қўрғон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

¹ С а д — ғов, девор.

² Ҳ а н д а с а — геометрия.

³ А т о р у д — Меркурий сайёраси.

⁴ З у ҳ а л — Сатурн сайёраси.

Шоҳ бу гапни эшитиб, бармоғини тишлади, у мана шу эл туфайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тоғни кўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унут бўлгани яхши! — дедилар, — у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққача бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни топмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қандайлиги бизга маълум, лекин тўғриси айтганда, биз ҳам уни ўз кўзимиз билан кўрмаганмиз. На биз уларни кўриб мақсадга эришдик, ва на биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки, у йўлда жуда ҳам хатар кўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти кунлик йўлгача сув топилмайди; водийда битган ўсимликлар эса, бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто муътадил ҳисобланган шамоли эсганда ҳам аждаҳо бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса, ҳаммаси илонзордан иборатдир. У илонлар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳолардир. Уларнинг сони минг тумандан ошади, минг туман қаёқда, балки у илонларнинг сон-саногии йўқ. Агар улар пашшага андак заҳар соладиган бўлсалар, шишириб филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга кўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай аҳвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, вассалом».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайрмаъзур қилиб айтди:

— У томонга боришдан мақсадимиз томоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тагин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қилсак. Модомики, томошанинг йўли берк экан, у тарафга боришни тарк этмоқ маъқулроқдир. Агар томошадан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-дунё истаб, ҳар тарафга ўзни уриш, жонни ҳалокатга учратиш бўладикки, бу, ҳикматли одамнинг иши эмас!

У тарафга бориш хаёлидан батамом воз кечгач, шоҳ у элнинг илтифотига миннатдорчилик билдирди. Ҳаммасига иззат-ҳурмат кўрсатди ва лутф-карамлар қилди: уларнинг барчаси шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшиқда ажойиб дабдаба билан савлат тўкиб

туриши, одамлар ҳайбатини кўриб, ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қанчасини Искандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Мағриб ерларини тинчитгач, Искандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, тоғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиладиган гўзал Чин қизи, балки Чин оҳуси шоҳнинг кўнглига ўз шавқимуҳаббатини, бўйнига эса, зулфининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу марғуби ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан туну кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фаранг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Ғарб билан Шимол ерларининг оралиғидан ўтиш чоғида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақиға дуо қиларкан, нолаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тараҳҳум айлаб, ҳол-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

— Эй, шоҳ! Жаҳоннинг ҳукмрони бўл! Қисматдан ҳукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қилдинг, дунё кишиларига адолат ва шодлик бағишладинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора — эзилган халқлари ўшалар жумласидандир.

— Бу кишвар нима сабабдан харобаликка учраган? — деди шоҳ. — Халқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

— Бу мамлакатнинг бир чегараси ўзинг кўрган Қирвон сарҳадига туташади. Ўша чегаранинг ғарброғида икки ўртада бир тоғ қад кўтарган. Ўша тоғнинг орқаси кўп офатли жойлардир, у офатларнинг нари ёғи бутунлай зулумот — қоронғилиқдан иборатдир. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтишича, дунёдаги қоронғиликнинг боши ўша ерда эмиш. Бу тоғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас — жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъжуж деганларнинг қароргоҳидир. Бу яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз. Улар худонинг ғазабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларнинг қилмишларини айтиб тугатиш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам гунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сон-саноғи йўқ, зарар ва шикастлари эса, беҳисобдир. Уларнинг паришон ва пароканда сочлари бутун баданларига ёйилган бўлиб, бири

бир қарич бўлса, иккинчиси уч қулоч келади. У соч эмас, хас-хашак уюми, ҳаммасининг танасидаги либослар ҳам шу сочлардангина иборатдир. Бир жуфт қулоқлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвасти бармоғига, тирноқлари эса, дев тирноғига ўхшайди. Бадҳайбат юзлари сап-сарик бўлиб, қизил туқларидан поклик ҳазар қилади. Кўзлари баайни маймуннинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-кулги қиладилар. Уларнинг бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларнинг курак солишига ўхшайди. Оғзидан тўнғиз тишларига ўхшаган икки тиш чиқиб туради, лекин улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қаерни тишлари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ унмайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ гавғою сурондан иборат бўлиб, оғизлари худди ўрага ўхшайди. Эркагининг ҳам, урғочисининг ҳам икки эмчаги осилиб ётади.

Уларнинг макони бўлмиш тоғ шу қадар ваҳималики, унинг баландлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тоғнинг икки ёни тақир, қояси қиличдек ўткир, қия тошлардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Қоф тоғига туташади. Шу ўрталик буларнинг макони, бу тоғ худди «Қоф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «қоф» шу хилда айланма бўлса-да, насх хатидаги «коф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тоғнинг орасида бир дара бўлиб, бу очкўз пода шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоғ оралиғидан чиқиб, худди чумолидек ҳамма ёқни босиб, ғала-ғовур қиладилар. Бизнинг шаҳар ва далаларимизга ёйилиб, ҳеч кутилмаган жабр-жафоларни қиладилар. Улар келадиган чоғда биз қочиб, ватанни ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Бизнинг ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоғ— чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шуни талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қилади. Одамни қўлга туширсалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб ейдилар. Қорамолларнинг ҳаммасини ҳайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ейишга ғамлаган ҳамма заҳираларимизни ҳам талон-торожу, нес-нобуд этадилар. Улар еган билан мутлақо тўймайди, агар тўйса, қолган озуқаларнинг ҳаммасини бир дона ҳам қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шуки, бизни ана шу офатдан қутқарсанг.

Шоҳ айтди:

— У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўл-

ганда, у балонинг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар етиб келмасданоқ сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

— У шум махлуқлар мана бу тоғнинг нариги юзидан босиб кела бошлаганларида, саҳрони кезиб ўтмаслариданоқ осмон ойинасини қоп-қора чанг-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўринса, бизнинг кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

— У иш яна қачон бўлиши мумкин?

— Бир неча кун ўтгандан сўнг юз беради,— дедилар.

Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларнинг чорасини кўришга бел боғлади. Қўниш учун бир ёпиқ жой топиб, ўша ерга жойлашди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

— Бизга бахтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларнинг зарарланишини қандай раво кўрамыз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон халқидек деб билмасин. Агар баногоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаршисида на юз ва на минг ғаним писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг туман бўлиб, кўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси ғазаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташналабдирлар. Шоҳ айтади:

— Сиз бизга қайғурмангиз, лекин ўзингиз бу ўлкада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узук ипингиз ҳам қолмасин. Таваккални худога қилиб, қўлимдан келганча, уларни йўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ кўчмади. Унинг буйруғи билан у жойнинг атрофига бир қатор очиқ ва ғоят чуқур хандақлар қазилди. Фарангданми, Русданми, Шомданми, Румданми — қайси ўлкадан бўлмасин, ўткир фикрли меъморларни, нозик тушунчали усталарни, чапдаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало рахнаси кўра оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиллар жўнатди. Мис, қалай, биринж¹, темир, қўрғошин ва тол кўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни топиб — муҳайё қилиб, ғайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унгача

¹ Б и р и н ж — бронза.

ҳар куни шоҳнинг ўзи отланиб, у тоғ этакларини кўздан кечириб келар эди. Икки минг тошкесар уста суръат билан тоғ орасидаги яхлит тошларни кесишга киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли пўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишда Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу тоғдаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Ғов солиш— сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йиғилдики, уларнинг қанчалигини билишга ақл ожизлик қилар эди.

Нимайки керак бўлса, ҳаммаси муҳайё қилинган, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоён бўлди. Бу ўша яъжужларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронғилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун, ҳамма кишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, хандаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан ҳужум қилиб, ҳалиги келадиган махлуқларни овлаши керак эди. Бу жангчилар орасида юқоридаги Мағриб ваҳшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлажак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган кишиларни муҳофаза қилар эдилар. Шу пайт, бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжужлардан тоғ ҳам, саҳро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у махлуқларга урдилар; тиг билан чопиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжужлар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳамма ёқ худди дарё тўлқинлангандек бўлиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин шунчалик кўп эдики, тоғ ҳам, чўл ҳам — ҳамма ёқ улар билан тўла эди. Бу махлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилич каби қуролларга парво қилмас, ўқ-қиличгина эмас, ҳалок бўлишдан ҳам қўрқмас эдилар. Ўтқир тоғлар зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишига қарамай, борган сари дами қайтмас тигдай ҳужумга ташланар эдилар. Улар кўп кишиларни ҳалок қилдилар, лекин ҳалок бўлганларни талашиб ер эдилар. Жангчи — муборизни отидан ағдарган замон, ўнғалтирмай, талашиб-тортишиб еб битирар эдилар. Йиқилганнинг гўшти ва ичак-чавоғини ебгина қаноатланмай, унинг отини ҳам еб битирардилар. Энг қизиғи шунда эдики, йиқилган ким бўлмасин — душманми ёки ўзлариданми, бари бир, дарҳол тортқилишиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўялари

ҳалок ва мажруҳ бўдилар. То хандаққа киргунча, у жамоатдан ҳам кўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, ниҳоят, жонларига қўрғонлари оро кирди. Турли ҳийла ва тадбир билан амаллаб қўрғонга кириб олиб, бу деввашлар ҳужумидан ўзларини қутқардилар. Булар усталик билан урушни ташлаб, улар ҳам тоғу саҳрога қараб йўл олдилар. Тонг отгунча ғавғо-тўполон билан худди ит сингари увлашиб чиқдилар. Ҳаммасининг оғзи худди қутурган итнинг оғзидек очиқ ва тиллари осилган, лекин ўзлари ит тукидан ҳам кўп эди. Омон қолган аскарлар шоҳ қошига келганларида, шоҳ ўлган ва йўқолган кишиларга таъзия изҳор қилди. Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўлса-да, аммо пушаймон қилган билан бефойда эди. Улар билан урушиб, ғалаба қозонишнинг ҳеч қандай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошириладиган тадбирларни кўпроқ ўйлаш керак, деган қарорга келинди. Бу жойларда ейишга ярайдиган ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат тополмагач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас. Ана шу пайтда диққат-эътибор ва тадбир билан бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора кўрилса бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатан, у махлуқлар худди шу айтилганидек, ейишга ҳеч нарса топилмагач, ожиз қолиб, ҳаммаси келган томонига қараб кетди. Улар кўплигидан дара ичига сиғмас эдилар. Улар шу тарзда овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафларга келиб, талон-торож қилишни унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб, шоҳ, ўз билимдон кишилари, фикри ўтқир, ақли тўла олимлари билан маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб ҳунарманд — санъаткорларни атрофига олди. У дара томонга қараб жадал йўл солди. У ерга етгач, кўрдиларки, жуда гўзал — кўркама ва кенг водий экан. Лекин икки томонида, худди у юртнинг одамлари айтганидек, икки тоғ бор эди. Таноб билан ер ўлчовчилар ҳамма ёғини таноб билан ўлчаб кўрганларида, энг яқин ери ўн минг қари (ўн километрга яқин) эканлиги маълум бўлди.

Мунажжимлар, юлдузларга қараб, ҳосиятли соатларни аниқладилар. Бахтиёр шоҳ эса, от устида елиб-югуриб, ўша яхши соатда у ерларга ранг тўкиб, режа солишга буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворнинг биринчи харсанг тошини қўйди. Минглаб қадоқ маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб қўйилган эди. Муҳандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳамма ёғни яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Ҳунарманд усталар ганч ўрнига етти хил маъдан қотишмасини бириктириб

ерга қўйдилар. Унинг устига тахланган тошларни босиб, ҳар гомонини текислаб, тарашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лабба-лаб қилиб силлиқлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб герилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворнинг узунлиги ўн минг, эни эса, беш юз қулоч тенглигида қурилди. Бу ишларни бажаришда неча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига гош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлаганларнинг сон-саноғи йўқ, кишининг хаёли қанча таҳминлай олса, шундан ҳам кўп эди. Бутун оламнинг санъаткорлари¹ йиғилиб, бу ерда олти ойгача кечакундуз тинмай ишладилар. Булар орасида бир неча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб Садди Искандарийни (Искандар тўсиғини) тамом битказдилар.

Тарихчидан эшитишимча — саднинг баландлиги уч юз қари бўлган. Саднинг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Саднинг тепасига яна қалъаларники сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб—қўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган тангрига сажда қилди.

Иш шу ерга етганда, ҳалиги ҳолатли махлуқлар яна дашту водийларни ўз ғала-ғовури билан бошига кўтариб кела бошлади. Улар ўз келар фурсатларида келдилару, аммо, сонлари илгаригига нисбатан ўн баробар кўп эди. Улар бало раҳасининг сад билан бекитилганини кўргач, тиш билан тирноқлари сусайиб тинкалари қуриди. Шоҳ, шу пайтда: «Тошбўрон қилинг, бало тўдасига тошларни отинг!» — деб буйруқ берди. Уларнинг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари ҳам шу тошлар каби тупроқларга узилиб тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашган-чувалашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Йиртқичлар у ернинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошларига тушди. Бу махлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланар:

¹ Санъаткорлар — ҳунармандлар. (Ред.)

ли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егандан кейин, қайтиб бу томонга қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ, яъжужларни даф этиш учун тадбиркорлик билан, шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум тахтида мақом айлади.

Эй соқий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зеро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди. Энди мен, бу вайрона дунёни кезиб, ғурбатда чеккан ранж-машаққатларимни баён қилмоқчиман.

Эй, муғанний! Мен ўз мақомимга келиб муродимга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир мақомни куйла! У куйнинг мазмуни шундай таъсир қилсинки, мен бундан буён жаҳон-гашталикини мутлақ тарк этай.

Эй, Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, лекин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир, қанча ёр-дўстларинг бўлса, ҳаммаси йўқлик, ғурбат хонасига кетибди-ку!..

LXIX

*Сайр бобида шамолдек енгилтак бўлишни рад эт-
моқ ва барқарорликда тоғдек виқорли бўлиш ҳа-
қида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига кўмак-
лашувчи улфатлар суҳбатини ғанимат билмоқ ва
дўстларнинг бир-бири билан кўришиб-мулоқот
қилиб туриши ноёб гавҳардек бебаҳолигини қадр-
ламоқ, андак бўлса ҳам адам — йўқлик шабис-
тонини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушнуд-
лик билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ.*

Ахир йўқоладиган бўлгач, ҳозирги дамни ғанимат билай-лик, эй дўстим! Шу хушвақтлик қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни маст айлагин. Бу дам шундай бир дамки, фалак ҳам ҳозир шу дамни бошидан кечирмоқда, дам бу дам-дир, дамо-дам май ич, Умринг таърихи, яъни қанча яшашинг ҳоаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларнинг ҳамдам — ҳамнафаслигини ғанимат бил. Иложи борича ватанни тарк этма, ғурбатнинг ранж-машаққатига ҳавасланма! Сафар мангулик азобдир, сафар дўзахдан нишонадир. Сафарга бетиним ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи етарли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурлар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир гани-

мат, сизнинг ҳаммангиз бир-бирингизга меҳмонсиз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла коса тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги муродингизга ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадаҳ тутиб, кўнглига ҳузур бағишланг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун ғам еманг. Ғам-кулфат кунларида ўзингизни овутинг, бошингизга даврондан не ғам келса, уни енгишнинг пайдан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир ғам тушса, аламга чидолмай, ўзини ўзи қийнаб, бир ғамини икки қилиб олади. Шунини ошқору ниҳон билингим, бу жаҳон ғам емакка арзимайди. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин, бададаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан-бекорга ғам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам ғам емаслик керак. Утган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир, ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса, ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Фақат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгача бор-йўқлиги номаълум. Кечгача эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчанади, охири нафасини ололмаса, тамом. Киши ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алъамон!..

Шу ғанимат умрни ҳам ғам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ, деса бўлади. Алам ичра дам урмагил, эй кўнгил! Не ғам етса, қайғурмагил, эй кўнгил!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакнинг иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Бунинг ҳосилига эришиш нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетишинг турган гап, аммо нима учун ўзингга ситам қилиб, бу сафарни тезлатасан? Бу фалакнинг қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободликни кўрса, тезда хароб қилади. Фалак бузадиган нарсани, ундан бурун сен ўзинг хароб қилишга шошилма! Агар, сайрга жуда қизиқсанг, сафарнинг фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичида мусофир бўл; холироқ жой топ, улфат ва анжуман ўртасида бўл. Ғурбатда ғариб бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанни севиш эса, имон нишонасидир. Кишида имон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охири жойи жаннатда бўлади. Ғурбатга бориб, бошингни бениҳоя можарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингни дўзах азобига ташлама! Вужудингда имон нишонаси бўлса, ватан жаннатининг гулистонида

гул териб юравер. Ватанинг жаннат боғидан кам бўлмаган ҳолда, нима учун дўзах каби гурбатни ҳавас қилсан? Жаҳонда бўлган бутун ҳўл-қуруқни сайр қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун еру сувни олсанг ҳам, бари бир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб, нима қилар эканман!» — деб афсусланасан! Энг яхшиси шуки, ҳамма томонга ўз бошингни уравермасдан, фароғат мақомини ганимат бил! Тоққа ўхшаб, оёгингни этагингга ўраб ўтириб, бир неча кун шу вайрона дунёда роҳат қилсанг, шундан яхшиси йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги зарнигор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бой-ўғлидек бу вайронадан фароғат хазинасини топган кабутар ҳикояти.

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир қуш, тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда, бир тош масофани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шоҳнинг тузоғига илиниб, қанот-қуйруғига кўп шикаст етди. Фалакнинг гардиши у каптарга оғир зулм кўрсатиб, неча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб қўйган эди. Бир кун у маҳбус қуш шу зиндондан қочиб қутулиб, шоду ҳуррамлик билан ҳавога кўтарилиб, осмонга чиқиб, ҳар томонга синчковлик билан боқиб, ўз диёри томон йўл тутди. Бу бахтиёр қуш ғайрат билан учиб, неча кунлик йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгаришлар ясаб, у турадиган уйни хароб қилган эди. Каптар у ерга етгач, уйини тополмаса ҳам, лекин, ўша атрофни айланиб учаверди. Кўпгина кишилар томга дон сочиб, каптар учуриб, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У каптар бу нарсаларга ҳеч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини топиб, эҳтиётлик ва қувонч билан қўнди-да, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ёт-бегона жой бўлгач, шоҳ қасрини не қилсин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам бировнинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканли уяси афзал эканини тушунасиз.

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишни нечун истайди? — деб сўрагани ва бунга ҳақимнинг жавоби.

Яна мушкул — қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шоҳ сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишни истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб — маишат қилса, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Ва лекин қанча ҳаракат қилсак ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига етолмаймиз. Масалан, бировларнинг зиндондан баттар бузۇқ кулбалари ўзларига жаннат боғидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикмат бор? Сабабини баён этишингни илтимос қиламан!»

Донишманд ҳақим жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳллариининг ва барча мутафаккирларнинг фикри бир жойдан чиқади.

Биров бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарсасига етса шоду ҳуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шоҳ ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларнинг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъий назар, шу жойга ўрганиб қолганидadir.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскиргач — табиийлик касб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шоҳга маълумки, табиат ўз даражасидан чекинмайди, ўз мавқеида туради. Киши табиати ҳам шу усулда парвариш топади, яъни, ҳар ким ўз табиатининг майли билан иш кўради... Бировнинг табиати қаерга ўрганган бўлса, ўша ўрганган жойини қўмсайверади. Кейин, бу — одатга айланади, шу одат айни киши табиатида кўпинча ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан бунини ўзгартириши қийин.

Устоз булут сингари дур тўккач, эшитувчи дурдоналарни денгиздек қабул қилиб олди.

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, денгиз фатҳи учун орзу кemasига тушиб, ҳавас елканини кўтаргани ва ҳақимлар билан маслаҳатлашиб, Рум денгизи соҳилига ер юзидаги моҳир усталарни йиғиб, кеми қуришга амр қилгани ва ойга ўхшаш уч минг кема қурилганидан сўнг, уларни ёйдан чиққан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан денгизлар фатҳномасини ўқигани.

Бу денгиздаги гавҳар сочувчи ғаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар оламни тамом олиб бўлгандан сўнг, яна Рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида ниҳоятда хурсандчилик билан бир неча замон ўйнаб-кулди. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиққан порлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жойнинг халқи баҳраманд бўлгану, аммо, уларнинг ҳеч бири Рум элидек шодланмаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фахрланарди. Тўртинчи осмонни қуёш жиловоғоқ қилган экан, у фалакнинг бундан фахрланишига ажабланишнинг ўрни борми?

Шоҳ бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дилороми билан айш-нўш қилди. Лекин, кўнглига кўпгина фикрлар келар эди. Масалан: «Тангрининг мадади билан, жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча махфий, маълум ва номаълум ғаройиботлар: ўсимлик бўлсин, кону жонивор бўлсин, ғаройиб кўринишли, эжойиб шаклли нимаики бўлса, фалак уларни менинг кўз ўнгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимаики ер юзида бўлса, бору йўғи, ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин денгиз сайрини қилмадим, у ерда нима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда ғаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам эжойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундай қизиқ нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиш бу думалоқ шаклдаги ернинг кўп қисми сувлар орасига яширинган. Қуруқлик сувнинг ўндан бирича ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам анигини айта олмайдилар. Бу оламда шун-

дай қатламлар борки, унинг олдида тўққиз қабат осмон ҳеч нарса эмас. Модомики, ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қабатлари ҳеч бўлиб кўринса, унинг қошида қуруқлиқ ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура беришнинг нима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларнинг ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш қўлимиздан келмайди. Расадхоналар қуриб, уларни кузатишни билганимиз билан, ҳақиқий ҳолни англашга ақлимиз нўноқлик қилади. Улар жим турибдими ёки айланяптими, уни билишга киши қодир эмас. Жаҳонни бошдан-оёқ эгаллаб, ўзимга қаратиб олдим, унга ҳукмронлик қилишга муяссар бўлдим. Худо ер юзини менинг мулкимга айлантириб, ўзимни мулкдору барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда, мен ўз мулкимда нима борлигини билмасам, билмаганим устига, билишнинг чорасини кўрмасам, мен билан гафлат денгизига фарқ бўлган бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигида ва жами дарёю денгизида нимаики бор бўлса, агар бахтсаодат менга ёр ва ҳамроҳлик қилса, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хизрнинг йўлдошлигида айланиб чиқдим, энди Илёс билан сувга қадам қўйсам, ишимнинг охири хайрли бўлур», — деган ҳавас кўнглига ўрнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишнинг ҳеч қандай чорасини тополмади.

Ҳаваснинг бўрони зулмкорлик қилса, ақл хонумонини барбод этади.

Бу ҳаёл, яъни денгизларни фатҳ этиш Искандарнинг кўнглини забун этиб, миясида жинни бўлиб қолиш хавфи туғилди. Кўнглида яширинган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳллари ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақиртирди ва улар билан анжуман тузиб, юрагидаги орсусини очиб ташлади; яъни кўнглида нима мақсадлари бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изҳор этди. Уларнинг ҳаммаси бунинг истаги денгизга саёҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтишни маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин, қайтиш-қайтмаслик яна шоҳнинг ихтиёрида эди. Шоҳ уларнинг сўзларини шундай ўринли важлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл ожиз эди. Уни ман қилиш лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тадбир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони худо солган. Умид қила-

мизки, оллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақсадинга эриштиргай!»

Шоҳ қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жиҳатдан, шоҳ қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамлар унинг кўпинча фикрига қўшилишар эдилар.

Агар шоҳ машварат — мажлисида қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин ғайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо нимани қисмат қилиши ҳам аён эмас. Кўп фикрлар бўладики, ақл унга юз хил далил келтириб — маъқуллагани билан бари бир, охирда нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладики, нафс уни ёқтирмай, қаршилиқ кўрсатгани ҳолда, охири яхши натижа билан хулосаланади. Лекин қандай иш бўлмасин, бахт-иқбол раҳнамолик қилса, фалак ҳам унга бўйсунди. Энг аълоси шуки, шоҳ қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сиғинсинлар. Бу ҳолатда иш ўнгидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунукроқ чиқса, узрли ва маъзур бўлади-лар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикридан кўнгли ёришди. Тездан ҳунарманд-усталарнинг кема ясаш учун шошилиш ишга тушишларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинлар, деди. Унинг минг донаси шоҳ ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси аркони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг денгизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар сипоҳларга ва икки юзтаси эса, бозорўчар, олди-сотди қиладиган ходимларга мўлжалланади. Искандар, денгизларнинг офатларига қарши қуролланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичида юргандек роҳатда бўлиши керак. Шаҳар бўлганда ҳам шундай шаҳар бўлсинки, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва қўноқхона — саройлар бор; яна уч юзтасининг ҳар бири — бемалол мингтадан аскар сиғадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етадиган яроқ билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемага сафарда қатнашувчи кишилар учун ғамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан денгизнинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладиги, буларнинг қирроққа чиққанда керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшаш бў-

либ, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан — ҳашамдор қилиб бит-казишга буюрилди.

Оламни олган шоҳ фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришни бўйнига олди. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунармандлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дарахтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнаткашларга Рум денгизи соҳилларида манзил ажратиб берилган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тош масофада, ўн-ўн беш минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, арра-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдилар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъй-ҳаракат қилар эди. Хусусан, икки-уч минг эгчил кишилари кундан-кунга ишни тезлатиб, ўз ташаббусларини бошқаларга намуна қилар эдилар. У соҳилда шундай иш қизиб кетдики, гўё Рум денгизи тўлқинга келгандек бўлди. Шу хилда уч йилдан ортиқ вақт ичида уч минг кема тайёрланиб, денгизга туширилди.

Ниҳоят, юқоридаги тақсимот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини олди. Кемаларга бир неча йиллик йўл асбоб-анжомлари ва денгизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларнинг тегишли жойларига саранжомлаб қўйилди.

Шундан кейин, шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло¹ каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиларкан, элни навозиш ва яхши тилаклар билан хушнуд айлади. Сўнгра шамолдай учқур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳлиялари ўксинишиб қолдилар. Искандар ўз арғумоғининг жиловини қўйган ҳолда, Рум ва Фаранг денгизлари қирғоғигача чоптириб борди. У, даштдан соҳилга етгунча, худди дарёга томон суръат билан оққан селдек бетўхтов югуриб борди. Оти денгиз қирғоғига бориб етгач, дарё юришли шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фурсатда юқорида зикр қилинган Сутурлобни тузган донишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирар эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқликда қоладиган элга мурожаат қилиб, шоҳ деди:

— Эй, менинг қавмларим! Хизматимни кўп қилган эдингиз, энди эса, бугундан бошлаб айрилиқ руссасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам, шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаики де-

¹ Чархи муалло — юксак осмон.

сам — қулоғингизда асранг! бир қанча вақтдан сўнг, менга кўз тутинг. Менинг молим, мулким ва тутган йўлим ҳаммангизга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинланган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсам буйруғимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни кўнглингизга тугиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга имдод этинг!

Бутун ўлкаларнинг ҳоқими бўлмиш шоҳ шундай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунбушга келиб, қий-чув қилиб юбордилар ва кўзларидан дарёдек ёш оқизиб, унинг жонига дуруд ва сано айтдилар; яхши тилаклар тиладилар. Дуодан сўнг, тубандагича калом дедилар:

— Хоҳ қуруқликда ва хоҳ денгизда мақом тутсанг ҳам, барибир, биз сенинг фироқинг билан ғам тортамыз. Аммо сенинг ҳақингда яхши-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Доим ўйнаб-кулиб, хурсандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам ҳақ таоло паноҳида бўл! Нимаики амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни бажарамиз, уни унутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлимиздан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг мақоли шу ерга етганда, бахт фоли бўлмиш юлдуз ўз буржида тулуъ айлади¹. Шоҳ сутурлобга қараб, осмон авжида юлдузни кўраркан, шу онда кемага чиқиб ўтирди. Қуёш у юлдуз чегарасига етгач, тўхтамай, хут буржига томон ўта бошлади. Бу вақт хут — март ойи, яъни ёмғир чоғи бўлгани туфайли, халқнинг кўзи тўхтовсиз ёмғир тўкар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин, бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У уч минг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анжомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгач, озод ва мард кемачилар ўз кемаларини тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Ғуж-ғуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳаракатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинланиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳаракати кўз ўнгингизга бошқа бир оламни келтирар эди. Булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва оғир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз кўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, ҳар қанча садаф бўлса, жамлаб, ҳамма

¹ Ту л у ь — балқиб чиқиш.

дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб — сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўрсатиб, садаф ўрнига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнингки шундай меҳмони бўлса, дургина эмас, жонини нисор қилса ҳам арзийди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зеро, денгиздек улуг ғимматли шоҳ денгиз ичидадир. Ўша қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай. Чунки, лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муғанний! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир қўшиқни ҳам жўр айла. Сенинг тарозинг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшларимни дурри-нобдек тўксин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қилавер, чунки бу дунёнинг иморати сув устига қурилмишдир. Ўз кўнглингни шу иморат билан қувонтирма, кўпикдан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXIII

Искандарнинг ҳукаmodан¹ денгиз вазиyтин савол этгани ва Суқротнинг куррайи арз атрофида сувнинг қайси хилда иҳота қилганин шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўк денгизнинг етти зангори осмондек нотинчлиги ва хунрезлиги таърифи, ўн икки минг жазиранинг денгизда қандай тақсимлангани ва қандай жойлашганлигининг тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар мोजаросидан савол сўровчини лаби қуруқликдан денгиздек сероб қилгани.

Хуллас, шоҳ денгиз томошасини бошлади, унинг кемасининг кўкси сувга теккан куни, у бутун илм-фан аҳлларини бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилжўйлик қилиб — кўнгилларини кўтариб:

— Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб берингиз!— деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Суқрот ҳақим баён қилсин, зеро у, фан илмининг устози, бутун мияси ақл ва илм билан ободдир»,— дедилар. Шундан сўнг, денгиз мартабали шоҳнинг саволига доно Суқрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузилиши тўғарак-курра шаклида бўлиб,

¹ Ҳ у к а м о — ҳақимлар, олимлар.

ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Ва лекин куррайи арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридаги қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шаҳарлар, тоғ ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан ихота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим ҳам дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан денгиз ўраб олган. Баҳри Муҳит — Океан эса, фалак гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти денгиз ўраб олган. У денгизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тоғу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтита денгизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт баҳраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, халқ экин-тикинани суғориб, фойдаланади. Бу дарёларнинг асл манбаи булоқ-чашмалардан иборат, лекин, охири денгизларга бориб қуйилади. Ҳалиги етти денгизнинг оралиғида эса, жазиралар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди, уларни шарҳлашга киришмасдан илгари, шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган денгизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот Баҳри Муҳит¹ деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардан биттаси Руму Фаранг денгизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу денгизнинг наҳангисан. Бунинг ичида ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги жазиралар экинзору дарахтзорлардан иборатдир. Бундаги оталарнинг адади олти юзтача бўлиб, у ерлардаги ободонлик ва маъмурчиликнинг чегараси йўқдир. Мағриб денгизини иккинчи деб тахмин қилайлик, у доим тинимсиз мавжланиб туради. Бу денгизнинг шимол ва шарқий чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жазиралар бор. Учинчисини Зангу Ҳабаш баҳри деб ҳисобласак, унинг тўлқин ва пўрганаларини кўргангизда, девона сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичида бир минг уч юз жазира бўлиб, у жазираларнинг ҳосили бағоят кўпдир. Ҳинд денгизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг уч юз жазира бор ва бир қанча чуқур кўллар ҳам мавжуд. Уммону Қулзум кўллари шулар жумласидан бўлиб, Ҳинд баҳри тўс-тўполон билан тўла нотинч денгиздир. Бешинчиси Чин-Хитой денгизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшайдиган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни ўз ичига олган бўлиб, оролларнинг тоғи ҳам, текис ери ҳам кўп. Дувонг деган сувни олтинчи

¹ Баҳри Муҳит — Тинч океан.

денгиз де, унинг ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат бағишлайди. Унда икки мингга яқин жазира бор. Лекин у денгиз сувида минг туман кема ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машриқ денгизи деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-вассалом. Биз баҳри Ҳазарни¹ булар қаторига киритмаймиз, бунинг сувини кўрган одамлар ваҳимага тушадилар. Унда ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларнинг ичидаги ажойибот — ғаройиботларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларнинг ҳаммасининг асл манбаи баҳри Муҳит бўлиб, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу денгизларнинг барчаси шу океанга боғланган бўлиб, уч томони қуруқликдан иборатдир. У муҳит бағоят чуқур, агар фалак шу сувга тушса, ғарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошқа денгизлардан яна фарқи шуки, океандагича ороллар бошқа ҳеч қаерда йўқ. Ва лекин ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп, у махлуқларнинг шакли, вазоҳати жуда ҳам ажабланарли. Уларнинг сон-саногини ақл эгалари қанча деб гумон қилса, ундан ҳам ортиқдир. Денгизларнинг аҳволи, уларнинг маҳражу мадҳали, қисқаси, мана шу баён қилганимчадир. Агар биров буларнинг тафсилотини янада кенгроқ билишни орзу қилса, сув ичидаги саёҳат вақтида ҳаракат қилиб кўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб, доно оламга таҳсин ва офаринлар айтди. Бошлаб, етти денгиз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса, баҳри Муҳитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюгу, аммо ҳимматига яраша ғафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин димоғига ўлим дуд соладиган бўлгач, орзу ва таманно ўтини бунчалик алангалатишдан не фойда?

LXXIV

Машриқда ганж топган киши ҳикоятим, у ерда Мағриб хазинаси ҳақидаги хатни ўқиғач, қуёшдек бошдан қадам қилиб, Машриқдан Мағрибга борди ва у Мағриб зарини топгач, қуёш ғарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди.

Биров шарқда бой ва нодир бир хазина топди. Хазинанинг эшигида эса, тубандагича бир қизиқ хат бор эди:

¹ Баҳри Ҳазар — Каспий денгизи.

«Кимки бу хазинани аниқ топаркан, агар Мағриб диёрига бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни ҳам олғусидир».

Бу хатни ўқигач, хомтамаъ бечора: «Иккала хазинани ҳам ола қолай»,— деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган от қўйиб, тезда шошиб-пишиб, Мағриб томон равона бўлди. У неча йиллаб дарё кечиб ва даштларни кезиб, бошидан қанчадан-қанча меҳнат ва машаққатлардан сўнг, истаган ерига етиб, ажтарган хазинасини топган эдики, шу пайтда бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бечора на бу хазинадан баҳра олди ва на у хазинанинг роҳатини кўрди; машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик — ҳўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳамма ёқни забт этишдан иборат эмас, балки тангри берган неъматлардан элни баҳралантиришдир.

Кимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва бахтиёр одам шудир.

LXXV

Искандарнинг Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёқ сув иҳота қилмоғининг ҳикмати нимада? — деб сўрагани ва бунга олимнинг жавоби.

Искандар Суқротдан савол айлади:

— Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмасликда ягона бўлган устоз! Маълумки, сув ер юзини муҳит бўлиб — ўраб олди. Бу, биз учун гоаят мушкул масала, шунини баён қилиб берсанг экан, яъни қайси ваздан бутун ер юзини ва ундаги тоғу чўлларнинг юзини сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Баҳри Муҳит-ку ҳар тарафдан очиқдир, лекин, унинг атрофидаги етти денгиз нима учундир? Ундан шу етти денгиз ажралиб чиққан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

— Жаҳоннинг денгизга монанд шоҳи билсинки, баъзи одамлар, ер юзининг тузилиши баланд-пастликдан иборатдир, демишлар. Аслида эса, тузилиш жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илм билан муқаррар исботланган. Ва лекин ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам

ҳам ўйлаб кўрса, тўғрилигига тан беради. Масалан, қачонки ёғиш орқасида сел келадиган бўлса, у тоғдан пастдаги водийларга қараб оқиб тушади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг паст-баландлигини исботлайди. Илм эгалари ҳам бу фикрга қаршилиқ кўрсатмайдилар. Сув эса, ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни, тангрининг ҳикматиدير, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса, ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш тангригагина осондир. У ҳамма нарсани инсон манфаатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга тан бериб, сукут қилишга мажбур бўлди.

LXXVI

Искандарнинг етти денгиз билан ўн икки минг жазирадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнгра, бир қатла Муҳит атрофини паргор¹ сингари айла-ниб чиққач, Муҳитнинг ўрта нуқтасига азимат этгани. Бу сайрда ёғоч отнинг² елдек ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъат билан кўрилиши ва пўрганадан у даштда тоғ-тоғ тўлқинларнинг пайдо бўлиши, майда шағаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари — хубоблар ҳосил бўлиши. Ниҳоят, Искандарнинг Муҳит марказига етгани ва чархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга азм этгани.

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизида шундай сузади:

Денгизлар ҳақида Суқрот ҳакимнинг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанлардаги аҳвол ва ундаги кайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги ниятини яна қатъийлаштираркан, илоҳий ҳакимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлвориб илтимос қиламизки, сайр-сафаримизга ҳам ўзинг пешволик қилгайсан! Бутун кемачи — маллоҳлару денгиз сафаридаги жамики сайёҳлар сенинг ихтиёрингда бўлганлар. Сен улар

¹ Паргор — циркуль.

² Ёғоч от — кема.

билан сувнинг оқимини топиб, халқни қай тарафга бошлаб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдонлигинг туфайли, сенга эргашамиз. Зеро сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуринг бениҳоядир.

Сукрот бу илтимосни қабул қилиб, йўл бошлади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У, ҳар бир ишга эҳтиёткорлик билан мулозимлик қилар эди. Сукрот у йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига денгизлар пири Илès қўриқчилик қилар эди. У, кемаларни худди қушдек учуриб, сув сайри — сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, унинг аҳволи — вазияти қанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги жазираларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юриш қилса, у ерни олар, олгач эса, у жойлардаги ажойибот ва ғаройиботларни томоша қилар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазираларда янги шаҳарлар ҳам бино қилар эди.

Лекин у бир қанча кишиларни сув қирғоқлари бўйлаб йўл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам анчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдики, булар ҳам кеча-кундуз демай ҳаракат қилардилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан, худди сувда пайдо бўлган хубоб-қуббалари каби юриб, денгизларнинг атрофини таноб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қаерки ўрмон ёки тоғ билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлчамасдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қирғоғини таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг қари (метр) узунлигида таноб тўпланган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккинчи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўшагаверар эди. Юраётган кеманинг таноби тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккинчи кема эса, сувдан лангарини олиб, денгизда тезлик билан юриб, танобларни йиға бошлар эди. Бу танобни то охиригача йиғиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса, яна танобини тортиб, жўнаб кетар эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар; ҳисобчилар эса, бир чеккадан, неча таноблигини ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун теварагининг қанчалигини ўлчаб чиқдилар.

Яна бирмунча ҳисоб аҳллари маъна шу каби ҳаракат қилиб, денгизнинг кутрини¹ таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиғи зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у денгизнинг атрофи қанча узунликдаю сатҳи қанча кенгликда эканини аниқладилар.

Шоҳ денгиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Суқрот ҳаким ҳам денгиз атрофию ва сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг оёғига боғлаб, уни Румга учуриб юборишга қарор қилдилар. Каптар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилди. У барча Рум аҳлига, Румгина эмас, ер юзининг бутун тоғу даштидаги одамларга хушxabар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хунхор денгизини кезиб, худди сув устида енгил ва кучли шамол изганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажойиб ва ғаройиб нарсалар ғоятда кўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Ғайрат ва шижоат билан ороларнинг ҳаммаси эгалланди. Суқрот ҳаким ғайрат ва жасорат билан таноб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти денгизнинг барча яхши ва ёмон тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Маъна шу сайр-сафарда баҳри Муҳит атрофи бир айланиб чиқилган эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан ҳижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Муҳит атрофини айланиб, яна қайтиб, Фаранг денгизига келиб чиққан, у ердаги бир жазира ичиде мақом тутган эди. Денгиз ичига тушиб, саёҳатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жазирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус кўнглига шодлик бағишлади. Улар, энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором оламиз, деб гумон қилдилар. Яна денгиз суръатли шоҳ донишманд Суқротни ўз ҳузурига чақиришни, денгизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-ҳужжатларни олиб келишни буюрди. Бу хат-ҳужжатлар тўла бир кема юк бўлиб, унда қоғоздан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. У ҳужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм ғилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, ногаҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундаги ёзув-

¹ К у т р — диаметр.

лар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳаким сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда, варақларга ҳеч қандай нам ва рутубат тегмаганлиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

— Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш аدادсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсин! — деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундаги рақамларнинг хулосасини чиқардилар. Ҳаким у сонларни бир сидра кўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққач, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб — изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл югуртириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳаким қанча ҳисоблаган бўлса, шоҳнинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувнинг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун, унинг қанча узунликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Муҳит денгизлар ичида энг улуғи бўлиб, бутун оламни ўз ичига оларди. Бу океаннинг бутун энию, бўйини, ҳеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузини текшириб — ўлчаб чиққандай аниқладилар. Кимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Муҳит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

Эшитишимча, бир замонда бир ҳукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни такрорлаб юрар экан:

«Дунё бир ҳукмдорнинг жойи, агар шундай ҳукмдор бўлса, ер юзи шуниқидир». Жаҳон шундай бир ҳукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океаннинг ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича тахминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўққиз йилу етти ой сафар қилса, шу улуғ океанни бир айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Муҳитнинг бутун доирасини тахминлаб, унинг кутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизиқ бўйлаб кесиш ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Муҳитларнинг маркази улуғ океандадир, У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Муҳит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжоми тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан мажлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-ҳавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «ҳавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас.

Кимки, яхши-ёмон нима иш қилса, барчаси, шубҳасиз, тангрининг тақдири билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нима иш қилган бўлсам, ҳаммаси тақдирнинг иродаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тадбир кўра олмадим. Эл-улуснинг машаққатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўпгина ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рағбати йўқ экан, ҳақ уларнинг тарафида эканига имоним комил. Аммо, менинг бу бобдаги орзуим охирига етмаяпти, яна юришни давом эттириш ниятида турибман. Ун уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томоша қилиш билан умр ўтказишимизга қарамай, асл сув сайридан мақсадим океанни ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланиб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи даражадаги ишлардир. Менинг асл истгим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф-доирасини айландим, энди эса, унинг маркази ва у ердаги чуқурликни ҳам кўрсам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Муҳитда яна тўрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин, киши ғайбнинг ишини, яъни тонгла нима бўлишини билмайди. Менга бахт ва давлат ёр бўлса ҳам, бу йўлни босишда ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишни буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океанни кезиш нияти йўқлигини ҳам биламан. Майли, бу масалада халқнинг кўнглига ғашлик қўнмасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озоддирлар! Йўлда ўлим хавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга мажбур қилайин? Энди, одамлар хотир-жамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ халқ бирдан норозилик билдириб, фиғон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингни адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига, уятимиз ичимизда эканлигига қарамай, барибир, яхши бўлсак ҳам — ёмон бўлсак ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсак ҳам — ғамнок бўлсак ҳам, доим сен билан бирга бўлишдир. Борди-ю, ажал жонимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупроғига айлансин. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳамма-

мизни шундай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифтор қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаерда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир».

Искандар ўз қўшинларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйган эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миянатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига офарин айтди, ҳаммаларига иноят — яхшиликлар қилиш ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишингиз эвазига тангри яхшиликлар ато қилсин! Мен бу гапларни айтишдан мақсадим, машаққатлар халқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга бошқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммангизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим, кўнглимдаги хавфлар ҳам батамом кўтарилди. Бояги-бояги мен сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимсиз. Бошимга ёмон кун тушса, паноҳимсиз, мен сизга сўгинаман. Бу ихлосингиз туфайли, худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда ҳақ паноҳида бўлғайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақиқа дуо қилди, унга садоқат изҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, ғоят оқилона фикр билан, халқни уч қисмга бўлди. Жумладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Эмди худо ёрингиз бўлсин, сизга жавоб. Қолган кишилардан ортиғи оғир юк бўлиб, буларнинг у қадар қиладиган ишлари ҳам йўқ», деб уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон жўнатиб, йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳрига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал-бошлаб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тиғу тадбир ила фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Муҳитни ўрганиш мақсадида эканлигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Муҳит ичига оз дам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» — деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени

муҳофаза қилиб, қўриқланг. Шу баробаринда, Румдан кўг матолар олиб келинг, чарчоқни ва бош оғриғини даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддият билан давсм эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсам, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиз учун даркор бўлур. Агар шунча ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш бахтига муяссар бўлсак, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар, борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга ғарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишга қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдамизга ўз вақтида етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилакларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирмай, ўз йўлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна, юрганда худди осмондаги ҳилол — ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, ҳикмат аҳллари-нинг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у, уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шижоатли, яқдиллик ва баҳамжиҳатлик билан иш қиладиган кишилардан бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгизга ғутта уриб сузишда худди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиладиган; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралиғида борат эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу уқлаб дам олиш деган истак йўқ эди.

Қанча қараган билан тоғу саҳро кўринмас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоён бўлмас эди. Сув, кўринишда осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса, осмон фазоси билан туташиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қилар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қуёш эса, ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қуёш қачон сув тубига ботаркан, юзига сув рангли

парда тутиб олар эди. Қуёш сув тагида суръат билан Машриқ томон юраркан, худди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қуёш сув юзидан ғойиб бўлиб — яшириниб кетса ҳам, лекин унинг нури сўнмас эди. У худди фонус ичида бўлса ҳам, ҳамма ёққа нур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Ва лекин унинг кўйлаги самовий бўлса ҳам, одамлар мовий ипаклик деб аташар эди. Қачонки қуёш шамъи сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўриниши билан, уларнинг бутун акси сувга тушар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жонивор сув мавжида ўз суратини намойиш қиляпти, дейверинг. Бу кўриниш, гўё бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Худди дунёни фалак юлдузи равшан қилгани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урар эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўхшаганидан, кишиларнинг қуёш ёруғига эҳтиёжлари йўқдек эди. У шуълалар кемаларга порлаб тушганларида, кишилар ёғоч — тахталарнинг ёниб кетишидан ваҳималанар эдилар. Аслида, уларнинг кўйиб кетишига сув монелик қилар, чунки ҳўл ёғоч ҳеч қачон шамънинг ёруғи билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталиқ солар эди. Ишқилиб, бу тўда бир ёқлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантирар эди. Кемалар юз минг офат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-катар денгизда сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгунча, элнинг жони юз минг карра бўғзига келар эди. Яна денгиз устига қуёш кўтарилгач, денгизнинг устида ҳар томондан буғ пайдо бўлар эди. Денгиз юлдузлари ҳам кўздан ғойиб бўлишди, худди осмон юлдузларига ўхшар эдилар.

Сувнинг ҳаракатидан гоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдобгина эмас, гўзал қуёш шоҳини ғарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланарли эди. Мусофирнинг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли хароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Пастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясаб, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургани каби, кема атрофига сув ўзини урар эди. Буларнинг биридан энди қутулай деб турилганда, кетидан иккинчиси чинқириб, рақсга тушар; гоҳо

бундай саргашталики ва тинчсизлик энди бартараф бўлай деб турганда, худди шу жойнинг ўзида, бахтга қарши бўрон қўзғалиб, денгизни тўлқинга солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсганда, денгиз чайқалиб, денгиз суви бошдан-оёқ қўзғалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртаналар кетма-кет денгиз танадини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса, гоҳ тоғ каби бу пўртаналарнинг устига чиқар ва гоҳ булар ташкил қилган жарликларга «шувв» этиб тушиб кетар эди. Ҳали ўлмаётган туриб, сувнинг қаърига тушиб кетиш қиёмат кундаги даҳшатни эслатарди. Фалак елга даҳшат эшигини очиб бериб, денгизни ваҳший океаннинг тубига қочирарди. Денгизнигина эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошбақани ҳам — ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёққа қочирар эди. Пўртана ўзини осмонни ювувчи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепа эди. Кема ҳам тўлқин билан осмонга кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига шатта урар эди. Кема пастга инаётганида шундай даҳшат билан тушар эдики, гўё, денгизнинг тагига эмас, балки ернинг қаърига кириб кетаётгандек туюлар эди. Бунинг авжи осмонга кўтарилишдан сарв ва ҳут буржлари; пастга тушишидан эса, кўпгина балиқ ва тошбақалар ваҳимага тушар эди. Денгиз суви ерни осмонга, осмонни эса ерга олиб тушиб урар эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб — гоҳ тирилар; тириклари эса, у сувга жонларидан қўлларини ювиб қўяр эдилар. Гоҳ қиёмат-қойим тўхтаб, тоғ-тоғ сув тўлқинлари пасаяр. Бу ғалаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Машриқдан келса, у бири Мағрибдан келар эди. Одамлар ёғоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранжу машаққат билан бир-бировларини топишар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиғлаб, кўзларидан денгиз ичига гавҳар нисор қилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин, Искандар ўзини тетик тутар ва бардам эди. Улар шу жараён ичида гоҳ суръат билан ва гоҳ осойишта йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулогига ғойибдан тубандагича бир хушxabар эшитилди.

«Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, окхил-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ кўнгилдан бутун ғам-ғуссаларни кўтарди ва у йўл бошловчи Суқротни ўз ҳузурига чақиртирди. Буларга ҳам марказга етганлари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётган эдилар. Улар ҳам айтгач, кўнгилда

ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруғи билан кемаларни юришдан тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йигдилар. Шунда шоҳ одамларга дедик:

— Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда туринг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, бунини ҳамсанавислардан Хусрав ҳам эътироф этган. Масалан, гуё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясадиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишанинг оғзини пўкак сингари қопқоқ ила мустаҳкамлаган. У машаққатга қолган одамлар арқоннинг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шишага боғлаб, ўз кўнгилига ҳеч қандай хавф-хатарни йўлатмай, шишани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги ҳаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг, жуда бақувват тортиб кетган. Бинобарин, шишанинг арқонини тортиб, юқоридагиларни огоҳлантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошқа ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан ҳоли эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар, Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган. Сайри-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ йўлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят, унинг кўзини нубуват — пайғамбарлик чироғи ҳам ёритган. Кўзи у шуъладан нурлангач, сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намоён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда нима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди, одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ кўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиладиган бўлди. Қуруқликдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам, худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўри-

надиган бўлди. Ва лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали эдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, агар улардан биронтаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни кўрган одамлар даҳшатдан ўлар эди. Шундай катта балиқлар борки, ҳаракат қилиб, суръат билан юрилганда, бир ойда ҳам у балиқнинг бошидан-охиригача етиб бўлмас эди. Лекин шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб-овқатланар эдилар. У ернинг қисқич-бақаю сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ эди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайғамбарлик фазилатларининг эгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий бахтга эришди. Ўз кишиларига бу аҳволдан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол билан бахтиёр айлади. Шундан сўнг халқ бу музаффар шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, набий ҳам деб биладиган бўлди.

Қўрқа-писа борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса, сира тўхтамай йўл босмоқда эди. Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдики, уларга нисбатан самовотнинг айланишини султ деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдики, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг ҳузурига етиб келди. Бу азиз-аржуманд шоҳнинг ташрифи билан унинг висолини кўрган халқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи куни яна юришга киришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, бахт-саодат билан қирғоққа қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози — табиатида саломатлик ғанимат даражада ноёб бўлиб қолган эди. Унинг хаёлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга халқни ундади ва мамлакатни қандай идора қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Ўз аҳволи ночорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларнинг амиру султонларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етти юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларнинг қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси — кундузи тинмай юришни давом эттирди. У ҳаста вужуд билан от су-

рар, аъзойи баданининг оғриғидан ниҳоний инграр эди. У дангта шундай тез, шошқин ва жадаллик билан от сурар эдики, унга ҳеч ким етолмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Июлнинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўртанар, сувлар қайнар — жўш уради. Қуёш алангасидан ер шундай қизиган эдики, бу нарса ҳавони ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иссиқнинг ўта зўрлиғидан ерлар ёнар, кишининг оёғи ерга тегса, фарт бўлар эди.

Искандар ўз арғумоғини ортиқ чоптиролмай қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож ва имконияти йўқлигини ҳис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлоқ устига ўзини таппа ташлади. Бетобликдан жисмида ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи-бадани титрар эди. Унинг остига ўрин солгунча туришга тоқати етмай, оғриқнинг зўридан ўзини ташлаб юборди. Бир ўроғлиқ темир тўшама бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизишди. Ҳамма ёқ жазирама офтоб бўлиб, у чўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан, бемор устига қимдир биров ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ, бир замон, ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни, ўлими олдидан, унинг ётган ери темиру, осмони — олтин бўлажагини толе аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темиру осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва беихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, кўз суви билан жонидан қўлини ювиб, ҳаётдан умидини узиб қўйди...

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Ва сен бу майхонани бир нафаслик ғанимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муғазний! Куйлаб, бизни шодлантир! Агар у куйларнинг видолашув оҳангида бўлса, яна яхши! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдои шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани топ-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳлиқни истасанг, шундай мастликдан яна ҳушёр тортишни ўйлама!

Жаҳон базми соқийларининг ҳаёсизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал захрини қуйишда гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр боғининг боғбонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дарахтини ажал тиғи билан кесишда гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар.

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этагингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида гарқ бўлиб ётибди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан киши этаги булганмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса, дилингга гард қўниши — озор етиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид боғлама, бундан узоқлашиш тараддудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиш имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тўзғоғидан кўзини очолмай, кўнгли доим хира бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гур балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Қайҳусрав ҳам ерга кириб, ғойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар биров шу гапларнинг маъносини тушунмоқни истаса, узоққа бориб ўтиришнинг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуғ мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олимиди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун сипоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларнинг кулини кўкка севурди. Бу санаганларимиз ҳамма шоҳларнинг қиладиган ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қилдики, ҳеч ким бу каби ишларни қилмаган. Каюмарс давронидан то

ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Ва лекин Искандар яна шундай ишлар қилдики, бундай ишлар бошқа биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Жумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттита очиқ денгизни ва ўн икки мингта жазирани қаричма-қарич ўлчаб юриб, олди. Бундан бошқа, яъжужлар қаршисига сад-ғов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ақл ожизлик қилади. У, яна, коинот жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У, илм-фан соҳасида шундай муваффақиятларга эришдики, жаҳондаги мамлакатларнинг биронтасида очмаган тилсими қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳақимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлдилар. Бу олимларнинг тафаккурлари илм ва билимнинг энг баланд чўққиларини ҳам қамраб ва эгаллаб олиб, буларнинг ҳар бири фалакнинг ҳар қандай жумбоғини илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга муяссар бўлган? Яна бунинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайғамбарлик нубуватига эга бўлиш жуда улуғ мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгану, қачон бундай улуғ одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади; вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарса шундай беомонки, у ҳатто одамни беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечоранинг жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам, вақти келса, ниҳоятда азиз бўлиб кетади, ажал уйқусига асир бўлиш олдидан, баъзан кишининг вужуди беморлик тўшагида ором олади.

Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай эзиб, ажал қўлига топширдики, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Ахир, фалак уни дашту тоғларда от чоштириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йиқитиб, танасини қора тупроққа булғади. Фалак уни неча вақтлар ватандан жудо қилган эди, энди онасидан ва бир неча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас, бир қанча севимли қариндошларини ҳам, бир неча фарзанд-

ларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айрилиқ ўтида куйиб юрган пайтларида кўнглида соғинч ва муштоқлик алангаси туғён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Кийнахоҳ — қасди бор душман сингари, чўғдек қизиби ётган қум устида балиқни қовургудай ҳароратга гирифтор айлаб, унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир мунис маҳрами ва на мушфиқ ҳамдами бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва нотавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмоқда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолижа кор қилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат билан қатл этди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳушёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлғай. Кимки бу дунёга ҳирс қўйиб, уни ўз қабзига олишга қасд қилар экан, бу афсона унинг учун етарли танбеҳдир.

LXXVIII

Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, хазинадек, бир вайронага чекинди ва минг йилдан сўнг фалаж аждаҳосидан унга ҳам офат етди.

Эшитишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада бекиниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж — хазина сингари бузуқ-вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийналар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб турган жойи на ёгинчочин пайтида ва на жазирама офтобда унинг жисмини ёполмас, устига пана бўлолмас экан. Ёши мингга етгунча шу тарзда ҳаёт кечирибди. Шунда бир одам ҳайратланиб, ундан бу саволни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фароғатига қизиқмайсан? Ажойиб кошоналар қуриб, унда нашъу намо билан ҳаёт кечириш ўрнига, вайронага кириб, бир бурчакда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучугини тотиб кўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронғи вайронада кун ўтказишим-

нинг сабаби, бойқуш сингари, кечалари ҳам ҳар нарсани кўришга кўзимни ўргатишдир. Зарар ва офатларни даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай рағбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кулфатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг, кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чоғида, ушбу вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткваш фалак. Ниҳоят, йўқликқа қадам қўйган чоғимда, менга шу бузуқ хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга хирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXIX

ҲИКМАТ

Луқмон ҳакимдан бир одам, бунча илминга боис кимдур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат қилгани ва ундай одамлар қилган ишнинг тескарисини тутгани ҳақида.

Луқмон ҳакимдан бир одам сўради:

— Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно! Сен яшаган асрда илм ва билими сеникига баробар келадиган киши йўқ эди. Модомики шундай экан, бу қадар беҳисоб илм-донишни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

— Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармон кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни, билимсиз — жоҳил кишилар қандай ёмон-ножўя ишларни қилган бўлса, мен шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни — билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдон одам бўла олади...

Искандар жони ажал исканжасида қамиш қалам қилтириғидек (нолдек) зўрға лиқиллаб тураркан, онасиға васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза туғишни манъ этгани, ундан сўнг, ҳаётининг номасини қазо қўлиға топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияға олиб борганлари. Онасиға ул мактуб етиб, ўғил тобути қаршисига пешвоз чиққани ва ўғли гўдаклиғида бешик ичида ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичида ҳам уйғонмас уйқуга толганини кўргани ва кўкси чокидек ер кўксини ҳам чок этиб, уни тупроққа топширгани ҳақида.

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи, гапни мана шу хилда ниҳоясига етказди:

Шоҳ ўз аҳволиға назар ташлаб билдики, ҳаёти қуёшининг ботиш чоғи яқинлашди. Кетиш чоғи келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоғи келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал пиёласидан заҳар ичишга мажбур бўлди. Улим олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилиб, ажал нафасидек совуқ оҳ тортиб, ўз онасига нома ёзиш учун котиб, қоғоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлим олдидан васиятнома ёзиш билан оқ қоғозни қорага айлантирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб, дард-алам саҳифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу саҳифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам хангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳоси йўқ бўлган тангриға шукур ва миннатдорчилик билан бошланди. Бу нома файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки халойиқни йўқликдан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданиға жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб олувчи; денгиз ичига ғарқ бўлиб йўқолганга ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мадаккор бўлувчи; гадоликни шоҳликдан азиз кўрувчи; жаҳон шоҳларини бир пулчалик қадр этмовчи; кимнинг мижозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам ҳор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси етиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқотмай-

ди); ҳар бир қазову қадарида не-не ҳикматлар яширинганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмлолмайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуғлик эгаси олло-таолога шукрлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуйидагича васият бошлади:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган танамнинг жони, вужудим бебаҳо лаълиснинг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўпдан-кўп айрилиқларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни бошдан-оёқ фатҳ этишни ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан; аслида сенинг остонанг тупроғига айлансаму, унинг отини мен шоҳлик деб билсам бўлар экан. Менинг бу бахт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди, ўлар чоғимда, пушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Ғам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармонда — бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой!.. Мен сенинг амр-фармонингга бўйсунмаган бўлсам ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт, эй она!

Шу мактубим сенга бориб етиши билан, менинг қаламим нималарни тасвирлаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонаманки, буни ўқигач, кўнглинг чил-чил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қойим кўпорилгандек бўлади. Лекин, сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, умидингни узгач эса, дилингни тангри иродасига боғла! Юзингни шапалоқлаб кўкартirma, кўкарган юзингни сочингдек оқартirma! Йиғи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб, оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни ўртантириб, тонг сингари ёқангни чок этма! Сарғайган юзингга, қуёшдан таралган шуълалар каби, оқ сочингни ёйма! Бошқа оналар каби, ўғлинг мотамида юзларингни юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлмаса, бундай ишга қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта маърака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатларни муҳайё қилиб, ҳамма ёққа жар солдириб, катта-кичик одамларнинг барчасига хабар етказдириб, мамлакат кишиларини хонадонинг айвонига йиғиб, у меҳмонларни дастурхонингга

таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишни буюр. Халқ олдига овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу кўҳна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган кишиси бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга қараб кўр-чи, биронта одам нон-ошингга қўл узатармикин? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан тановул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан азият чекавер. Ва агар бордию ҳеч ким ҳеч нарсага қўл урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунёдаги ҳаёт ўзи шунақа эканлигини билгач, бу ишдан ўзингга хулоса чиқазиб ол-да, менинг ғамимда алам тортишни, оқ тортишни бас қил, дунё кишилари билан ҳамдард бўлиб, ўзингни овунтир. Сен қанчалик табаррук ва бахтиёр кишиларнинг сарвари бўлганинга ҳам, барибир улардай сен ҳам тангрининг бандасан. Банда деган доим итоаткор бўлиши, тангрининг бошига нимаики келса, тан бериши лозим. Тангрининг буйруғи нима бўлса, сен ҳам шунга розию бошингга қазо-қадар не кунни солса, унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим омонлик бермай, бу дунёдан кўзимни юмдим. Агар қўлимда мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, барибир пушаймон бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир неча кун умр кўриш имкониятига эга бўлсанг, тангри буюрганларини адо этишдан ғафлатда қолма. Лекин, гоҳо бахтиёрлик соатларингни ҳам, ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат билан ўтказишни унутма. Ушундай пайтларда бу ўлган ғарибингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил».

Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб таомлаб, хатнинг охири «вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра, қоғозни тахлаб, мактубни элчига тошширгач, яна кўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлади:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиги, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзадалик билан хароб айламанг. Менинг танимни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мазоримга айлансин. Ва лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби, албатта, бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга ҳайрат кўзи билан, ҳайрат кўзи билан

эмас, балки ибрат кўзи билан боқиб: «Бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини, қуруқликда ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Энди, ажал қўли бу дунёдан кўчиш ноғорасини қоқиб, бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, маана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир!» — десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткурғач, гапиришдан тўхтади ва кўзини ҳам абадий юмди. У, бу дунёни бошдан оёқ олган эди, энди, у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди. Унинг тилсимланган танаси тупроқда қолиб, жони етти қабат осмонга томон парвоз қилиб кетди. У, ердан кўкка томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устун қилиб юборди. Дунёни кезиб юборган ажал қуюни олам юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона дарахтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, тахти юз пора бўлиб кетди... Бу аҳволдан муҳрнинг ҳам юзи қорайиб, у ўз юзини бошдан-оёқ тирнаб ташлади... Ур-йиқит шамоли илм-фан варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги билимларни учуриб кетди-да, халққа фақат қораси қолди... Фан-ҳикмат аҳллари — олимлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Муросасиз фалак бу фожиани қилиб, одамларнинг бошига қиёмат кунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб, дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ, бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-кўкка чиқиб, фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устун бўлиб кетди. Ер осмонга ўхшаб, бошини эгиб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибгина эмас, бошдан-оёқ қўзғалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз бериб қолса ҳам, ўша ондаёқ у йўқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Эл-улус фалакнинг бу каби жабр-жафосини кўргач, бу мотамдан ҳовури кўтарилгунча эзилиб-тўкилиб йиғлади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳнинг васиятларини эслаб, жаҳон шоҳи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, ниҳоят, оҳу фиғонни тарк этиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнатини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришиб кетди. Сўнгра узоқ сафар чоғида одамлар ўтириб — ётиб борадиган кажавага мурдани ортиб, шоҳ буюрган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир кнши васиятномани олиб бориб, онасини ҳангомадан хабардор қилди. Она бу кутилмаган ҳолдан воқиф бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ аҳвол-

га тушиб, эс-ҳушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андуҳнинг азобиغا бардош беролмай, кўксини чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Ва лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланаётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай панд-насиҳат ёзиб юборган бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин, ўзини қўлга ололмас, васият мазмуни унинг миёсида турмас эди. Оқ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳонгина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиргиси келар эди. Яна тагин, шоҳ айтган насиҳатларни эслаб, кўнглида заҳар тўла косаларни сипқарар эди. Шу дарду ғам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний куйишидан жаҳон ёнар эди. Бу ҳам алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгалари кулга айланар эди.

Она шундай оғир аҳволда экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда, ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чақмоқ сингари бир ўтли оқ тортиди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оқ уриб, фалакни ёндирди. У ситамдийда зўрға қадам босар, лекин фалак эса хижолатдан бошини қуйи солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини кўриб, ҳаммалари беихтиёр фиғон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўглининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озуғини узиб — парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора халқнинг фалакдан шунчалик фириб еганини кўриб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, ғалаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиғлаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносиб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, ғарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда яшаш нолайиқ экан-да! Сен жаннатдаги боғбўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёритишнинг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалакдан, тез учадиган юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жаннатдан сенга бир тузукроқ жой тайёрламадим. Фалак бадфеъли билан шундай ғалати ўйин кўрсатдики, бу ўйинда қуёш ботиб, кампир осмоннинг

Ўзигина қолди. Агар мен ҳозирги жудолик кунини кўриш эмас, ўйлайдиган бўлсам, бунинг оғирлиги мени ўлдирган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда кўрган бўлсам ҳам, ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўсатдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели хароб бўлган жисмимни босди. Агар мотамимни очиқ қила олиш имкониятига эга бўлсам, бу ғамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ сочларимни ёйиб ўқирсам! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсам; заъфарондек сарғайган юзларимда лолazorлар пайдо қилсам! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга қўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсам! Шундай нола чексамки, Исрофил суридек ҳамма ёқда қиёмат қўпорилса! Фарёдимдан осмон қабатларига футур етса!.. Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тадбирлар билан фалак зулмидан ғуссага тўлган кўнглимни қутқариб, ўғлим кетидан мен ҳам кетсам! Лекин, жонимнинг азоби, абадий ғам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам туюлмадим, жонимни бериб, орқандан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириқларингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қанчадан-қанча уқубатлар, ранж-машаққатлар тортиб бўлса ҳам, сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ. Ахир, бу хат хоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Вужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йиғларкан, халойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оқу фиғон тортиб, йиғи — зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят, унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон атласини унинг устига қабрпўш айлаб, неча кунлаб фиғон ва нолаю зор қилдилар. Ҳам, ниҳоят, ер бағрига ўхшаб кўнгиллари совиб, кўнгилларидаги ҳавас тошлари синиб, қанчалик йиғлаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайғу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирларига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, косагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Мен-

га бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муғанний! Кел-да, фиғон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма; фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Қимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳақимнинг Искандар онасига таъзия билдиришга келгани ва ҳар бири дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва офарин маъвашларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида даҳр-дунё кампиридек ўзини наст тутиб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани.

Бу дунё мотамхонасида йиғи-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг кўзига дунё қоронғи бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, ифбатпаноҳ бону (она) унга тўла амал қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ кишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман офарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир ғамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи демай, таңгри тарафидан гуноҳи маърифат қилинган шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирар эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти илм дарёси бўлмиш етти доно ташриф букордилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз ҳузурига киришлари учун рухсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон худди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёққа турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтирди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб, Афлотун сўз бошлаб деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонликда замон кишиларининг маликасиدير. У кишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳожати йўқдир.

Зеро, у кишининг ўзлари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида халойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у кишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тай-ёрмиз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришимизнинг ҳожати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи хат ёзган. Ахир, шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиғи билан амалга оширди. Бону замонамизнинг энг нодир кишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янглишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розилиқдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, тангри бу ғам ва андуҳнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Суқрот ҳаким мундоқ калом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимнинг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онахон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, ҳамиша худо ёринг бўлсин. Ақлдан баҳрасиз одамга насиҳат таъсир этмайди, ундайларга оқиллар насиҳат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлиш у ёқда турсин, жазаъ-фазаъ қиладиган; оёғига тикан кириб қолса, оҳи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига гард қўндирса, унинг учун зору ноалар қилиб дунёни бузадиган одамларга эсиз насиҳат. Ва лекин ақл эгаси бошига тангридан нимаики келса, рози бўлиб, шукр этади. Сен бу бобда энг етук—баркамол одамсан, хақ таоло билим ва донишингни заволга учратма-син!»

Суқротнинг ҳикмати тугагач, гапирриш навбати Балиносга етди. У, кўзларини ерга таслимона тиккани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт унсурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт ано сенингдек ҳушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илоҳи бу даҳр—дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма халқ бир оғиздан айрилиқ доғининг дарди душвор эканини тан олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазаъ-фазаъ қилса, унинг ғами баттар оғирлашади. Унда, бошлаб, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлингда ҳақиқат нури бор, бу, тангри марҳаматидан нишонадир. Биз ишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машғул бўласану, аммо номуносиб ишдан қайтасан».

Балинос шу билан сўзини адо қилди-да, ундан кейин Вуқрот сўз бошлади:

«Эй, гусса чекишда тоғ каби вазмин бону! Оғирлик ва сабрлиликнинг бутун сифатлари сенда мавжуд экан. Сабринг арқонини худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги йнада ортсин. Шуни унутмаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса, ниҳоясига етгач, албатта тўхтайтиди. Чавгоннинг зарби билан отилиб кетадиган копток ҳам, думалаб бориб, охирда тўхтайтиди. У коптоккина эмас, кеча-кундуз худди коптокка ўхшаб саргашта кезувчи тез юрар осмон ҳам бир кунмас — бир кун ҳаракатдан тўхтайтиди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамни ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Қимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлнинг мададида бундай ишларни тушунади. Юз туман шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сени ақл хазинасидан баҳраманд қилган!»

Вуқротнинг иборалари охирига етгач, билармон Ҳурмус дуо билан сўз бошлади:

«Эй, гулсиз қолиб, хазонга айланган боғ! Еруғ нуридан айрилиб қолган чироғ! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят, боғбоннинг кўнгли ундан совийди. Чироқ бўлаётган жойни қанчалик ёритмасин, барибир, ниҳоят унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишнинг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёдан бошқа нарса йўқ. Сенга тангри билимдонлик ато айлади, ўзингга насиҳатгўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзинг панд-насиҳат таҳсилга эгасан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насиҳат қилади».

Ҳурмус сўзини тугатгач, ер ўпиб, тезда Фарфунос нутқ бошлади:

«Эй, илм-ҳиммат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавҳар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф конининг денгизисан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Ва лекин худо яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта денгиз борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавланмади-ю, унинг бағри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан расми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қоидасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу даражада муҳтарам қилганини, тутган ишларингга ҳамма билармон кишилар қойилдирлар. Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга кўпдан-кўп шукр қилишинг вожибдир».

Фарфунос йўл-йўриқ кўрсатиб бўлгач, Арасту қимматли

фикр бунёд айлади. У кўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу аҳволдан менинг кўзим дур каби ёш тўкмоқда. Кўп гапларим бору, аммо уларни айтолмайман. Сенга насиҳат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насиҳат қилмоғи даркор. Мен насиҳатгўй эмасман, бунинг устига, эс-ҳушимни ғам асир қилиб олди. Сенинг дарду ғамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай, дейману, аммо, нима қилайки, сўрашга тилим лол, юрагим ошифтаҳолдир. Ғам-кулфатни кўтаришда бонумизга ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоғи керак. Бу киши бизчалик ҳам куйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади; дард ўтида ка-боб бўлмади. Ичлари ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлгани ҳолда, лекин халқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукурчиликдир. Бонумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, номувофиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бонунинг бу иқболини тангри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-ҳуш эгалари тасалли бериб, бонунинг ғамини енгиллатдилар, хаёлини жойига келтирдилар. Буларнинг таъсирли нафаслари уни ҳушга келтириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиш зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайрона шундай хазина тўкди:

«Бу мотам ғами менга нисбатан сизда кўп, чунки, Искандар мендан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳоли-аҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар кунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса, сиз унга ғамхўр улфат эдингиз. Мен, у сизнинг шоҳингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дилхоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошкора ҳам, махфий ҳам икки жаҳондан-да ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фироқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи дафъ айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан буён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То таним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо, сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени беихтиёр сўзга солдин-

гиз. Ахир, киши ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?♦

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига туҳмат тиғи тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дард-кашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, ув тортиб юборди.

Эшитишимча, бир бечора одам бўлиб, фалак унинг бошига кўп ранж ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмагандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, туҳмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию аммо, лекин, у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, халойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам, ҳайрон бўлган ҳолда, аста — индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугагини билмоқчи бўлар эди. У, туҳмат билан зулмга гирифтор бўлмиш бечора халқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда халқдан узоқроқ бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу харобада қўллари худди шуникига ўхшаб ноҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзада кишилар бор эди. Юраги ғам-аламга тўлган одам уларнинг олдига етганда, худди юрагига ништар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, бирдан войдоцлаб юборди. Бунинг аҳволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишди. Сўнгра, буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йиғи-зор қилдиларки, оҳ-нолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда, бу ишни билмоқчи бўлиб, пусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликни кўргач, фаросат билан тубандаги хулосага келди:

Бу зулмга учраган одам, халқдан четлаб бориб, ўзига ўхшаб зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар биров ўзига ҳамдард кишини топса, яшириб юрган дардини пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

ҲИКМАТ

*Икки ҳамдард бир-бирига нима сабабдан улфату
ва икки ҳамжинс бир-бирининг суҳбатидан нима
учун завқиёб?*

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар, бошлаб, хулқ ва табиатлари ҳамда толе юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли туғма характерлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатан яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қилади, айна шу юлдуз икковини табиий бир жозиба билан бир-бировига боғлайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсир кўрсатса, айна одамнинг бахт-иқболининг соҳиби ва тарбияткунандаси бўлгани туфайли, ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам акс этади. Толе юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду ғамми, нима таъсир этса, барибир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегади, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошларига тушган бир хилдаги ҳолат — буларнинг бир-бирига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бирига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қоладилар. Шу хилдаги икки зор булбул ҳамовоз бўлади; шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қилади.

Хоҳ ваҳший ҳайвону қуш бўлсин ва хоҳ инсону жин бўлсин, бари-бир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

Фалакдек баланд мартабали шахзода мадҳида-ким, у, қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгач тугилган бахт юлдузидир ва у, сарв билан гул қовушганда очилган сўзловчи гунчадир. Достоннинг ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурафшонлик билан музайян қилмоқ ва ҳикоянинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамдсаносида гуҳаррезлик билан безамоқ ва охирда шахзода мадҳини насиҳат била тугатмоқ ва қадимий етти ҳаким билан Искандар ҳикматларини унга ошкор айламоқ ва, сўнгра, бу достонни ёзувчининг ўз таъби билан яратган икки оташин лаълини унинг қулоғига лойиқ ва икки оқ дурри-гавҳарини унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга солмоқ ва ниҳоят, дуо гавҳарлари билан достонни хатм — тамом қилмоқ.

Шукрлар бўлсинки, бахтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни безаб тугатдим. Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим. Яъни, бу достон охирига етди; бошланган бу тарих саранжом топди. Тез айланувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида фикр юритдим. Агар салтанат тахтларини олувчи Искандар ўз тож ухтини бир дунёда қолдириб кетган бўлса, бу воқеадан ақли жаҳон дард-аламга тушмасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар сифат Абулғози Султон Ҳусайн ҳамма шоҳларнинг мутмози эмасми? У, бутун дунё халқларининг қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искандаридир. Агар Искандар ойна ясаган бўлса, бунинг юраги ҳар қандай сир учун ойнадир. Агар у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйган бўлса, бунга ганж-хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат кўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу, душманларига ҳам ёмонлиқ истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, худо бунга ўткир фикр ҳам, тиг ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи обиҳаёт сингари ҳаётбахшдир. Агар у яъжуж фитнасига қарши сад чеккан бўлса, бунинг мулкига ботириб киришга ҳеч кимнинг ҳадди йўқдир. Агар у уруш — талаш билан оламни олган бўлса, бу, агар бир камбағал истаса, унга

олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нузли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуғ номи ҳар бир дostonнинг бошида зикр этилмишдир. Иккинчиси эса, юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» дostonим унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўрттасини поклик ва озодаликда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан икkitаси набира, қолган ўн икkitаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қул бўлса арзийди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн икки буржи ва бахту шарафнинг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн икки сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммаларининг умрлари узоқ бўлсин, оталари бўлмиш буюк шоҳнинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шаҳзода мурод-мақсадларига етсинлар. Унинг юзи — гўзаллик базмининг жилвагар шамъиyo, қадди-салтанат боғининг сарвинозидир. Яхшилик, лутф-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жононаси; у шараф ва улуғворлик денгизининг дурри яқдонасидир. Унинг етти пушти дунёнинг шоҳи бўлган, бутун ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Ғози — Ҳусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури — ўғли, яъни Музаффар Ҳусайн ибн Султон Ҳусайндир. Унинг муборак номи бахт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутун айб-нуқсонлардан покдир. У адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали қуёши, ҳаё денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-ғазабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, лекин ахлоқи эса, жаннат гулидан ҳам ёқимлироқдир. Ёши кичик бўлса ҳам, обрў-эътибори зўр, уч кунлигида ўн тўрт кунлик тўлин ойни эслатадир. Ахир, шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату важоҳатидан одамларнинг хавф-хатарда туриши табиий эмасми? Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — халқ бунинг оламни ёритувчи юзидан кўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тугатиш қийин бўлгани каби, мумкин ҳам эмас. Шу жиҳатдан, насиҳат йўлини тутиб, гапни дуo ва яхши тилак билан тўхтатиб қўя қолайин.

LXXXV

Юқорида тасвирланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуoга юзланмоқ ва ҳакимларнинг насиҳатномаларига киришмоқ.

Эй, шоҳсурат одамларнинг озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шаҳзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искан-

дар бутун дунё кишилари наздида худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг илми ва билими барча олам халқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва донолиги ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна, кишилардан тинмай ўрганар эди. Узининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда, ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларнинг панд-насихатларини талаб қилар, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар куни ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиган ва дилига ором берадиганларини ахтариб топар эди. Олимларнинг маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда булардан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапираман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Буни қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшитиб, бу маслаҳатлардан фойдаланарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақлномаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро у ҳам ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қилади:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътимод қўйиш — ишониш яхши эмас. Бир ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон завол етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсага зор ва муҳтож эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен ҳақ олдида шунчалик бечорасанки, доим унинг марҳаматига муҳтожсан. Тангри сенга марҳамат қилгани каби, сен ҳам эл-улусга шафқат — марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир банда сифат хизматкор бўлгани каби, сенинг ҳам бир қодир эганг борлигини унутма. Кучсиз — бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зуғм қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қоғозга шу тушади. Бинобарин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни халққа ҳам раво кўрма, яъни уларга қилган зулминг ўзингга қайтишини унутма!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Унинг бу шавкат — обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг бахшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушкулинг осон бўлади? Қўшин йиғаман, уни кўпайтираман, деб эл-юртни хароб ай-

лама. Ишни тангрига ҳавола қил, бутун умидингни фақат аскару лашкарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашкарга бостирсангу, аммо, ҳақ таоло сенга зафар бермаса, нима аҳамияти бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни офат ва фалокатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз қўлига бериб қўймаганинг каби, жуда ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, иккинчидан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ кўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду, раият — фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Суқрот тубандагиларни айтган:

«Сен фатҳ-ғалабани ва иқболни тангридан умид қил. Қа-чонки ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл — халқдан унчалик ташвишланишга ҳожат йўқ. Модомики тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улуғдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишлаши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улуғ мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш кўришнинг тараддудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсин ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади. Агар қўй бўри подасига оёқ ости бўлар экан, чўпоннинг ит ҳолига тушиши турган гап...»

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани даф этиш осон эмас, уни кўрмайин иложи ҳам йўқ. Улуғлик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж-казина асқотадию, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам, лекин эҳтиётлик билан иш тутиш шартдир. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, таваккалчиликка берилиб, ғафлатда қолиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвишу, ёки, аксинча, жуда беғам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишнинг муътабари — ўртачаси яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлари шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларнинг энг қаттиғи муътадидир:

Фитна-фасод билан шуғулланувчи, иғвогар кишиларни сиёсат остига олиш, уларга қаттиқ жазо бериш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни ҳаддан ташқари қўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсоғурс фикр билдирган:

«Шоҳ покликдан баҳра олиши керак. Чунки уни пок яздон, яъни тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг нияти покликка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг оғзи ҳам пок — сўзи ҳам пок, кўнгли ҳам пок, кўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий ғараздан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи покликни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсининг сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирида кўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ноўйя ишни қилишда, аввало, элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун, ҳеч ким билмас — хилват жойни ахтаради. Яхши, бу феъли — бадини элдан ниҳон тутади, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-нозир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ишини тангри ҳам билолмаса, бошқа гап эди, бу асло мумкин эмас».

Яна Асқалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўз адолати билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ва адолати бўлмаса, унинг мамлакати обод бўлмайди ва халқи фаровон ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўл чўзар экан, зулм уйига катта эшик очилади, деяверинг. Унинг ўзи мамлакат халқига унча зулм қилмаса ҳам, лекин айрим золимлар зулм қилса-ю, бу индамаса, яна баттарроқдир. Шоҳнинг одати яхшилик бўлса, халқ ҳам шунга одатланади; ёмонлиқ бўлса-чи, халқ ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўп-тўп бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва покиза одамларга бениҳоя зарар етади. Агар ёшлар учун мактаб эшиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўғри йўлларида адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам раҳна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатни ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни хокисор тутиши, уларга ҳеч қандай кун бермаслиги лозим. Халойиқ адолатга асосланган

интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус ғамхўрлик билан, мана бу хилда ҳикматли фикр билдирган:

«Шоҳ халқнинг эҳтиромига сазовор бўлиши учун, у саховатли бўлмоғи зарурдир. Лекин ҳар бир енгилтабиатлик ва мақтанчоқлик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саховатга кирмайди. Биров заруратдан тилаб келган пайтда берилган нарсалар ҳам саховатга кирмайди, саховатли одамлар уни саховат демайди. Бировдан бир нарсани тилаб олиш — метин билан, ҳа-ҳа қилиб, қаттиқ тошдан лаъл-ёқутларни ажратиб олишдек машаққатлидир. Саховат шундан иборатки, меҳри дарё шоҳ ўзининг кўнгил кўзи билан назар қилиб, аввал, аскарларни озиқ-овқат билан етарли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақини қолдирмайди; сўнгра, ишчи ва мардикорларнинг ҳақини етарлича беради ва охирада халққа ҳам озми-кўпми, инъом — мукофот бериша бўлади. Бу кейингиси ким оч ва муҳтож бўлса, шунга озиқ-овқат ва керак — яроқ беришдан иборатдир. Мақтанчоқлик ва ўзини кўрсатиш учун берилган маблағ хоҳ юз туман ва хоҳ бир чақа бўлсин — саховатга эмас, исрофгарчиликка киради. Шоҳ нимани сарфламоқчи бўлса, мана шу тарада сарфлаши лозимки, бу, киши мартабасини янада улуғлайди».

Искандар айтадики:

«Қайси шоҳга тангри бир мамлакатни ато қилган бўлсаю, у жаҳонгирлик хаёлига тушиб, бутун дунёни фатҳ этиш ҳақида яхши тадбир ўйласа, у ҳар йили шу иш орқасидан юриши, икки қиш бир жойда туриб қолмаслиги керак. Кимнингки, муддаоли жаҳонгирлик бўлса, у бирон жойда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб, дунёга юриш қилиш оғир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шоҳ қийинчиликни енгил йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда, ботир шерга ўхшаб, ғалабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартиб-интизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар овини яхши саранжомлаб, қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ туза билиши шарт. Шоҳ ўйин-кулгида маишатга берилмаслиги, фикри-зикри доим шодлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрлари ниҳоятда тўғри, деб таърифлашга арзийди. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки ҳаддан ташқари катта осмон, деса бўлади. Нафаслари муборак бўлмиш донолар, фикр этиб,

сенга юқоридагича саккиз беҳишт очдилар. Бечора Навоийга келганда, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин, шунга қарамай, унинг ҳам икки оғиз сўз дейиш муддаоси бор:

Бири шуки, шарият қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муронинг ҳосил бўлиб, пайғамбар юрган жойлар сенинг ҳам манзилинг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда салтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашни истасанг, ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризогина эмас, ҳаққа етишнинг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди фотиҳа қилайин...

LXXXVI

Улуғ мартабали шоҳга дағал сўзлар билан насиҳат қилиб, бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган камбағал, аммо қадри баланд гадо ҳикоят.

Эшитишимча, бир шоҳга ҳеч нарсаи йўқ бир гадо ўз насиҳати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насиҳатлари билан худди вайронадан хазина топиб бергандек бўлибди. Агар бировнинг сўзи ўликни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-қурум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси бу камбағалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапирувчи ғоятда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-ғазаб билан айтибди:

— Эй, камбағал — қашшоқ! У шоҳ, сен бир гадо бўла туриб, шоҳга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўзлари маъноли — Исонафас одам дебди:

— Гарчи мен ҳас каби ҳақир, назар-ногирон одам бўлсам ҳам, агар сенда сўздан маъно олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапирувчи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўткир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўксам; ўзимнинг қанчалик

муҳтож, ҳолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг теп-
кисидан ниҳоятда эзилган бўлишимнинг нима аҳамияти бор?
Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапи-
ришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

ҲИКМАТ

*Машварат-мажлисда гапирувчига аҳамият бер-
гунча, унинг айтган гапига кўнгилдан жой бер-
моқ керак ва сочилган жавоҳирлардан муносиби-
ни термоқ керак.*

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан оламни ёритади. Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иш тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бирмунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи назар, тўғри бўлса (ғайб ишининг учи маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнгилга маъқул тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм аҳллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва далолат қилгандагина қадам қўядилар. Лекин ғайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидан келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида, ҳар қандай чигал масалани ҳам тўғри хулосалаш мумкин. Фикр юритишда ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки кимсанинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қарамай, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам, жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хулосага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқаларникига нисбатан устун чиқиб, шуни ўз ишига асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш — маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йиғиштиради. Лекин бахт-иқболдан баҳраманд одамгина у пок гавҳарларнинг қадри — қимматини билади.

Бу дурларни мен ерга ва юлдузлар ўрнига тўққиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шаҳзода бундан хабардор бўлсалару ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шаҳзода ҳам ўз қулоқларига харидорликлари-

ни изҳор этмасалар, мен шошилиб, бозорга солмоқчи эмасман. Бордию уларнинг қулоқларига ёқмаса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар — дурри шоҳвор ерда қолармиди? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрни ҳар қачон кўм-кўк нилуфар осмондадир. Сўз — сўзнинг қадрини билган одамники, гавҳар эса, унга харидор бўлганникидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қолармиди? Йўқ, қолмайди! Агар зеб-зийнат бўлмаса ҳам, бу унга муборак бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, мухтасар айлаб — қисқартдим.

Эй, соқий! Лаъл рангли сувни олиб кел! Уни ичай-да, кўзимдан дурри ноибимни оқизай. Мен у майдан бўшаган косага шодик ёшларимни тўкай, чунки бу бошлаган дostonим охирига етди.

Эй, муғанний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди, най қаламининг куйи тўхтагач, май ичиб — маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайин.

Эй, Навоий! Сўз келинига оро бериб, ясантириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладиган пайтинг келди. У маҳвашнинг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висолидан мурудингни ҳосил айла!

LXXXVIII

*Бу, ҳокимсурату дарвештабиат, исми Дарвешу,
улуши ҳукумат иши бўлмиш инимизга рад этиб
бўлмас насиҳатдир.*

Эй гавҳарим конининг гавҳари! Эй порлоқ юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуғлик ва баланд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, насабда мен билан туғишган — қариндошимсан. Бу беш хазина бўлмиш дostonларнинг тилсимини очдим, яъни ёзиб тугатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисм ажратай. Бу гавҳар деганим бирмунча панд-насиҳатлардан иборат бўлиб, сен шу насиҳатларимга зинҳор-базинҳор амал қилгин!..

Ҳар ишнинг холиқи бўлмиш худо сени ўз тенгдошларинг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун, сен ҳеч бир ғурурланмай, ўзингни камтарин тут.

Худо ва пайғамбар амрини камолига етказгач, валинеъмат — подшөнинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига

сенда шубҳа туғилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Ва лекин шикоят пайтида адаб шартига ниҳоятда риоя эт, зеро, адабсизликнинг самараси ранж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш палапартиш гапларни унга ёзма; шодлигинг биносининг пойдеворини ўз қўлинг билан қазиб, бузма! Агар ҳақ сенинг улушингга амалдорлик ва бахтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб қўйибди. Худо ўз марҳамати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қилса ҳам, лекин азоб-уқубат ҳам бера олади. Унинг қўл остида ишловчи кишилар доим шоҳдан хавф ва умид кутган ҳолда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш кўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарар экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтож ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришнинг ҳожати ҳам йўқ. Ва лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишнинг зиёни йўқ. Замон ва даврон доим ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса, ундан ҳам бевафороқдир. Мен бундан сўнг бўламанми-бўлмайманми, билмайман. Лекин, барибир, бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиламанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу конлар жавоҳирини ҳиммат билан назм ипига тортмоқнинг тақрири ва бу хазиналар тилсимотини истеҳком қилиб, охиригача етказмоқнинг тақрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёққаннинг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муқаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири.

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ харсанг тош де; тош ҳам дема, яхлит қи-

либ қўйилган бир бутун пўлат де! Зўрлар қаторига кираман, деб панжага қўл уриш билан, у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз — тўла хазина бўлган «Хамса» дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани — асл дурлар хазинаси; панжа дегани эса, офтобдан таралган нурлардир. Кимки бунга қўлининг кучини кўрсатмоқчи бўлган бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли шикаст еб қолган.

Менинг қўлим ҳаддан ташқари беқувват бўлиши билан баробар, у панжа билан тортишишга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигига қарамай, панжама-панжа олишмоқ ҳаваси дилимни безовта қилар эди. Бу ҳавасни тарк этай десам — ҳимматим қўймас, ишни бошлаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, панжамга ҳасрат-надомат билан боқиб, бу панжамни у панжага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-ҳушимни ихтиёримдан олган замонда, баногоҳ бир қутлуғ овоз тубандагича нидо қилди:

«Эй орзу ва ожизлик денгизига ғарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Урнингдан туриб, пириг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарсадан хабардор жонига сиғин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзуингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очишда азиз кишиларнинг дуоси калит бўла олади».

Бу гапни эшитишим билан, худди Макка зиёратига боши билан юриб кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг остонасига етганимда, гўё беҳишти аълога кириб кетаётгандек бўлиб қолдим. Остона бўлганда ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлганда ҳам малакларнинг саждагоҳига ўхшар эди. У остонанинг тупроғини кўришим билан кўзим равшан тортиб, кўнглим ҳам ёришиб кетди. У кишига таважжуҳ қилиб — сиғиниш тўғрисида ўйлаганимда, худди селдек файз оқиб кела бошлади. Эшикка қўл уришга ҳаддим етгани ҳолда, қўл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсин!» — деган овоз эшитилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса, хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жабраил фариштага ўхшар эдилар. Уни (Жабраилни) муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз топган кўнгил-

ни эслатса, бу шу маскан ичида Жабрайилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида кўздан ғойиб бўлган нур зарралари каби, ўзимни тутиб туролмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам, ўзлимги ҳам йўқотиб қўйдим. Винобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаоим нималигини ҳам унутиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи Исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглингда туккан ниятинг мана булару, аммо қилол-масмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек, ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилиниши вақти-соати тангри тарафидан худди шу кунга ирода қилинган экан. Агар бу, оғир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб — очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улур ишга қўл уришга қодир ва билимдон одамни учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байтли бир ғазални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиладилар. Кўпгина нозик фикрли маснавий ёзадиганлар, шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, халойиқ ичида гердаигани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қилолмайди. Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса, худди қоронги кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулумотки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар дунёга энг муаттар мушк сепдик, деб мақтанганларидан ҳам у мушклари кўнгилни қора ва кўзни хира қилади холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичида иккита ботир наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ

керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир-фикрли ва назик тушунчали одам фақат сендирсан. Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг паҳлавонидирсан. Тезкор қаламингнинг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан келиб қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўйдириб юборади. Агар сен «Хамса»ни ёзишга қарор айласанг, умид қиламизки, албатта, мақсадингга муяссар бўласанг, бу бобда муваффақиятга эришасан. Энди бориб, ишнинг режасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларингнинг жамолига зеб — оро беришнинг пайдан бўл. Сенга бу машғулотида илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад бериб турамиз».

Мен нотавон-бечора бу гапларни эшитгач, ўлик жисмимга гўё жон киргандек бўлди. Нутқим Исо нафасли устознинг яхши тилакларидан жон ва илҳом олгач, тасвиrotга жон бериш сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпиб, у кишига қуллуқ қилгач, йўлимга қараб равона бўларканман, бу ҳақда ижод қилишни, яъни «Хамса» ёзишни дилимда қатъий жазм айладим.

Уз хилватхонамга юз умид — орзу билан етиб келарканман, завқ ва ҳузур билан қаламим учини ўткир қилиб чиқардим. Қаламни маъно сиёҳдонига ботирганимда, учидан сўз казинасини тўқа бошлади. Бошлаб, кўнглим рабати билан, «Ҳайратул аброр»ни ёзарканман, у эл-улусни хайратга солиб юборди. «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, тешарлик билан бир қанча машаққатли тоғларни қазиб — қўпориб ташладим. «Лайли-Мажнун» дostonини ёзганимда, уни ўқиган кўпгина одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар. Кейин «Сабъайи сайёр»га кўнглимни бердим, етти қабат осмондан офаринлар эшитдим. Искандар ҳақида оташин сўз юритаркан, уни яъжуж қаршисига чекилган «Садди Искандарий» каби буюк ва ўлмас иншоотга айлантирдим. Ном қўядиган ақл эгаси эса, ўйлаб кўриб, бу дostonни ҳам «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар, худди ёш сарв ниҳоллари каби улғайиб, камолга етдилар. Сарв эмас, ҳар бири бир жаннат боғидек, бу боғда эсган еллар эса, худди Исо нафаси сингари ҳаётбахш хосиятга эга бўлдилар. Бу дostonларнинг ҳар бири латофатда юз беҳишти аълони эслатади; ҳар бирининг ичида юзлаб ҳурлар кўз сузиб юради. Мен бу беш казинани кашф этиб, оқ қороз устига қора сиёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра, бу қўлёзмаларни жилдимга¹ солиб, жилдимга эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Жомий тарафларига қараб йўл олдим. Зеро у зот ўз файз-ҳимматлари ва яхши дуою тилаклари билан менга мададкор эдилар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чиқазишни буюрувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим эса, бошлаган ишим охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин, бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланадиган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сураар эдим. Ахир, мендан бурун ўтган улуғ зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлининг устози ва сўз санъатининг улуғ олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавийнинг ганж-ҳазина деб ҳисобланган дostonлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайин, ихтироларидир. У буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойга кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта ҳазина (дoston)нинг қалитини топиб, юзага чиқазди; буни таҳрир қилиб, кам-кўстини тузатиб бўлгунча ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Жамъ бўлиб, чархи фалак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиққан эди. Подшонинг бир қанча парвариши билан, Низомий ўттиз йиллаб шу асарлар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монелик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсага хаёли бўлинган. У ёқ-бу ёғи қирқ йил деганда бу беш ҳазина (дoston)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин, ўз сўзлари билан ажам ва арабни олган, асли — насаби турк бўлгани ҳолда, «Ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хисрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса, ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўғри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қилаверинг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда эл-юртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб — кеч киргунча халқ билан борди-келди қилиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттирдинг. Ўзинг халқнинг ғавғою ташвишидан қутулмас, қуло-

¹ Ж и л д — папка.

гинг уларнинг ғала-ғовуридан тинчимас эди. Мана шундай заҳматлар орасида, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бу дostonларни тугатиш учун қалам тебратиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдон одам ақл югуртириб, буни ёзиш учун бевосита кетган чинакам вақтингни ҳисобласа, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалнинг суратини намоён қилдинг, яъни «Хамса»ни ёзиб тугатдинг.

Шугина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу дostonларингнинг турк тилида бўлиши ҳам ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишланмагани учун, сўзлашда бир қадар бепардозликлар учрайди. Ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзингга ёмон кўринармиди? Балки сенинг наздингда жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши таъбидан яратилган бир фарзанд кабидир, фарзанд эса, кишининг жони билан боғланган. Фарзанд деган нарса бировларга қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам, кишининг ўзига жуда азиздир. Бойқуш боласи қанчалик хунук ва жирканч бўлмасин, бари бир, ўз олдида товус боласи сингари жилвагардир. Қаноп дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у, барваста сарв дарахтидек барно кўринади.

Шу каби, ўзингга жуда ҳам ёқимли кўринган бу дostonларинг халққа ҳам маъқул бўлармикин ёки бўлмасмикин? Ҳар бир нарсани кашф этувчи устоз Жомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қилсалар яхши бўлмасмикин? Аввал шундай дostonларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёпилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсир этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланганми ёки ранжиганми экан? Бу аҳволлардан ҳам, дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қилса экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чуқур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамниқига етдим (лекин бу зотнинг номларини ҳар доим тилга олаверишга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табаррук остонасини ўпдим ва ичкари кираркан, осмоннинг еттинчи қабатидаги сидра дарахтидек шарофатли хонасининг тупроғини ўпдим. Ва сўнгра мен камина тезда «Хамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳаммасини у кишининг оёғи остига сочдим. Асарим бир кема каби маърифат дарёси (Жомий) томон йў-

валгач, улуг дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ бирма-бир варақлаб, кўздан кечириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сари унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда, гоҳ таҳсин ўқир ва гоҳ дуо қилар эди. Лекин, мен бу илтифотларнинг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотнинг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтарилар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим ҳақида сўзлар, мен эсам, у зотнинг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирар эдим.

Ёзганларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз энги билан қўлини елкамга қўйди. Бўлганда ҳам шунақа қўлки, уни осмонга ташланса, кўкнинг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қўл билан энг теккач, сел бўлиб кетиб бошимдан ихтиёримни йўқотдим. Ҳушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни ғойиб қилиб, унутиб қўйдим. Ўзимни унутган пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва ғаройиботлар жилва қила бошлади. Шу орада бир боғ-бўстон ва гулистон пайдо бўлиб, мен шунинг ичида гап-қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳиштда юрганлар у ерни орзу қилар эдилар. Одамлар худди Байтул-ҳарамни тавоф қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томоша айлар эдим. Шундай қилиб юрганамда боғнинг бир бурчагида давра олиб, суҳбатлашиб ўтирган бир тўда одамга кўзим тушди. Улардан бири, мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабиат бир одам экан. Мен салом бериб, у алик олгач, элчилик сабабини тубандагича баён айлади:

«Ҳов анов ерда мажлис қилиб ўтирган мурғак табиатли қутлуғ зотлар сен билан бир нафас кўришишни истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юрарканман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар эканликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар¹ жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър этган зотлардир. Хусусан, улар орасида «Хамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларнинг «Хамса»лари маънавий бойликка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларнинг ҳаммаси шу каби улуг зотлар, улар сенга муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигимни ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла

¹ Маънавий — юксак руҳли кишилар.

зот! Менинг отим Ҳасандир, халқ эса — Деҳлавий деб атайди. Бу гапни эшитгач, баданимга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон тушиб кетди. Дарров узрхонлик қилиб, у кишини яна қучдим ва муштоқлар сингари улар томон жадал қадам ташладим. Кетаётиб, Ҳасан уларнинг ҳаммаларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларнинг кимлигини тушунтириб берди. У мажлисининг раёсатида садр бўлиб ўтирган уч кишини бир-бир танитиш билан баробар, уларнинг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирнинг тавсифини айтишга ақл тили лолдир, — деди Ҳасан. — У зот ҳазрати Шайх¹, огоҳ бўл, эҳтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл. У кишининг ўнг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати² Мир Хисравдир. Иккинчи ёнларидаги эса, устодинг ва пиринг бўлмиш Абдурахмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашликда сенинг юрагингдаги сарлавҳадирлар. Илгариги иккитаси жисм бўлса, Жомий буларнинг жонидир; агар улар жон бўлса, Жомий жонларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган биронта ҳам аҳли қалам йўқдир. Бориб, буларнинг ҳаммасига ҳурмат изҳор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда журъат билан катта оғизлик қилма!» — деди.

Мен, у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига етиш учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келиш учун шошилдилар. Мен эса, буни кўриб, уларга томон қадамимни тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб борган одам, кўришишда — танишишда ҳам, уларнинг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Санойй, Хоқоний, Анварий³ эдилар. Уларни тафсилоти билан муфассал сифатлайдиган бўлсак, сўзимиз бағоят чўзилиб кетади.

Хулосайи калом, ҳаммалари билан қўл олишиб кўришиш шарафига муяссар бўлдим. Кўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппа-тўғри Шайх би-

¹ Шайх Саъдий Шерозий.

² Жаҳонни ларзага солган.

³ Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934—1020) Ҳасан бини Аҳмад Унсурий (балхлик, 1040 йилда вафот этган), Санойй (ғазналик, 1181 да ўлган), Афзаалиддин Иброҳим Хоқоний — Ширвоний (1186 да ўлган), Аваҳиддин Анварий (1153 да вафот этган).

лан шогирдлари, яъни Низомий билан Хисрав ва яна бизнинг устод ва пиримиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораркан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни кўриб, мен камина ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пирим қўлимдан тутиб, ҳамроҳ ва дўстлари билан таништира бошладилар. Кўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўлларини ҳам, оёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хисрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлимни Низомий томон бошладилар. Мендек ғам асири бўлган одам — кўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улуғ одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни йўқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени икки қўлтиғимдан суяб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан кўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпиб, кўзимдан ёш сели оқизганимни кўрган тўққиз қабат осмоннинг рашки келар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўл чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтирди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон беҳуд қилар эди. Шайх Низомий билан ёнларидаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг ҳукмлари билан ўтирар эканман, яна таъзим ила эгилиб, жисмимни тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун, ҳурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

— Эй ўткир табъингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг ёнг нодири қилиб яратди, шеърият бобида эса, жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ҳазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шуҳрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юртларинигина эмас, жон юртларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Хамса»мда: «Кимки «Хамса»

ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўткир тигга айлантириб, бу олмос тиг билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери кўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хисрав бу борада истак билдириб, ўз орзуси юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Хамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан, қийнала-қийнала «Хамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйиш биланоқ, ўзингни ҳам унутиб, ишга берилдинг. Мартабанг тоғдек баланд, лекин тоғ эса, сенинг олдингда тупроқдек паст бўлишига қарамай, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса, сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлагансан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқнок этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани тугайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса, икки йилда битта (Хамса) ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зое бўлиш хавфидан омонлиқ топган хазинадир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси кўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтқазилган ва на лаълиси тешилгандир. Худо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиламизки, улар сенга муборак бўлғай! Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Ва лекин, шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай кўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилак йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арз-розингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар, асли ишни мураббий қилади-ю, улар лоф уриб — мақтаниб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон — билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилганда ҳам, ўзининг тарбияткунандаси борлигини унутиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арз-додларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбияткунандалик қилиш каби ажойиб фазилат насиб бўлмишдир. Халқнинг дар-

ду гамига чора қилувчи шоҳ Ғозий¹ одамларнинг энг фозили — билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсин, мартабасини етти фалақдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида сендек одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзоднинг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга етганда, мен тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақиға ҳам бир дуо қилинг!» — дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хисравга қараб: «Сен шоҳи Ғозийни мадҳ айла! — деди. — У сенинг шеърларингдан кўпгина байтларни ҳам ёдлаган, уларнинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаассир бўлгани каби, дуо ва нафасинг ҳам унга асар қилар, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ердаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «Омин!» дейлик, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, аҳли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштабъ шоҳдир, ҳозир унинг ҳақиға фарзандимиз Хисрав дуо қилади, иншооллоҳ, ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» — деди. Бу гапни эшитгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, султон Ҳусайн ҳақиға ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ёраб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун олам шоҳи Ғозийнинг ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айлансин! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамиша ўйнаб-кулиб, бахтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон халқлари бунинг адолати соясида осуда — эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол — илму дониш эгалари фаровон ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма аҳли жамоату фазл — билим пешволари қўлларини юзларига сийпадилар. Яхши кишиларнинг қилган дуосини ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тугагач, қўйнимдаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа қўйиб, йиғлаган ҳолда, илтижо айлаб, тубандаги орзунини баён қилдим:

«Бу хаста кўнгилинг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-ка-

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

рам айлаб, тупроқдан ҳам олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир кўздан кечирсангиз экан! Токи бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъқул ва мақбул кўрсин!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асаримни қўлларига олиб кўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен оллоҳга ёлвориб, илтижо билан дуо қил! Бу кенжа фарзандимиз сўз экинзоридан беҳисоб ҳосил йигиб олибдир. Сенга бу, ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақиқага дуо қилишни сендан умид этамиз!»

Бинобарин, Махдум Жомий тилларини дуога йўналтирдилар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглимининг талаби-ю, юрагимнинг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мен маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагим шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг ҳамма сиридан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан сажда қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсен!» — дедилар.

Мана шу гапни эшитиш билан, ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юқоридаги хаёлотларим ғойиб бўлди. Қарасам, ҳалиги пирим ҳазрат Жомийнинг ҳужраларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, хаёлимни бу тарафга кўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим эгик ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Хўш, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрдингиз?» — деб сўрадилар. Яна бошимни у зотнинг оёқларига урдим ва:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳлашга тилим лолдир!» — дедим.

«Ҳозир сен кўриш ва эшитиш бахтига муяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга муяссар бўлган эмас. Урнингдан туриб, тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз-ҳисобсиз муваффақиятларга шукрона бажо келтир!» — дедилар. Миннатдорчилик юзасидан, ер ўпиб, у кишининг ҳузурларидан ташқарига чиқаркан, шодлигимдан гўё бутун олам меники бўлгандек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукур айтайин?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда, тангрим муродимни шундай ҳосил айладики, бу, осмон қабатига хат ёзиш шарафига муяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энди, олам таш-

вишларини йиғиштириб қўйиб, дам олай; базм тузиб, бир на-
фас роҳатланай!

Косагул! Ором берувчи майин косага тўлат! Фикр қила-
вериб, димоғларим қақраб қолди. У майни ичай-да, ҳарорати-
дан кўзларим равшан тортсин; исидан эса, димоғларим муат-
тар бўлсин.

Эй, муғанний! Охирги марта сўзимни тингла! Соз билан
хазин бир хиргойи қил. Шундай бир оҳанг куйлагинки, унга
сел бўлиб, бир дам ором олайин!

Эй, Навоий! Тангри тилагингни раво айлаб, сенга ажойиб
бир бахт бағишлади. Сен бунинг учун тангри шукронасига тил
оч! Бундан кейин ҳам яна шу каби бахт-саодатларни истай-
диган бўлсанг, яна шукр қил!

МУНДАРИЖА

V.	«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақида	3
VI.	Сўз таърифида	6
VII.	Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақларида	10
VIII.	Иноят қуёши васфида	13
IX.	Шоҳ Ғозий — Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида	19
X.	Султон Бадиуззамон баҳодир мадҳида	22
XI.	Форс-эрон шоҳлари ҳақида	24
XII.	Каёнийлар сулоласи ҳақида	26
XIII.	Ашқонийлар сулоласи ҳақида	28
XIV.	Сосонийлар сулоласи тўғрисида	29
XV.	Искандар достонининг бошланиши	31
XVI.	Ҳиммат ҳақида	36
XVII.	Искандар ва гадо	38
XVIII.	Фидойилик билан ном қолдириш	40
XIX.	Искандарнинг адолатпарварлиги	41
XXIII.	Доронинг гўй ва чавғони ҳақида	46
XXIV.	Ноаҳилликнинг ёмон оқибатлари	57
XXV.	Келишмовчилик ва иттифоқлик ҳақида	60
XXVI.	Ноаҳилчиликдан қутулиш йўли	61
XXVII.	Доро билан Искандар жанги	62
XXVIII.	Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида	81
XXIX.	Султон Абу Саид ва унинг қўшинлари	83
XXX.	Ақл, яхшилик, инсоф ҳақида	84
XXXI.	Искандарнинг жаҳон мамлакатларининг шоҳларига эл-чилар юборгани	86
XXXII.	Қиш чилласидаги ошиқнинг ошифталиги	95
XXXIII.	Мажнун ва ёр висолининг хаёли	98
XXXIV.	Қиш таърифида	99
XXXV.	Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси	101
XXXVII.	Икки дўст ҳикояти	110
XXXVIII.	Сафар машаққати ҳақида	112
XXXIX.	Искандарнинг Кашмир тилсимини очгани	113
XL.	Ёшликнинг гўзал дамлари	122
XLI.	Ҷария насиҳатини олмаган ғофил йигит ҳақида	125
XLII.	Йигитликда меҳнатдан қочиш ва қариликда ақлнинг қадри	126
XLIII.	Гўзал нигор ўрмонидаги ажойиботлар	128
XLIV.	Афв фазилати ҳақида	139
XLV.	Ғалати тасодиф	142
XLVI.	Яхшига яхшилик, ёмонга — ёмонлик	143
XLVII.	Искандарнинг Чин мамлакатига қилган юриши	145
XLVIII.	Чин хоқонининг тадбири	153
XLIX.	Тўғрилиқ, сидқидиллик васфи ва ширинсуханлик фойдаси ҳақида	163
L.	Ардашер ҳикояти	165
LI.	Тўғри фикрлаш ва хатога йўл қўйиш ҳақида	166
LII.	Хоқоннинг Искандарга берган зиёфати	167
LIII.	Зиёфат боғининг овоздалари	176
LIV.	Баҳром Гўр ҳикояти	179
LV.	Зиёфат дастурхонини тузиш санъати	180
LVI.	Сутурлоб ва сеҳрли кўзгу ихтиро қилиниши	181

LVII.	Йигитлик баҳорининг кушлиги ва баҳор йигитлигининг дилкашлиги	186
LVIII.	Булбул ва қарга ҳикояти	188
LIX.	Баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлишининг сабаби	189
LX.	Искандарнинг икки тоза атиргул билан мулоқоти	190
LXI.	Басират — ақл, идрок, қалб кўзлари	198
LXII.	Сув ичида сув излаб наҳангга ем бўлган балиқлар ҳикояти	200
LXIII.	Йисон фаҳм-фаросати ҳақида	202
LXIV.	Искандарнинг яъжужлар билан жанги, Чин оҳусининг қаҳрамонлиги	203
LXV.	Хажр — айрилиқ шомининг қоронғилиги таърифида	210
LXVI.	Мажнун ҳикояти. Ер мактуби ошиққа жон киритади	212
LXVII.	Ёлғизлик ва висол ҳақида	213
LXVIII.	Искандар деворининг қурилиши	214
LXIX.	Улфатлар суҳбатининг ганиматлиги	222
LXX.	Қафасдан қутулиб, вайронадан казина товған кабутар ҳикояти	224
LXXI.	Нега ҳар кимга ўз ватани азиз?	225
LXXII.	Искандарнинг денгизни фатҳ этишга отлангани	226
LXXIII.	Океан атрофидаги етти кўк денгизнинг таърифи	231
LXXIV.	Машриқда ганж топган киши ҳикояти	233
LXXV.	Ер курраси нега сув билан ўралган?	234
LXXVI.	Искандарнинг океан ўртасига етгани	235
LXXVII.	Ажал соқийсининг шоҳ ва гадога бепарқлиги	247
LXXVIII.	Луқмон ҳаким ҳикояти	249
LXXIX.	Билимни билимсизлардан ўрганиш	250
LXXX.	Искандарнинг онасига васияти	251
LXXXI.	Етти ҳакимнинг Искандар онасига билдирган таъзиялари	257
LXXXII.	Вилаги кесилган одам ҳикояти	261
LXXXIII.	Икки ҳамдарднинг улфатлиги	262
LXXXIV.	Шаҳзода Музаффар Мирзо ҳақида	263
LXXXV.	Ҳакимларнинг насихатномалари	264
LXXXVI.	Қадри баланд гадо ҳикояти	269
LXXXVII.	Гапирувчидан кўра гапга эътибор бериш ҳақида	270
LXXXVIII.	Дарвишали ҳақида	271
LXXXIX.	Дарёдил пир Жомий ҳақида	272

На узбекском языке

Алишер Навои

Стена Искандера

(Поэма в прозаическом переложении)

Пересказ Иноята Махсумова

Редакторлар: М. Маҳмудов, А. Қосимов

Расом Н. Холиқов

Расмлар редактори И. Кириқиди

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор Р. Содиқбекова

ИБ № 255

Босмахонага берилди 10.04.78. Босишга рухсат этилди.
28.07.78. Формати 60x84¹/₁₆. Босма д 18,0. Шартли босма
д 16, 74. Нашр д 17,26+0,61 вкл. Тиражи 75000. Ғафур
Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 112—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия миляб
чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонада № 1 қорозга
босилди. Тошкент, Хамза кўчаси, 21, 1978 йил. Заказ №
477. Баҳоси ис. 70 т.

Навои Алишер.

Садди Искандарий. Насрга айлантирувчи И. Махсумов. Масъул муҳаррир А. Қаюмов.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. С.—288 б.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари «Хамса»нинг сўнгги, бешинчи достонидир. Асар марказида адолатли, доно раҳбар, вафодор ошиқ, садоқатли дўст, илм-фан аҳлининг ғамхўр мухлиси, барча халқларнинг бахт-саодати учун курашувчи мард ва камтарин ёш подшоҳ образи туради.

Бу ажойиб, дурдона асар Навоийнинг 500 йиллик юбилейи муносабати билан навоийшунос Юнус Латиф ва Иноят Махсумов томонидан, Мақсуд Шайхзода муҳаррирлигида нашрга тайёрланган, унинг луғати тузилган эди. Бу китоб 1941 йилда бир бети назм (шеър), иккинчи бети наср (проза) ҳолида нашр этилган эди. Эндиликда Иноят Махсумов асарнинг насрий баёнини қайта тайёрлади.

Ушбу китобни тайёрлашдаги фаол иштироклари учун навоийшунослар, филология фанлари докторлари Азиз Қаюмов, Абдуқодир Қайитметов, филология фанлари кандидати Ваҳоб Раҳмонов ўртоқларга нашриёт миннатдорчилики билдиради.

Навои Алишер. Стена Александра. Поэма в прозаическом переложении.

ЎзИ